Studia
POLSKO-UKRAIŃSKIE

9

Warszawa 2022

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Studia
POLSKO-UKRAIŃSKIE

Rada Naukowa

prof. dr hab. Petro Bilous (Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, Ukraina)

prof. dr hab. Giovanna Brogi (Uniwersytet w Mediolanie, Włochy)

prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)

dr hab. Mariusz Drozdowski (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)

prof. dr hab. Piotr Fast (Uniwersytet Śląski, Polska)

dr Katarzyna Jakubowska-Krawczyk (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Stefan Kozak (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. Roman Mnich (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Mirosław Nagielski (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. Żaneta Nalewajk (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Anna Nasiłowska (Polska Akademia Nauk, Polska)

prof. dr hab. Olha Novyk (Berdiański Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny, Ukraina)

prof. dr hab. Vira Prosalova (Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa w Winnicy, Ukraina)

prof. dr hab. Rostyslav Radyshevskyi (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Ukraina)

dr hab. Ludmila Siryk (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska)

prof. dr hab. Oksana Slipushko (Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Ukraina)

prof. dr hab. Hanna Skrypnyk (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Ukraina)

prof. dr hab. Mykola Tymoshyk (Kijowski Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki, Ukraina)

prof. Larysa Vakhnina (Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Ukraina)

prof. dr hab. Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Uniwersytet Warszawski, Polska)

dr hab. prof. UMCS Ihor Nabytovych (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska)

prof. dr hab. Frank E. Sysyn (Uniwersytet Alberty, Kanada)

prof. dr hab. Iryna Bondarevska (Uniwersytet Narodowy „Akademia Kijowsko-Mohylańska", Ukraina)

mgr Denis Kaidalov (Uniwersytet Warszawski, Polska)

prof. dr hab. Andriy Danylenko (Uniwersytet Pace, USA)

dr Julija Dragojlović (Uniwersytet w Belgradzie, Serbia)

Wydział Lingwistyki Stosowanej
Pracownia Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich

Studia
POLSKO-UKRAIŃSKIE

9

Warszawa 2022

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Redakcja
prof. dr hab. Walentyna Sobol, Uniwersytet Warszawski, Polska – Redaktor Naczelna
prof. dr hab. Teresa Chynczewska-Hennel, Uniwersytet w Białymstoku, Polska – Zastępca Redaktora Naczelnego
Dawid Bzorek, Uniwersytet Warszawski, Polska – Sekretarz Redakcji

Adres Redakcji
Uniwersytet Warszawski
Wydział Lingwistyki Stosowanej
ul. Dobra 55
00-312 Warszawa

Projekt okładki i stron tytułowych
Dariusz Górski

Redaktor prowadzący
Dorota Dziedzic

Redaktor tekstów ukraińskich
Tetiana Trofymenko

Redaktor tekstów polskich
Marzena Dobosz

Redaktor tekstów angielskich
Olga Smolnytska

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (pełna treść wzorca dostępna pod adresem: http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode).

Edycja elektroniczna jest wersją pierwotną czasopisma

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-838 Warszawa, ul. Prosta 69
wuw@uw.edu.pl
Dział Handlowy: tel. (48 22) 55-31-333
e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl
Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Skład, łamanie i wersja elektroniczna
Dariusz Górski

Druk: Totem.com.pl

Spis treści

Przedmowa 9

I. Ad fontes

Mirosław Nagielski, *Anton Żdanowicz płk kozacki w świetle diariusza i korespondencji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła* 17
Ihor Isichenko, *„Ксьондзи-єзуїти" в унійному проєкті та романтичному міті* 39
Huan Mejmej, *Specific of the Genre and System of Images in the Tragicomedy "Volodymyr" by Theophan Prokopovych* 54
Andrii Bovhyriia, *„Наш гетьман, ваш імператор": візія влади пересічними мешканцями Гетьманщини XVIII ст.* 64
Fan Rui, *Ukrainian model of thinking in Taras Shevchenko's story "Naimychka"* 79

II. Filip Orlik i Hryhorij Skoworoda. Dwie wiekopomne postaci

Walentyna Sobol, *Ab imo pectore. До 350-річчя засновника української еміграції в Європі Пилипа Орлика (1672–1742) та 320-річчя похресника Мазепи, фельдмаршала Франції – Григора Орлика (1702–1759)* 91
Hennadii Noha, *Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального* 107

III. Zagadnienia komparatystyki literackiej

Sofia Varetska, Svitlana Macenka, Diana Melnyk, Yaryna Tarasyuk, *Наратив вини в „Кассандрі" Лесі Українки* 125
Iryna Kropyvko, *Фрагментація постмодерного прозового тексту: засади і прийоми* 141

Khrystyna Semeryn, *Образотворення єврейського погрому в оповіданнях Марії Конопніцької „Mendel Gdański" (1890) і Леоніда Пахаревського „Батько" (1906): порівняльний аспект* 162

IV. Wyzwania XX–XXI wieku

Teresa Chynczewska-Hennel, *Between Slavia Latina and Slavia Orthodoxa. The Discussion of Ihor Skochylyas with the Concept by Riccardo Picchio* 179
Ludmila Tarnashynska, *Его-дискурс українського шістдесятництва як зріз епохи вивільненої свободи* 187
Ihor Stambol, *Про перешкоди книговиданню, український театр та біографії: елементи власних спогадів у публіцистиці Михайла Комарова* 203
Eugeniusz Sobol, *Wątki ukraińskie w twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego* 216

V. Artykuły recenzyjne

Iurii Mytsyk, *„Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників", opr. Mykola Chaban, seria „DNIPROVIANA", Herda, Dnipro 2021, 216 s.* 233

VI. Varia

Julia Roguska, *Sprawozdanie z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)" (Warszawa, 12 grudnia 2020 roku)* 243
Dawid Bzorek, *Sprawozdanie z III Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)" (Warszawa, 20 grudnia 2021 roku)* 249

Contents

Przedmowa 9

I. Ad fontes

Mirosław Nagielski, *The Cossack colonel Anton Zhdanowych in the light of the diary and correspondence by the Lithuanian Hetman Janusz Radziwiłł* 17
Ihor Isichenko, *"Jesuit Priests" in a union project and a romantic myth* . . 39
Huan Mejmej, *Specific of the Genre and System of Images in the Tragicomedy "Volodymyr" by Theophan Prokopovych* 54
Andrii Bovhyriia, *„Our Hetman, your Emperor": the perception of power by ordinary inhabitants of the Hetmanate of the 18th century* 64
Fan Rui, *Ukrainian model of thinking in Taras Shevchenko's story "Naimychka"* 79

II. Pylyp Orlyk and Hryhoriy Skovoroda. Two memorable figures

Walentyna Sobol, *From the bottom of my heart. To the 350th anniversary of the founder of the Ukrainian emigration to Europe Pylyp Orlyk (1672–1742) and 320th anniversary of the Field-marshal of France Hryhor Orlyk (1702–1759), the Mazepa's godson* 91
Hennadii Noha, *The letters by Hryhoriy Skovoroda. Personal in the context of the universal* 107

III. Issues of Comparative Literary Studies

Sofia Varetska, Svitlana Macenka, Diana Melnyk, Yaryna Tarasyuk, *Guilt Narrative in Lesya Ukrainka's "Cassandra"* 125
Iryna Kropyvko, *The fragmentation of post-modern prose: principles and techniques* 141

Khrystyna Semeryn, *Representation of the Jewish pohrom in the short stories of a Polish writer Maria Konopnicka "Mendel Gdański" (1890) and an Ukrainian writer Leonid Pakharevsky "A Father" (1906): comparative aspect* 162

IV. Challenges of the 20th – 21st centuries

Teresa Chynczewska-Hennel, *Between Slavia Latina and Slavia Orthodoxa. The Discussion of Ihor Skochylyas with the Concept by Riccardo Picchio* 179
Ludmila Tarnashynska, *Ego-discourse of the Ukrainian sixtiers as an image on the epoch of liberated freedom* 187
Ihor Stambol, *On obstacles to book publishing, Ukrainian theater and biographies: elements of his own memoirs in journalistic articles by Mykhailo Komarov* 203
Eugeniusz Sobol, *Ukrainian themes in Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki's works* 216

V. Review articles

Iurii Mytsyk, The review of "The righteous soul. Vasyl Bidnov in the memoirs of contemporaries" ('Pravedna dusha. Vasyl Bidnov u spohadakh suchasnykiv', ed. Mykola Chaban, series "DNIPROVIANA", Herda Press, Dnipro 2021, 216 pp.) 233

VI. Varia

Julia Roguska, *Sprawozdanie z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)" (Warszawa, 12 grudnia 2020 roku)* 243
Dawid Bzorek, *Sprawozdanie z III Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)" (Warszawa, 20 grudnia 2021 roku)* 249

Obecny numer rocznika „Studia Polsko-Ukraińskie" oddajemy do druku w ciężkim czasie napaści rosyjskiego agresora na Ukrainę. Wróg wtargnął na ziemie niepodległej Ukrainy, dokonuje potwornych zbrodni ludobójstwa, bombarduje miasta, wioski, morduje kobiety, dzieci i osoby starsze, które szukały schronienia w piwnicach, teatrach, szkołach… Rosyjscy żołnierze strzelają do ludzi stojących w kolejkach po chleb, idących ulicą, atakują konwoje humanitarne. Miasta, które nie chcą się poddać, są traktowane z barbarzyńską wściekłością. Makabryczne dowody zbrodni w miejscach opuszczonych przez hordy agresora to okrucieństwo, bestialstwo, śmierć. Odkrycie skutków potwornych, niewyobrażalnych w XXI wieku w Europie zbrodni rosyjskich w Buczy wstrząsnęło całym cywilizowanym światem. Oddajemy hołd wszystkim – maltretowanym, zamęczonym i rozstrzeliwanym cywilom, poległym żołnierzom ukraińskim. Chwała bohaterom w Irpieniu, Borodziance, Hostomelu, Czernihowie, Mariupolu, Chersoniu i w innych miejscach w Ukrainie. Do tej pory prawie trzy miliony uciekających przed wojną znalazło schronienie w Polsce. Wiele osób powraca do oswobodzonych miejsc swego zamieszkania, spalonych i zrujnowanych domów. Walka o niepodległość Ukrainy jest walką o utrzymanie naszej cywilizacji, naszych wartości ludzkich. Historia zapisuje, ludzie zapamiętają i to, co niemożliwe do wybaczania.

Myślami i sercem jesteśmy z bohaterskim narodem ukraińskim oraz stojącym na jego czele niezłomnym prezydentem Wołodymyrem Zełenskim.

Niech żyje wolna Ukraina!

Redakcja

Дев'ятий номер річника „Studia Polsko-Ukraińskie" віддаємо до друку у важкі часи нападу російського агресора на Україну. Ворог вдерся на землю незалежної України, чинячи злочини, бомбардуючи міста, села, мордуючи жінок, дітей, людей похилого віку, які шукали рятунку в підвалі, у театрі, у школі... Російські солдати вбивають людей, які стоять у черзі по хліб, ідуть вулицею чи в гуманітарних конвоях. Міста, які не хочуть піддатися, руйнуються з варварською лютістю. Макабричні докази злочинів у місцях, визволених від агресора, – то звірство, жорстокість, смерть. Відкриття наслідків жахливого російського людовбивства в Бучі, яке важко уявити в XXI столітті в Європі, сколихнуло цілий світ. Складаємо шану всім замордованим і знищеним цивільним людям, загиблим українським воїнам. Слава героям в Ірпені, Бородянці, Гостомелі, Чернігові, Маріуполі, Херсоні та інших містах і селах України. На сьогодні майже три мільйони жінок і дітей, які тікають від війни, знайшли прихисток у Польщі. Багато осіб повертається до звільнених місць свого проживання, спалених і зруйнованих домівок. Боротьба за незалежність України є битвою за утримання нашої цивілізації, наших людських цінностей. Історія записує, люди запам'ятовують і те, що неможливо вибачити.

Думками і серцем ми з героїчним українським народом на чолі з незламним Президентом Володимиром Зеленським.

Хай живе вільна Україна!

Редакція

We are publishing the current issue of the journal 'Polish-Ukrainian Studies' during the difficult time of the Russian aggressor's invasion of Ukraine. The enemy invaded the lands of independent Ukraine, committing the monstrous crimes of genocide, bombing cities, towns, villages, murdering women, children, the elderly who sought shelter in a basement, theatre, school...

Russian soldiers shoot people standing in queue for bread, walking on the street, who are in humanitarian convoys. The cities that refuse to give up are treated with barbaric fury.

Macabre evidence of crimes in places liberated from the aggressor is atrocity, cruelty and death. The discovery of the consequences of the horrific Russian assassination in Bucha, which is difficult to imagine in the 21st century in Europe, shocked the whole world. We pay tribute to all murdered and destroyed civilians, killed Ukrainian soldiers. Glory to the heroes in Irpin, Borodyanka, Hostomel, Chernihiv, Mariupol, Kherson and other cities, towns and villages of Ukraine. Today, almost three million women and children fleeing the war have found refuge in Poland. Many people are returning to vacated places, burned and destroyed homes. The struggle for Ukraine's independence is a battle for the maintenance of our civilization and our human values. History records, people remember things that cannot be forgiven.

Our thoughts and hearts are with the heroic Ukrainian people headed by the steadfast President Volodymyr Zelensky.

Long live free Ukraine!

Editors

„Mamy prawo czuć się spadkobiercami wspaniałych
osiągnięć ludzkiej kultury tworzonej przez wieki.
Spadkobierczynią Rusi Kijowskiej jest Ukraina –
nigdy zaś nie będą sukcesorami Rusi-Ukrainy agresorzy,
barbarzyńscy okupanci".

Teresa Chynczewska-Hennel

I. Ad fontes

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.1

Mirosław Nagielski
University of Warsaw (Poland)
ORCID: 0000-0003-4873-4313

Anton Żdanowicz płk kozacki w świetle diariusza i korespondencji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła

The Cossack colonel Anton Zhdanovych in the light of the diary and correspondence by the Lithuanian Hetman Janusz Radziwiłł

Abstract

In the article, the author would like to show the achievements by the Cossack colonel Anton Zhdanovych. He belonged to the Cossack Starshyna (military and administrative governing authority) of the period of Bohdan Khmelnytky's rise to power and was his trusted commander as well as a diplomat, sent in envoys, among others to Turkey and Moscow. Before that, Zhdanovych had served in the Chyhyryn regiment, so he was well known to Khmelnytsky, who trusted him a lot. The source of the research is the diary and correspondence of the Lithuanian Hetman Janusz Radziwiłł. After Bohdan Khmelnytky's death, Zhdanovych supported the new hetman Ivan Vyhovski in his anti-Moscow activities, participating in the Battle of Konotop against the forces of Aleksey Trubetskoy. With the fall of the founder of the Treaty of Hadiach, Anton Zhdanovych and other supporters of Ivan Vyhovski were removed from power, forbidden to sit on the council and deprived of the right to receive the office. Hence, he disappears from the group of the Cossack Starshyna in a period of the Ruin.

Keywords: Anton Zhdanovych, Cossack colonel, Janusz Radziwiłł, diary, ego-documents.

Pułkownik kozacki Anton Żdanowicz należał do starszyzny kozackiej doby powstania Bohdana Chmielnickiego – był jego zaufanym dowódcą, a także dyplomatą, wysyłanym w poselstwach, m.in. do

Turcji i Moskwy. Wcześniej służył w pułku czehryńskim, był więc dobrze znany Chmielnickiemu, który miał doń duże zaufanie. Dowodził nie tylko pułkiem kijowskim, lecz także większymi zgrupowaniami wojsk kozackich – od czerwca 1654 roku do śmierci jako hetman nakaźny. W korespondencji z lat 1656–1657 tytułuje się sędzią generalnym Wojska Zaporoskiego, a nawet dowódcą oddziałów kozackich walczących w Koronie – *namiestnikiem jmp. hetmana W. Zaporoskiego*[1]. W 1657 roku dowodził korpusem kozackim wysłanym do Korony przez B. Chmielnickiego w ramach współpracy z siłami siedmiogrodzkimi J. Rakoczego[2]. Z racji dowodzenia pułkiem kijowskim w latach 1649–1653 występuje w korespondencji hetmana polnego lit. Janusza Radziwiłła, który w latach 1649 i 1651 prowadził kampanie wojenne przeciwko Kozakom. Zgodnie z ugodą zborowską z 1649 roku A. Żdanowicz stał na czele pułku kijowskiego liczącego 2010 mołojców[3], objął go po śmierci pod Łojowem Stanisława Michała Krzyczewskiego. Jego zadaniem było zabezpieczenie flanki północnej z Kijowem przed działaniami J. Radziwiłła, który w batalii łojowskiej 31 lipca 1649 roku rozbił siły kozackie pod komendą S. M. Krzyczewskiego, hetmana nakaźnego wojsk kozackich[4].

Dzięki diariuszowi Radziwiłłowskiemu posiadamy szereg informacji o jego działalności. I tak z awiz nadesłanych z Ukrainy od podkomorzego lwowskiego Wojciecha Miaskowskiego dowiadujemy

---

[1] Zob. dekret sądowy wydany przez A. Żdanowicza z 1 (11) III 1656 r. oraz list tegoż do hetmana w. lit. P. Sapiehy z 28 VI (8 VII) 1657 roku z taboru pod Turobinem [w:] *Dzherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi viini ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.*, t. IV (1655–1658), oprats. I. Mytsyk, Kyiv 2015, nr 47, s. 94.

[2] J. Dąbrowski, *Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyzny kozackiej w latach 1648–1657* [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne", z. 101, Kraków 1993, s. 43–66; por. B. Sushynskyi, *Kozatski vozhdi Ukrainy*, Odesa 1998, s. 436–438 (Antin Zhdanovych).

[3] Mianowany zapewne po poległym pod Łojowem płk. Krzyczewskim; zob. *Reiestr Viiska Zaporoskoho 1649 roku*, Kyiv 1995, s. 291–311.

[4] W. Majewski, *Krzyczewski Stanisław (Michał)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV, s. 553–554.; por. W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego,* Kraków 1912, s. 286–288.

się, że we wrześniu 1650 roku hetman zaporoski odprawił posła tureckiego, wysyłając przy nim do sułtana trzech przedstawicieli starszyzny kozackiej: Antona Żdanowicza, płk. kijowskiego, Pawła Janenkę, setnika kijowskiego, i Michajła Hromykę, płk. białocerkiewskiego, z zapewnieniem wiernego poddaństwa[5]. Potwierdzał tę informację znany rotmistrz w służbie J. Radziwiłła – Szymon Pawsza, pisząc, że do sułtana Mehmeda IV wysłał Chmielnicki dwóch pułkowników: Antona Żdanowicza oraz Pawła Janenkę, tytułując go pułkownikiem czehryńskim. W liście B. Chmielnickiego do Bektasz agi czytamy, że hetman wysłał do Turcji dwóch pułkowników: Antona Żdanowicza i Pawła Żabińskiego z wieloma ich adiutantami[6]. Na ich działania ma mieć „pilne oko" kasztelan krakowski Mikołaj Potocki[7]. O poselstwie Żdanowicza strona polska nie posiadała rzetelnych informacji – poświadczają ten fakt awiza, które dotarły do księcia od podkanclerzego kor. H. Radziejowskiego. Na początku 1651 roku donoszono bowiem o misji pułkownika kijowskiego: „co sprawił, nie wiedzą, tylko że go upominkował Cesarz turecki, dawszy mu siedm par szat złotogłowych i konia tureckiego z wsiędzeniem"[8].

Istotną rolę przeznaczył dla Żdanowicza B. Chmielnicki w przygotowaniach do kampanii przeciwko Rzeczypospolitej w 1651 roku. Główne siły pod wodzą hetmana i posiłków tatarskich Islam Gereja ruszyły pod Beresteczko, natomiast osłonę Kijowa miały stanowić wydzielone siły złożone z kilku pułków; był to pułk kijowski Antona

---

[5] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653*, oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A. A. Majewski, D. Milewski, Warszawa 2019, s. 391.

[6] B. Chmielnicki do Bektasz agi z 3 VIII 1650 z Czehrynia [w:] *Dzherela z istorii natsionalno-vyzwolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.,* t. II (1650–1651), oprats. I. Mytsyk, Kyiv 2013, nr 18.

[7] S. Pawsza do J. Radziwiłła z Mozyra 30 IX 1650; ibidem, s. 398. Nowiny te potwierdził w swym liście do J. Radziwiłła z Warszawy 1 X 1650 r. Krzysztof Korycki; ibidem, s. 407.

[8] Zob. awizy od H. Radziejowskiego; b. m. i d.; ibidem, s. 451. J. Kaczmarczyk podaje, że wysłano obu pułkowników z posłem tureckim Osmanem agą 5 sierpnia 1650 r.; zob. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki,* Wrocław 1988, s. 142.

Żdanowicza, poleski Filona Horkuszy, niżyński Prokopa Szymejki i czernihowski Martyna Nebaby. Jednak w wyniku batalii pod Łojowem (6 lipca 1651 roku) rozbito siły M. Nebaby, gdzie miało polec ponad cztery tysiące Kozaków. J. Radziwiłł po przybyciu posiłków przyprowadzonych przez wojewodę smoleńskiego Jerzego Karola Hlebowicza ruszył na Kijów, którego broniły mocno osłabione pułki Żdanowicza i Horkuszy. Klęska pod Łojowem i zdobycie przepraw pod Dymirem na Irpeni przez oddziały W. Gosiewskiego zmusiły Żdanowicza do wycofania się w kierunku Kijowa. Z listu W. Gosiewskiego dowiadujemy się, że pod Dymirem jego oddziały rozbiły doszczętnie siły obu pułków kozackich dowodzonych przez A. Żdanowicza i F. Horkuszę, którzy uciekli do Kijowa. Jednak klęska nie była aż tak dotkliwa, gdyż oba pułki biorą później udział w działaniach zmierzających do odzyskania Kijowa[9]. Pojawienie się pod Kijowem armii litewskiej spowodowało, że Żdanowicz wbrew rozkazom Chmielnickiego w nocy z 3 na 4 sierpnia opuścił Kijów, ruszając w dół Dniepru[10]. Decydująca w tym wypadku była postawa metropolity kijowskiego Sylwestra Kossowa, duchowieństwa i mieszczan Kijowa, którzy – obawiając się szturmu oddziałów litewskich – przysłali poselstwo do J. Radziwiłła, aby oszczędził miasto.

W diariuszu J. Radziwiłła znajdujemy szereg awiz informujących księcia o dyslokacji pułków kozackich na tym teatrze działań w 1651 roku, w tym także pułku Żdanowicza. Chmielnicki pomny zagrożenia ze strony Litwinów w kampanii 1649 roku starał się zneutralizować flankę północną od strony Kijowa i wykorzystał pułkownika kijowskiego do przedstawienia J. Radziwiłłowi propozycji armistitium na tym teatrze działań. A. Żdanowicz w liście do Szymona Pawszy działającego w szpicy przedniej na Polesiu informował bowiem, że czyni dosyć rozkazaniu swego wodza hetmana zaporoskiego:

---

[9] W. Gosiewski do NN z lipca/sierpnia 1651 r. [w:] *Dzherela z istorii natsionalno-vyzwolnoi viiny ukrainskoho narodu…,* op. cit., t. 2, nr 192.

[10] Z. Pieńkos, *Wyprawa Janusza Radziwiłła na Kijów w 1651 roku,* Zabrze 2016, s. 94–102.

> abyśmy wojskiem swym w granice litewskie nie wstępowali, tylo na zwyczajnym stawszy miejscu onego pilnowali, z którego żadnej niesnadzki do zerwania pokoju z Księstwem Litewskim nie dawaliśmy i nie dajemy WMMPanu[11].

Jednocześnie donosił, że wysłał także list w tej sprawie do hetmana litewskiego J. Radziwiłła przez swego posłańca, i dodał, że chętnie uderzyłby na siły litewskie, ale gdy „listy od pana hetmana naszego [B. Chmielnickiego] zaszły, to nad wolą onego trudno co począć"[12].

Informacje o dyslokacji tak oddziałów litewskich, jak i kozackich znajdujemy także w korespondencji strażnika lit. Hrehorego Mirskiego i rtm. Szymona Pawszy. W liście tego ostatniego z 24 maja czytamy:

> więźniowie donieśli, iż już Anton sam Żdanowicz pułkownik kijowski ze dwunastą chorągwi, a drudzy powiadają, że czternastą, przyciągnął do Czarnobyla i położył się za miastem nad rzeką Prypecią za folwarkiem zamkowym w polu, a stamtąd gwoli pastwisku miał się ruszać w ten przeszły wtorek ku Lelewu[13].

Znany zagończyk donosił, że chętnie ruszyłby się przeciwko Kozakom, aby nie mogli się wzmocnić nowymi zaciągami, gdyż jeśli sam pułkownik kijowski „ku nam ruszy, tedy i tamte jego pułczki mają się zaraz po świątkach z Iwankowa, Hornostajpola, z Rozważewa i inszych miasteczek za nim ruszyć i nad Słowiesznią stanąć"[14].

W innym liście Szymon Pawsza pisał z obozu pod Rzeczycą do J. Radziwiłła:

> Anton [Żdanowicz] i Orkusza [Filon Horkusza, płk poleski] na pierwszym szlaku moim, którędym pod nich szedł, na przeprawach we 4000 zastąpili byli, ale żem się inszym traktem obrócił i przez rzekę Słowiczną calem się

---

[11] A. Żdanowicz do S. Pawszy w taborze od rzeki Hlinnej 29 V 1651 [w:] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz.1. Diariusz…*, op. cit., s. 858.

[12] Ibidem, s. 858.

[13] S. Pawsza do H. Mirskiego w Babiczach 24 V 1651, ibidem, s. 689–690.

[14] Ibidem, s. 690.

> ze wszytką kompanią przeprawił, i nicem towarzystwa nie stracił przez tych, którzy się po zadzie wlekli[15].

Donosił także, że obaj pułkownicy kozaccy poróżnili się względem łupów i podziału zagarniętego bydła z powiatu owruckiego.

> Część go nie małą do Kijowa odesłano, a mniejszą połowicę przy sobie zostawili. Anton stoi pod samym miastem Czarnobylem, a Orkusza za ćwierć mili od niego ku Lelowu we wsi książęcej. Wiedzieć jeszcze nie mogę, co tego za przyczyna, że wsi czarnobylskie wyrabowali i do Kijowa z tym wszytkim wyprawili[16].

Żdanowicza do opuszczenia Kijowa usilnie namawiali mieszczanie Kijowa z duchowieństwem na czele i z prawosławnym metropolitą Sylwestrem Kossowem w obawie o los mieszkańców Kijowa w razie przypuszczenia szturmu przez oddziały J. Radziwiłła. Sam B. Chmielnicki miał planować odbicie miasta, ale zajęty był przygotowaniem taboru pod Białą Cerkwią do odparcia sił koronnych i korpusu hetmana litewskiego, który połączył się z hetmanami koronnymi pod Wasilkowem. Zadanie opanowania zniszczonego przez pożary Kijowa zlecono płkom Łukianowi Mozyrze i Antonowi Żdanowiczowi. Pierwszy miał uderzyć bezpośrednio na miasto, podczas gdy Żdanowicz na łodziach miał uderzyć na litewskie bajdaki złożone nad Dnieprem; spóźnienie się grupy wodnej spowodowało klęskę Kozaków. Wątpliwe, by pułkownik kijowski wziął udział w walkach pod Białą Cerkwią (23–25 IX 1651), gdyż jego oddziały blokowały siły litewskie znajdujące się w Kijowie i Lubeczu[17]. Sam B. Chmielnicki przykładał dużą wagę do przerwania linii komunikacyjnych pomiędzy korpusem J. Radziwiłła obecnym pod Białą Cerkwią a pułkami litewskimi znajdującymi się w Kijowie i w głównym obozie pod Rzeczycą. Żdanowicz miał za zadanie szarpać te oddziały i utrudniać ich

---

[15] S.J. Pawsza do J. Radziwiłła z obozu pod Rzeczycą 27 VI 1651 [w:] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 2. Listy,* oprac. jw., Warszawa 2020, s. 117.

[16] Ibidem.

[17] M. Domagała, *Biała cerkiew 23–25 IX 1651*, Zabrze 2007, s. 46–47.

aprowizację. Zgodnie z porozumieniem zawartym pod Białą Cerkwią wojsko koronne otrzymało zgodę hetmana zaporoskiego na konsystencje w Czernihowszczyźnie i Kijowszczyźnie; dnia 29 grudnia 1651 roku pisał A. Kisiel wojewoda kijowski do B. Chmielnickiego, że czeka na przesłanie uchwalonego regestru 20 tysięcy wojska zaporoskiego, zalecając mu płka kijowskiego. Pisał bowiem:

> Pan pułkownik kijowski *meo testimonio* dobry, cnotliwy, sprawiedliwy i czuły w urzędzie swoim, który postrzegał i sławy wojska zaporoskiego, i porządku, i pokoju, już z Kijowa zjeżdża, dawszy mu dobre słowo życzę i proszę, aby był w łasce WMści chowany[18].

Być może ta konfidencja i zalecenie Żdanowicza do hetmana zaporoskiego wiązały się z działaniami pułkownika kijowskiego w trakcie zajmowania Kijowa przez wojsko litewskie J. Radziwiłła i opuszczenie miasta, aby nie narażać mieszczan na grabieże i szkody związane z walkami.

Istotną jednak rolę odegrał A. Żdanowicz w 1653 roku, gdy został wysłany w trakcie kampanii żwanieckiej Jana Kazimierza do obozu polskiego przez B. Chmielnickiego. Na dworze bowiem rozpowszechniano wieści o potajemnych rozmowach J. Radziwiłła z Kozakami, w tym także z A. Żdanowiczem, względem wymiany jeńców. Szeroko na ten temat pisał będący u boku króla Bogusław Radziwiłł generał gwardii JKMci, obawiając się, że pomówienia te uderzą w całą familię Radziwiłłów. Pisał bowiem:

> Anton Żdanowicz, który w legacyjej od Chmielnickiego tu przyjechał, rozsiał, żeś WKsM nie tylko z nim świeżo listownie konferował, ale żeś mimo to dwóch posłów do niego wyprawił, którzy *lautissimi* od niego byli *habiti* i nad zamiar dobrze *excepti; urget* i to *suspicionem*, jako powiadają, że Kozacy towarzystwo pana Pawszy w niewolą albo więzienie wzięte wolno i bez okupu puścili. A lubo wiedząc o tym, że Król JM sam to *affectabat* po WKsMści, żebyś Chmielowi na list jego odpisał i wdał się z nim w korespondencyją,

[18] A. Kisiel do B. Chmielnickiego w zamku kijowskim 29 XII 1651; *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz.1, Diariusz…*, op. cit., s. 710.

> *excuso* to *validis rationibus ex probabilibus*, przecie odesłanie tego towarzystwa *male olet* i cuda sobie figurują. Mimo to Anton miał się wymknąć z tym, że „Litwa nasi pryjatele i Radiwił lubiec Kozaki". Pada mi się serce, kiedy widzę, że słowa *etiam casu* rzeczone jawnego rebelizanta i zdrajcę *in dubium vocare* mogą cnotę najzasłużeńszego i *fidem* najżyczliwszego tej Ojczyzny syna[19].

W dalszej części listu donosił koniuszy litewski hetmanowi o aresztowaniu Żdanowicza, którego wzięto „za wartę", czego nie pochwalał, gdyż losy wojny w każdej chwili mogą się odwrócić na korzyść Kozaków:

> Anton *mere* o pokój prosi i o stwierdzenie pakt zborowskich. Król JM go do siebie nie puścił, do ręki listów też nie przyjmowano, samego aresztowano i jest za mocną wartą. Dwóch jego adherentów [wyprawiono] do Chmielnickiego z listami prywatnemi od hetmana [Stanisława Rewery Potockiego] do czerni i do starszyzny[20].

Trudno nie wierzyć koniuszemu litewskiemu, gdyż znajdował się u boku Jana Kazimierza i zaliczał się wówczas do ścisłego grona najwyższych dowódców i doradców monarchy w trakcie kampanii żwanieckiej 1653 roku.

Rzeczywiście w korespondencji hetmana koronnego Stanisława Rewery Potockiego znajdujemy po zatrzymaniu Żdanowicza listy skierowane zarówno do B. Chmielnickiego, jak i J. Radziwiłła. W liście do tego pierwszego hetman podkreślał, iż Żdanowicz w przywiezionej suplice od wojska zaporoskiego wręcz obraził króla:

> bo takowe punkta supliki, któreś WMść do Majestatu JKMci przez ręce moje przysłał, bardziej obrzydliwą nadętością niż upokorzeniem poddaństwa pachną. Zabraniać panu albo wodzom jego wojsk prowadzenia w królestwie jego?, opisać miejsce ściągnienia komisarzom pańskim?, potrząsać obmyśleniem

---

[19] B. Radziwiłł do J. Radziwiłła z obozu pod Glinianami 6 VII 1653 [w:] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 2. Listy…*, op. cit., s.151.

[20] Ibidem, s. 152.

> o sobie?, wszystko to są jawne dowody wybijania się z poddaństwa tak dobrotliwego pana i swobodnej Rzeczypospolitej[21].

Aby nie zrywać prowadzonych negocjacji z Chmielnickim, Potocki nie omieszkał zapewnić go o swych staraniach w celu załagodzenia powstałej sytuacji. Pisał w końcowej partii swego listu:

> Tym zatrzymaniem Antona nie alteruj się WMść, bo przy wygodzie wszelakiej wszelkie bezpieczeństwo ma i mieć będzie, ale dlatego się przy mnie zatrzymuje, aby wziąwszy przez tych posłańców lepszy respons, któryby serce JKMści ku WMść zmiękczyć mógł przez niego łaskawą JKMci, o którą się starać będę odesłał deklaratią i clementią[22].

Podobny w tonie list skierował S. R. Potocki do J. Radziwiłła ze Lwowa, oczekując na przybycie posłów moskiewskich. Podobnie jak król z irytacją i gniewem przyjął zaprezentowane przez posła kozackiego punkty jego legacji, gdyż upominano się pakt Zborowskich

> i aby unia tak w Koronie, jako i w WKsL zniesiona była, a przy tym prosząc, aby JKM w Ukrainę nie zmykał, a *ad tractandum commissarios* w małej asystencyjej lubo do Pawołoczy, lubo do Białej Cerkwi przysłał.

Jednocześnie informował księcia, że monarcha nie dopuścił posła do siebie, „mnie legacyjej jego wysłuchać rozkazał, a po wysłuchaniu jej, jeden z nich do Chmielnickiego z listem wyprawiony”[23]. W rzeczywistości posła kozackiego odesłano najpierw do Zamościa, a następnie do Malborka, gdzie przebywał wiele miesięcy, oczekując na uwolnienie. Uwięzienie Żdanowicza spotkało się z krytyką J. Radziwiłła, który w liście do kanclerza koronnego Stefana Korycińskiego uznał,

---

[21] Zob. S. Potocki do B. Chmielnickiego, Gliniany 8VII 1653 [w:] *Korespondencja Stanisława Rewery Potockiego (1652–1667). Listy hetmańskie rodu Potockich*, oprac. P. Kroll, t. II, Warszawa 2019, s. 79–80.

[22] Ibidem, s. 80.

[23] S. Potocki do J. Radziwiłła, Lwów VII 1653; ibidem, s. 80–81; 91–92; por. inną kopię tego listu [w:] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz.1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655* (dalej: *Diariusz kancelaryjny*), op. cit., s. 788.

że nie należało zrywać rokowań z B. Chmielnickim[24]. Wiedząc o odrębnym zdaniu księcia na temat dalszej wojny z Kozakami w kontekście rozmów hetmana zaporoskiego z Moskwą, Jan Kazimierz w odrębnym ordynansie do J. Radziwiłła wyłuszczył powody zatrzymania Antona Żdanowicza. Monarcha uznał, że jest to wybieg wodza kozackiego, który w ten sposób chce opóźnić działania wojsk koronnych, gdyż sam nie jest gotowy do walki, oczekując na posiłki tatarskie. Pisał ze Lwowa bowiem,

> że ten wiarołomny rebelizant tak wiele Nam i Rzeczypospolitej nie dotrzymawszy wiary, natenczas się do zmyślonej udaje pokory, gdyż zwątlone ma siły, aby je zwykłemi fortelami swemi restaurował", stąd nakazał posła „zatrzymać i pod pilną mieć strażą, do dalszej Naszej rezolucyjej[25].

Jednak J. Radziwiłł swego zdania nie zmienił, będąc przeciwnym sojuszowi Rzeczypospolitej z księciem siedmiogrodzkim J. Rakoczym i opuszczeniu dotychczasowego wiernego sojusznika – hospodara mołdawskiego Bazylego Lupula. W liście hetman litewski do A. Leszczyńskiego krytykował monarchę za opuszczenie hospodara mołdawskiego, pisząc wprost:

> Tego nie wspominam, co nam był winien, i zkąd tak nagła stała się odmiana, że się z przymierzeńca i przyjaciela i zasłużonego księcia tak prędko w nieprzyjaciela przewierzgnął. Zagrzebione w zapomnieniu dawne jego publiczne i prywatne przysługi[26].

I dalej proroczo niemal przewidywał, że kolejna nieudana wyprawa przeciwko Kozakom spowoduje reakcję państw ościennych, przede wszystkim Moskwy i Szwecji:

---

[24] J. Radziwiłł do S. Korycińskiego, b. m. i d. [VII 1653] [w:] *Diariusz kancelaryjny*, s.790.

[25] Jan Kazimierz do J. Radziwiłła ze Lwowa 29 VII 1653; ibidem, s. 814.

[26] J. Radziwiłł do A. Leszczyńskiego z obozu pod Rzeczycą 10 X 1653 [w:] E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła,* Oświęcim 2016, s. 300; por. M. Matwijow, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655* [w:] „Wrocławskie Studia Wschodnie", r. 5, 2001, s. 19.

> I tak Rzeczpospolita przyszła w niebezpieczeństwo nieuchronnej wojny ze wszystkiemi prawie sąsiady. Bo jeśli za okazją wojny z Kozakami Moskwa i Szwedowie ostrzyć zęby na nas poczęli, cóż będzie, kiedy na nas i Turcy powstaną[27].

Wobec coraz większych, a wręcz bezczelnych żądań posłów moskiewskich, którzy przybyli do Lwowa[28], kanclerz kor. S. Koryciński był przeciwny zrywaniu rozmów z Kozakami; pisał o tym ponownie w liście do J. Radziwiłła na przełomie sierpnia i września 1653 roku: „A Antona [Żdanowicza] do Zamościa Król JM odesłał, przy czym ja nie byłem, alem tego życzył, żeby go było odprawić, bo ja już radzić nie będę, aby tam kogo inszego posłano"[29]. Widzimy zatem, że wśród senatorów i doradców Jana Kazimierza zdania były podzielone względem zatrzymania pułkownika kijowskiego; obawiano się bowiem, że zerwanie negocjacji może przyspieszyć rokowania B. Chmielnickiego z ościennymi potęgami, a przede wszystkim z Moskwą.

Misja Żdanowicza wywołała spore zamieszanie w obozie pod Glinianami. Na posłuchaniu u hetmana S. R. Potockiego przedstawił propozycje kozackie, które zakładały powrót Kozaczyzny do ugody zborowskiej. Król zwołał naradę, ściągając do obozu senatorów ze Lwowa, dla udzielenia odpowiedzi wysłannikowi wojska zaporoskiego. Choć odrzucono propozycje B. Chmielnickiego, wielu z otoczenia Jana Kazimierza uznało propozycje pokojowe hetmana zaporoskiego za jego słabość i niewykorzystanie szansy rozbicia jego wojsk[30]. Oddalony od teatru działań wojennych na Ukrainie i w Mołdawii kanclerz w. lit. Albrycht Stanisław Radziwiłł niewiele miejsca poświęcił misji pułkownika kijowskiego, sugerując, że jego poselstwo

---

[27] Ibidem, s. 301.

[28] Na czele poselstwa stał kniaź Michał Andrejewicz Oboleński; zob. A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce,* oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 3395.

[29] S. Koryciński do J. Radziwiłła z Gołogór 1653 [b. d. i m.]; list ten otrzymał książę 6 września w Rzeczycy; ibidem, s. 842.

[30] T. Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653,* Zabrze 2007, s. 102–104.

skłoniło Jana Kazimierza do porozumienia z nowym hospodarem wołoskim i J. Rakoczym. W swym pamiętniku kanclerz zanotował pod wydarzeniami z sierpnia 1653 roku:

> Chmielnicki posłał do króla i urzędników jako posła jednego ze znaczniejszych Kozaków, Antona, proponując pewne warunki dla zawarcia pokoju. Następnie król przyjął, że poddany ważył się na taką rzecz, więc w kancelarii koronnej udzielono ganiącej odpowiedzi. Antonowi darowano życie, ale go zatrzymano[31].

Ponownie pułkownik kijowski znalazł się w centrum wydarzeń politycznych w 1654 roku, gdy rozpoczęły się działania wojenne Rzeczypospolitej z Moskwą. Klęski na teatrze wschodnim armii litewskiej, upadek Smoleńska świadczyły, że W. Ks. Lit. nie ma szans na przeciwstawienie się połączonym siłom rosyjsko-kozackim po poddaniu się B. Chmielnickiego Moskwie w styczniu 1654 roku (ugoda perejasławska). J. Radziwiłł widział ratunek dla Rzeczypospolitej, a przede wszystkim dla Litwy w odciągnięciu hetmana zaporoskiego od sojuszu z Moskwą. Aby nawiązać z nim negocjacje, doprowadził do uwolnienia A. Żdanowicza z Malborka, którego wysłał z misją do B. Chmielnickiego w październiku 1654 roku. Hetman miał doprowadzić do uwolnienia zarówno A. Żdanowicza, jak i pisarza jego pułku Jakimowicza. Podkreślał w tej mierze swoje zasługi J. Radziwiłł w liście do B. Chmielnickiego, pisząc: „Po to jego [A. Żdanowicza] u króla JMci wyprosiłem, aby cało do domu wysłać i przez niego porozumieć się z WM”[32]. W listach kierowanych zarówno do senatorów koronnych, jak i litewskich hetman litewski podkreślał, że sam król dał przyzwolenie na prowadzenie negocjacji z Kozakami, aby rozbić sojusz B. Chmielnickiego z Moskwą, co mijało się z prawdą. Stosunki bowiem J. Radziwiłła z monarchą były napięte, a wręcz wrogie; tym bardziej że hetman nie wykonał rozkazu, aby podobnie jak w 1651 roku ruszył wojsko litewskie z obozu w Rzeczycy i wsparł Koroniarzy w walkach w trakcie kampanii żwanieckiej.

---

[31] A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce,* t. 3, s. 394–395.

[32] Za: M. Matwijow, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła…*, op. cit., s. 22.

Dokładnie przedstawili działania hetmana litewskiego w swych pracach A. B. Pernal[33] oraz M. Matwijow[34]. Sam Jan Kazimierz miał przekonać się do uwolnienia pułkownika kijowskiego, licząc, że ułatwi to wznowienie kontaktów z Chmielnickim w tak trudnej sytuacji na teatrze ukraińskim i białoruskim. Nuncjusz apostolski w Polsce Piotr Vidoni tak komentował decyzję uwolnienia A. Żdanowicza:

> Król, aby ukazać łaskę swej dobroci wszystkim i aby nakłonić Radziwiłła do służby publicznej, który prosił o łaskę dla niejakiego Antona, ukochanego Kozaka Chmielnickiego, który wysłał go wraz z innymi dla układów z królem, zeszłego roku, został wtedy zatrzymany, a teraz odstąpiony, tą też łaską dał król nadzieję na możliwość wznowienia traktatów dla uładzenia sprawy kozackiej[35].

Działania J. Radziwiłła związane były także z fiaskiem zabiegów strony polskiej o odciągnięcie Rusinów i wojska zaporoskiego od sojuszu z carem Aleksym Michajłowiczem. Próby rokowań z hetmanem kozackim za pośrednictwem A. Żdanowicza są dobrze udokumentowane w literaturze[36]. Skierowane listy tak króla, jak i J. Radziwiłła i innych dostojników do Kozaków oraz mieszkańców województw ukrainnych nie odniosły spodziewanych rezultatów[37]. Hetman litewski rozpoczął układy z B. Chmielnickim w maju

---

[33] A.B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659,* Kraków 2010, s. 143–147.

[34] M. Matwijow, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła…*, op. cit., s. 22–31.

[35] Awizy z Warszawy 22 XI 1654; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850), collegit, paravit, adnotavit editionem-que curavit A. G. Welykyi,* t. 8 (1652–1656, Romae 1962–1963), s. 202; za A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina,* op. cit., s. 143.

[36] Zob. M. Matwijow, *Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648-1655* [w:] *Z dziejów i tradycji Srebrnego wieku. Studia i materiały,* pod red. J. Pietrzaka, Wrocław 1990, s. 33–42; tenże, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła…*, op. cit., s. 9–34; marginalnie odnieśli się do działań J. Radziwiłła M. Sawicki oraz H. Wisner, por.: M. Sawicki, *Stronnictwo dworskie w wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648-1655,* Opole 2010, s. 298; H. Wisner, *Janusz Radziwiłł 1612–1655,* Warszawa 2000, s. 160–161.

[37] Zob. ordynanse Jana Kazimierza do Wojska Zaporoskiego z Warszawy 21 II 1654 oraz J. Radziwiłła do tychże z Zabłudowia 2 II 1654 [w:] *Akty otnosjaszczijesia*

1654 roku, jeszcze przed rozpoczęciem działań militarnych przez Moskwę, której oddziały przekroczyły granicę ustaloną w Polanowie w początkiem czerwca. Świadczy to o znacznie lepszym rozeznaniu sytuacji na pograniczu moskiewsko-litewskim przez Radziwiłła, niż mieli jego oponenci na dworze królewskim. Zdając sobie sprawę, że słabe siły litewskie nie będą w stanie przeciwstawić się kilkudziesięciotysięcznym połączonym siłom rosyjsko-kozackim, wysłał do Czehrynia pisarza pułku kijowskiego Iwana Jakimowicza. Jego misję i negocjacje z B. Chmielnickim przedstawiono zarówno ze strony polskiej, jak i ukraińskiej historiografii; ograniczymy się zatem jedynie do tych negocjacji przez pryzmat korespondencji hetmana litewskiego z Andrzejem i Janem Leszczyńskimi i wymianę przez nich poglądów na temat wojny z Moskwą i coraz większego prawdopodobieństwa konfliktu ze Szwecją[38].

Swoje poglądy na temat porozumienia z Kozakami zawarł także J. Radziwiłł w korespondencji do B. Chmielnickiego i pisarza wojska zaporoskiego I. Wyhowskiego, a także w instrukcji przekazanej podczaszemu starodubowskiemu Hrehoremu Kunickiemu i Antonowi Żdanowiczowi. Hetman proponował jednak Kozakom powrót do autonomii na zasadach traktatu białocerkiewskiego z września 1651 roku, co w obecnej sytuacji zupełnie nie odpowiadało B. Chmielnickiemu; jego pułki bowiem z sukcesami zajmowały wraz z siłami moskiewskimi znaczne połacie Białorusi. Słusznie A. B. Pernal zauważa, że Radziwiłłom bardziej zależało na ochronie własnych latyfundiów zagrożonych przez posuwające się na zachód oddziały moskiewskie[39]. Poglądy ówczesnej elity władzy Rzeczypospolitej

---

k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archieograficzeskoju kommissijeju, pod red. N. Kostomarowa, t. X, Sankt-Petersburg 1879 (spr.), s. 549–554; por. A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina,* op. cit., s. 137–138.

[38] D. Milewski, *Między Moskwą a Szwecją: Jan Leszczyński i Janusz Radziwiłł o stanie państwa i sposobach jego ratowania w latach 1654-1655* [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa,* pod red. M. Nagielskiego i K. Żojdzia, Warszawa 2017, s. 181–202.

[39] A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina,* op. cit., s. 145–146.

na temat dalszej wojny z Moskwą i oderwania odeń Kozaczyzny odzwierciedla korespondencja J. Radziwiłła z prymasem Andrzejem Leszczyńskim oraz Janem Leszczyńskim wojewodą łęczyckim. Już w liście z Łowicza prymas sceptycznie wypowiadał się o misji A. Żdanowicza do B. Chmielnickiego w celu skłonienia tego ostatniego do porozumienia z Rzecząpospolitą:

> Nuż i o wyprawę Antona do Chmielnickiego *asserit* JKM, że *inscio illo* stało się. Aleć ja nie mogę, jedno *in bonam partem* brać tej wyprawy i rozumiem, że przez to WKsM chciał *lacessere* Chmielnickiego traktatami[40].

W kolejnym liście do prymasa J. Radziwiłł podkreślał, że wysłał A. Żdanowicza do Czehrynia za wiedzą i przyzwoleniem swego monarchy, co nie było prawdą. Pisał, iż:

> Antona z wiadomością i pozwoleniem Króla JMsci i samego WKsMci posłałem, tentując redukcyją Kozaków; że *spe excidi,* ci winni, którzy ich pertinacyją *desperatione veniae obfirmarunt.* Mają jednak i *praesentem fructum,* że za jednego więźnia 14 szlachty odebrałem. I przecię jeszcze *non despero,* że ta *legatio non steriliter cadet,* ponieważ i z Ukrainy, i z Ordy te *continuantur* wiadomości, że Tatarowie z Kozakami o wrócenie się do nas i koniunkcyjej przeciwko Moskwie traktują[41].

Były to jednak pobożne życzenia hetmana litewskiego, gdyż nowy chan Mehmed Gerej IV wystąpił z propozycją sojuszu z Kozakami, ale pod warunkiem zerwania przez Chmielnickiego wszelkich związków z Moskwą. Swoje koncepcje na temat neutralizacji jednej z potęg zagrażających Rzeczypospolitej, tj. Moskwy i Szwecji, przedstawiał J. Radziwiłł w listach do Jana Leszczyńskiego wojewody łęczyckiego. Hetman litewski w obliczu kolejnej ofensywy wojsk moskiewskich w 1655 roku wybrał koncepcję sojuszu ze Szwecją dla obrony skrawków W. Ks. Lit. jeszcze niezajętych przez siły rosyjsko-kozackie.

---

[40] A. Leszczyński do J. Radziwiłła z Łowicza 8 XI 1654 [w:] *Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 2. Listy* (dalej: *Listy*), op. cit., s. 206.

[41] J. Radziwiłł do A. Leszczyńskiego z Mińska 3 XII 1654; ibidem, s. 217.

Z kolei J. Leszczyński szukał możliwości powstrzymania Szwecji przed rozpoczęciem agresji na Rzeczpospolitą, uważając ją za groźniejszego przeciwnika, ale widząc szansę na porozumienie z Karolem X Gustawem. Zakładał, iż zrzeczenie się Rzeczypospolitej praw do Inflant, a przez Jana Kazimierza praw do tronu szwedzkiego, ułatwi porozumienie, gdyż Szwedzi z niepokojem patrzą na sukcesy Rosjan w W. Ks. Lit. i zajęcie Smoleńska. Obawiano się także, że kolejne uderzenie wojsk carskich będzie skierowane na Inflanty i Rygę, co rzeczywiście nastąpi już w 1656 roku. Do tego konieczne były jednak choćby drobne sukcesy w wojnie z siłami Aleksego Michajłowicza; stąd nie dziwi nas pytanie wojewody o szansę powstrzymania naporu wojsk moskiewskich skierowane do J. Radziwiłła[42].

Inaczej oceniał sytuację hetman litewski i w liście do J. Leszczyńskiego w trakcie przygotowań do kampanii zimowo-wiosennej przeciwko Moskwie; uznał bowiem, że koniecznie trzeba dalej prowadzić negocjacje ze Szwedami:

> Tym większa *necessitas* udania się *ad extraprdinaria*. Między któremi i ja równo z WMMM Panem *potissimo loco* te *socie tates armorum* i aliansu ze Szwedami zawarcie kładę, tego tylko życząc, żebyśmy rzeźwie zachody uczynieli i *aperte* z nimi w tym traktowaniu szli z dobrą porą danego *exitus* nadzieją[43].

Gorzej, że J. Radziwiłł nie wierzył w sukces zbliżającej się kampanii mimo otrzymania posiłków koronnych, a to ze względu na słabość sił własnych w stosunku do siły oddziałów moskiewsko-kozackich. Pisał o przyszłej kampanii:

> wychodzę z wojskiem w pole, z którym to czynić będę, co czas i okazyja, i sama *possibilitas* poda i pozwoli, *nec sine spe* jakiegokolwiek sukcesu, jeśli telko *inclementia caeli et asperitas* zimy, zwłaszcza draganiej i piechocie, i samej kawaleriej cudzoziemskiej nieznośna większych *non obiiciet* niż *hostis* impedimentów[44].

---

[42] Zob. J. Leszczyński do J. Radziwiłła z Gośliny 31 X 1654 r.; B. Czart., rkps 384, 138–140; za: D. Milewski, *Między Moskwą a Szwecją…*, op. cit., s. 186–187.

[43] J. Radziwiłł do J. Leszczyńskiego z obozu w Śmiłowiczach 31 XII 1654; *Listy*, *s.224.*

[44] Ibidem, s. 225.

Sceptyczne zdanie do działań J. Radziwiłła względem pozyskania B. Chmielnickiego miał także Andrzej Leszczyński – prymas, który w liście z 8 listopada 1654 roku wprost pisał: „u Chmielnickiego, aby co Anton miał sprawić, ledwie się spodziewam, bo Chmielnicki już tak teraz musi skakać, jak mu Moskwa zagra”[45]. Pomysł J. Radziwiłła rozerwania sojuszu B. Chmielnickiego z Moskwą już w 1654 roku był o tyle nierealny, że po ugodzie perejasławskiej hetman kozacki nie miał alternatywy innej jak pozostawać w sojuszu z carem Aleksym Michajłowiczem. Oddziały kozackie wspomagały siły moskiewskie tak na teatrze białoruskim, jak i ukraińskim, co uwidoczniła kampania ochmatowska w 1655 roku[46]. Tym bardziej że hetman litewski ofiarowywał B. Chmielnickiemu o wiele mniej niż Moskwa. Wódz kozacki nie mógł bowiem kontentować się warunkami traktatu białocerkiewskiego z 1651 roku ograniczającego jego siły do 20 tysięcy mołojców. Błędem J. Radziwiłła było także upublicznienie prowadzonych rozmów z Kozakami, co doprowadziło do furii samego Jana Kazimierza, który takowego upoważnienia hetmanowi nigdy nie dawał. Na ataki dworu J. Radziwiłł odpowiedział manifestacją, iż sam monarcha przekazał mu Antona Żdanowicza, aby rozpocząć traktaty z B. Chmielnickim[47]. Działalność hetmana litewskiego pod koniec 1654 roku wzbudziła krytykę nawet u tych senatorów, którzy próbowali tłumaczyć jego kontakty z Kozakami klęskami na teatrze wschodnim, w tym Jana Leszczyńskiego. Także zapewnienia Radziwiłła, iż działa za wiedzą i zgodą króla, nie pokrywały się z rzeczywistością. W szczególności, że to nie on był pierwszym, który zdecydował się na podjęcie rokowań ze Szwedami, ale był to sam Jan Kazimierz[48].

---

[45] A. Leszczyński do J. Mierzeńskiego z Uniejowa 8 XI 1654; B. Czart., rkps 417, s. 299; za: A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina,* op. cit., s. 146.

[46] Zob. R. Babka, *Kampania ochmatowska 1654–1655, cz. 1* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 43, Białystok 2007, s. 177–206; tegoż, cz. 2; ibidem, t. 45, Białystok 2008, s. 40–69.

[47] L. Kubala, W*ojna moskiewska r. 1654–1655* [w:] *Szkice Historyczne,* serya trzecia, Warszawa 1910, s. 420–422.

[48] M. Sawicki, *Fiasko polityki Jana Kazimierza na Litwie w ostatnich latach przed „potopem” 1654–1655* [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań.*

Wizję pozyskania Kozaczyzny zaporoskiej przedstawił J. Radziwiłł w swojej „Manifestacji" ukazującej, że począwszy od rady senatorskiej w Grodnie, na przełomie grudnia 1652 i stycznia 1653 roku prezentował dworowi koncepcje zakończenia wojny kozackiej, ale były one odrzucane przez Jana Kazimierza i jego doradców. Sam zresztą przybył do Grodna późno, uczestniczył w radzie wojennej także z udziałem hetmana polnego kor. S. R. Potockiego w dniach 29–30 stycznia 1653 roku. Hetman litewski nie tylko odmówił wówczas połączenia armii litewskiej z koronną, lecz także był przeciwny nowej wojnie z Kozakami, proponując rozpoczęcie z Chmielnickim negocjacji pokojowych za pośrednictwem swego teścia hospodara mołdawskiego Bazylego Lupula. Zdania Radziwiłła nie poparto, gdyż większość obecnych uznała dalsze rozmowy z Kozakami za bezcelowe. Jedynie udało się hetmanowi litewskiemu uzyskać zgodę króla na rozpuszczenie oddziałów litewskich na leża zimowe wobec rezygnacji z rozpoczęcia przeciwko Chmielnickiemu ofensywy na Ukrainie[49]. Ze względu na wagę wygłaszanych sentencji w kwestii uspokojenia konfliktu z Kozakami zacytuję znaną, ale ukazującą argumenty J. Radziwiłła, wypowiedź z manifestacji, którą podaję za M. Matwijowem, który obszerne fragmenty cytował w swej pracy dotyczącej prób mediacji hetmana w konflikcie polsko-kozackim:

> Życzyłem ja od najpierwszego zaraz nieszczęsnej domowej rebelliej wstępu, aby się był ogień ten jeśli nie w pierwszych iskrach przynamniej póki się dalej nie rozniósł, jako najprędzej mógł zgasić […]. Żadnego środku do wojennych dzieł i odwag należącego nie opuszczałem. Dokumentem tego, że to niebezpieczne incendium […] toties pod Pińskiem, pod Mozyrem, pod Łojowem, po Zadnieprzu krwią nieprzyjacielską i samych wodzów gasił, przez co nie tylko granice litewskie przed wojną moskiewską undique oswobodzone

XVI–XVIII wiek, pod red. T. Ciesielskiego i A. Filipczak-Kocur, Warszawa-Opole 2008, s. 215.

[49] Obrady w Grodnie przedstawia w swojej pracy T. Ciesielski, *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653,* Zabrze 2007, s. 83–86.

zostały, ale i w Koronie metropolis rebelliorum w ręce nasze przyszła […]. Lecz gdy potym jawne woli Boskiej dowody na to zachodzić poczęły, że Bóg tego nie chciał, aby Rzpta siłami swemi odjąć się mogła. […] Świadectwem tego jest na komisji grodzieńskiej moje usiłowanie i przed sejmem brzeskim interventu meo sprawiona mediacyja hospodara jmci przeszłego [Bazylego Lupula], których rzeczy efekt in rem Reip[ublicae] był ten, że przeszłego roku Anton pułkownik kijowski z poddaństwem i gotowością do zupełnego uspokojenia Ukrainy przyjechał do Chmielnickiego supplex do KJMci PNM. Co za przyczyna była, że ta okazja finiendi belli opuszczona i ani do traktatów, ani do poparcia wojny nie przyszło"[50].

Zarówno z poselstwa Jakimowicza, jak i G. Kunickiego i A. Żdanowicza do Chmielnickiego nic nie uzyskał książę, a korespondencję z hetmanem odsyłał wódz kozacki do Moskwy, budując swoją pozycję wśród nowych sprzymierzeńców cara Aleksego Michajłowicza. Jedynym sukcesem doraźnym była wymiana jeńców, gdyż udało się J. Radziwiłłowi za jednego znacznego Kozaka, zapewne ze starszyzny pułkowniczej, odzyskać aż 14 szlachciców[51]. Próby J. Radziwiłła zmierzające do oderwania Chmielnickiego od sojuszu z Moskwą nie powiodły się; wręcz odwrotnie – hetman zaporoski nie zamierzał zrywać współpracy z carem, a aby wzmocnić swoją pozycję u Aleksego Michajłowicza, wysłał właśnie Antona Żdanowicza z listami J. Radziwiłła w poselstwie doń, prosząc jednocześnie o posiłki do walki z Polakami wzmocnionymi posiłkami wojsk tatarskich[52]. Wypada także postawić pytanie dotyczące samej osoby mediatora pomiędzy Rzecząpospolitą a Bohdanem Chmielnickim. Może gdyby mediacji tej podjął się kto inny, a nie J. Radziwiłł, wynik byłby inny, choć po krwawych latach walk z powstańcami kozackimi, począwszy od 1648 roku, po stronie polskiej brak był zaufania do wodza kozackiego i dominowały zdania o konieczności podjęcia zdecydowanych działań wobec Kozaków. Świadczyły o tym dwie kolejne kampanie

[50] „Manifestacyja" [w:] Bibl. Ossol., rkps 206, k. 114–115v; za: M. Matwijow, *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła…,* op. cit., s. 27–28.

[51] J. Radziwiłł do A. Leszczyńskiego z Mińska 3 XII 1654 [w:] *Listy*, s. 217; por. E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, op. cit., s. 303–309.

[52] A. B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina,* op. cit., s.147.

wiosenne, pacyfikacyjne, sił koronnych na Ukrainie w latach 1653 i 1654, w których istotną rolę odegrał Stefan Czarniecki[53].

Z kolei sam Anton Żdanowicz po swym poselstwie do Moskwy należał do ścisłego grona kadry pułkowniczej będącej podporą hetmanatu B. Chmielnickiego. Ostatnią misją, tym razem wojenną, którą otrzymał od hetmana zaporoskiego, był udział w wyprawie J. Rakoczego do Korony w ramach sojuszu zawartego z księciem siedmiogrodzkim. Na czele kilku tysięcy Kozaków (ok. 6 tys.) w lutym 1657 roku połączył się nad Sanem z Siedmiogrodzianami[54]. Oddziały kozackie wsławiły się wieloma rozbojami i grabieżą, szczególnie Pogórza Krakowskiego, uczestnicząc w pochodzie wojsk sprzymierzonych aż po Brześć Litewski, a następnie w trakcie odwrotu J. Rakoczego w kierunku Międzyboża. Wykazał się A. Żdanowicz przebiegłością i sprytem, opuszczając swego sprzymierzeńca ściganego przez siły tak polskie, jak i litewskie, i tym samym ratując korpus kozacki od pewnej zagłady (ok. 20 lipca). Opis rozłączenia się Kozaków z siłami siedmiogrodzkimi przedstawił nam w swych klimakterach Wespazjan Kochowski:

> Pułkownicy kozaccy, którzy znali drogę, wysforowali się na czoło uchodzących, ich dowódca, Anton [Żdanowicz], spostrzegłszy beznadziejność położenia, przeprowadził swoje oddziały na drugą stronę rzeki [Boh] i zrzucił most z pali, a tym samym, zapewniając bezpieczny odwrót Kozakom, odciął go Węgrom[55].

Z łupami korpus Żdanowicza wracał na Ukrainę, lecz kampania Rakoczego z udziałem wojsk kozackich zakończyła się klęską. Z wyprawy tej nie złożył już raportu hetmanowi wojska zaporoskiego, gdyż tenże zmarł 6 sierpnia 1657 roku w Czehryniu. Po śmierci Chmielnickiego wspierał nowego hetmana w jego działaniach

---

[53] A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665,* Warszawa 1963, s. 182–185, 194–198.

[54] Zob. opis kampanii J. Rakoczego z udziałem wojsk kozackich w pracy M. Markowicza, *Najazd Rakoczego na Polskę 1657,* Zabrze 2011, s. 63.

[55] W. Kochowski, *Lata potopu 1655–1657,* opr. A. Kersten, Warszawa 1966, s. 298–299.

antymoskiewskich – Iwana Wyhowskiego, uczestnicząc w batalii konotopskiej przeciwko siłom A. Trubeckiego. Wraz z upadkiem twórcy unii hadziackiej Anton Żdanowicz oraz pozostali stronnicy Wyhowskiego zostali odsunięci od władzy z zakazem zasiadania w radzie i pozbawieni prawa otrzymywania urzędów. Stąd znika z grona starszyzny kozackiej w dobie ruiny.

References

Akty otnosjaszczijesia k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyje Archieograficzeskoju kommissijeju, pod red. N. Kostomarowa, t. X, Sankt-Petersburg 1879.

Babka R., *Kampania ochmatowska 1654–1655, cz. 1* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 43, Białystok 2007; t. 45, Białystok 2008.

Ciesielski T., *Od Batohu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653,* Zabrze 2007.

Dąbrowski J., *Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyzny kozackiej w latach 1648–1657* [w:] „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne", z. 101, Kraków 1993.

Domagała M., *Biała cerkiew 23–25 IX 1651,* Zabrze 2007.

Dzherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi viini ukrainskoho narodu 1648–1658 rr., t. IV (1655–1658), oprats. I. Mytsyk, Kyiv 2015.

Dzherela z istorii natsionalno-vyzwolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr., t. II (1650–1651), oprats. I. Mytsyk, Kyiv 2013.

Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki,* Wrocław 1988.

Kersten A., *Stefan Czarniecki 1599–1665,* Warszawa 1963.

Kochowski W., *Lata potopu 1655–1657,* oprac. A. Kersten, Warszawa 1966.

Korespondencja Stanisława Rewery Potockiego (1652–1667). Listy hetmańskie rodu Potockich, oprac. P. Kroll, t. II, Warszawa 2019.

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653, oprac. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, K. Kossarzecki, P. Kroll, A. A. Majewski, D. Milewski, Warszawa 2019.

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655; cz. 2. Listy, oprac. jw., Warszawa 2020.

Kotłubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła,* Oświęcim 2016.

Kubala L., W*ojna moskiewska r. 1654–1655* [w:] *Szkice Historyczne,* serya trzecia, Warszawa 1910.

Lipiński W., *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego,* Kraków 1912.

Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850), collegit, paravit, adnotavit editionem-que curavit A.G. Welykyi, t. 8 (1652–1656), Romae 1962–1963.

Majewski W., *Krzyczewski Stanisław (Michał)* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XV.

Markowicz M., *Najazd Rakoczego na Polskę 1657*, Zabrze 2011.

Matwijow M., *Koncepcje polityki Janusza Radziwiłła w latach 1648–1655* [w:] *Z dziejów i tradycji Srebrnego Wieku. Studia i materiały,* pod red. J. Pietrzaka, Wrocław 1990.

Matwijow M., *Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655* [w:] „Wrocławskie Studia Wschodnie", r. 5, 2001.

Milewski D., *Między Moskwą a Szwecją: Jan Leszczyński i Janusz Radziwiłł o stanie państwa i sposobach jego ratowania w latach 1654–1655* [w:] *Radziwiłłowie w służbie Marsa,* pod red. M. Nagielskiego i K. Żojdzia, Warszawa 2017.

Pernal A. B., *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659,* Kraków 2010.

Pieńkos Z., *Wyprawa Janusza Radziwiłła na Kijów w 1651 roku,* Zabrze 2016.

Radziwiłł A. S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce,* oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980.

Reiestr Viiska Zaporoskoho 1649 roku, Kyiv 1995.

Sawicki M., *Fiasko polityki Jana Kazimierza na Litwie w ostatnich latach przed „potopem" 1654–1655* [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI–XVIII wiek,* pod red. T. Ciesielskiego i A. Filipczak-Kocur, Warszawa-Opole 2008.

Sawicki M., *Stronnictwo dworskie w wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655,* Opole 2010.

Sushynskyi B., *Kozatski vozhdi Ukrainy*, Odesa 1998.

Wisner H., *Janusz Radziwiłł 1612–1655,* Warszawa 2000.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.2

Ihor Isichenko, archbishop
V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine)
ORCID: 0000-0003-3270-104X

„Ксьондзи-єзуїти" в унійному проєкті та романтичному міті

"Jesuit Priests" in a union project and a romantic myth

Abstract

The reception of relations between the Orthodox and Catholic Churches by the Ukrainian national consciousness was largely formed by a romantic myth. It appeared in the works by Taras Shevchenko, in the documents of the the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius. According to this myth, the Church Union of Brest (1596) was the result of the colonial policy of the Polish government and the intrigues of the Jesuit priests. In fact, the influence of the royal administration on the religious life of the inhabitants of the Polish-Lithuanian state was extremely limited. „Henrician Articles" of 1573 forced the king to adhere to religious tolerance and to recognize the nobility's right to free choice of religion. The Roman Catholic clergy, for the most part, did not want to grant Christians the Eastern rite of parity. The Society of Jesus, which formed a separate province in the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1574, was guided not by political but by religious motives. Benedict Herbest (1531–1598) already in his work „Wypisanie drogi" („The Desribing of The Way", 1566) discusses the prospect of restoring unity with the Orthodox Ruthenians. In the book „Wiary Kościołu Rzymskiego wywody" („The Arguments of the Roman Church' Belief") he explains Ruthenia's departure from unity with Rome by lack of education and low religious consciousness. Piotr Skarga (1536–1612) wrote the book „O jedności Kocioła Bożego" („About the God's Church's Unity", 1577), when he had not great authoruty in the Church and when he was little known in society. At the Brest synod in 1596 Skarga was not a participant and organizer, but only an observer and chronicler. Both Herbest and Skarga were only inflammatory polemicists who responded to the challenge of the Reform by calling for the consolidation of the Church in

a single organism. The romantic myth is refuted by a closer acquaintance with their works and life experience.

Keywords: romanticism, myth, Taras Shevchenko, polemics, Benedict Herbest, Piotr Skarga, the Union of Brest.

Дослідження літературної інтерпретації релігійних протистоянь ранньомодерного часу та їхньої ролі в суспільних конфліктах XVII ст. має в українській гуманістиці тривалу історію, яка вже була предметом окремих спостережень автора[1]. Зазвичай публікації про міжконфесійну полеміку несли на собі відбиток ідеологічних засад і конфесійних упереджень дослідників, а водночас оберталися у визначеному самою полемікою колі релігійних проблем. Метою пропонованої статті є виявлення випродукуваних полемікою етноконфесійних стереотипів, які ввійшли в систему культурних кодів і певною мірою позначилися на новочасній рецепції історичного досвіду Першої Речі Посполитої, відтак же на баченні Польщі як історичного партнера сучасними українцями.

Пересічний українець (принаймні українець із Наддніпрянщини та Сходу) входить у проблему православно-католицьких і польсько-українських стосунків під знаком скрушних Шевченкових роздумів:

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла… А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти, –
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,

[1] I. Isichenko, *Polemichna spadshchyna XVI–XVII st. yak chynnyk suchasnykh mizhkonfesiinykh stosunkiv* [w:] „Mizhkonfesiinyi ta mizhrelihiinyi dialoh: vchora, sohodni, zavtra", Lviv 2018, s. 25–38; I. Isichenko, *Interconfessional Polemics in a Model of Ukrainian Literary History* [w:] „Kyiv-Mohyla Humanities Journal", nr 7, Kyiv 2020, s. 27–44.

Треба роз'єднаться!..
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти („Гайдамаки. Гупалівщина")[2]

Згодом, звертаючись до польських співстраждальців у засланні, Шевченко конкретизує ксьондзівську провину:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли... („Полякам")[3]

Шевченкова візія унії, яку так часто й охоче визискувала атеїстична пропаґанда недавнього минулого, не була спонтанною й випадковою. Вона цілком укладається в романтичну модель історії, кодифіковану Миколою Костомаровим у „Книгах буття українського народу":

> А коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою власть, щоб українці-християне повірили, буцім справді усе так і єсть, що Папа каже, тоді на Україні з'явились братства, такі, як були у перших християн, і всі, записуючись у братство, був би він пан чи мужик, нази-

[2] T. Shevchenko, *Povne zibrannia tvoriv: u 12 t.*, t. 1, Naukova dumka, Kyiv 1989, s. 92.
[3] T. Shevchenko, *Povne zibrannia tvoriv: u 12 t.*, t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1990, s. 37.

вались братами. А се для того, щоб бачили люде, що в Україні осталась істинная віра і що там не було ідолів, тим там і єресі жодної не з'явилось[4].

Процеси національної самоідентифікації, що визначали атмосферу європейського Романтизму, відбувалися на тлі поширення ідеології панславізму[5]. Це стимулювало пошук власного місця в системі геополітичних координат, вісь яких пролягала за умовним вододілом „Схід-Захід". Берестейська унія в цій системі перетворювалася на інтервенцію католицького Заходу в православне слов'янське поле. Відтак же в харківському та київському українському культурному середовищі 20–40-х рр. XIX ст. фактично склався консенсус щодо того, нібито Берестейська унія:

– мала суто політичні витоки, інспіровані доцентровими процесами в Речі Посполитій та соціальним поневоленням трудового люду України;
– відіграла руйнівну роль у суспільному житті України й усієї Речі Посполитої;
– здійснювалася з ініціативи та за керівної ролі повноважних представників Апостольського престолу з числа членів Товариства Ісусового.

Цілком іґнорувалися реальні передумови унійного руху:

– криза Константинопольського Патріярхату;
– виникнення й легітимізація автокефального Московського Патріархату, цілком інтеґрованого в деспотичну державну структуру;
– інституційні проблеми Київської православної митрополії, що їх годі було розв'язати в межах традиційного конфесійного укладу.

Загалом Київська митрополія з її власною ієрархією в цій моделі втрачала самостійну роль, адже трактувалася як безвільне знаряддя в руках реальних політичних гравців – тих самих

---

[4] M. Kostomarov, *Knyhy bytiia ukrainskoho narodu*, Novi shliakhy, Lviv; Kyiv 1921, s. 18–19.

[5] H. Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology,* University of Notre Dame Press, Indiana 1953, ix+356 pp.

підступних „ксьондзів-єзуїтів". Цьому сприяла й „чорна легенда" єзуїтів, яка була використана європейськими монархами для ліквідації Товариства Ісусового 21 липня 1773 р.[6] та його вигнання з Російської імперії 25 березня 1820 р.[7]

Романтична візія Берестейської унії, її витоків та історичного значення відіграла ключову роль у рецепції унії новочасною національною думкою, адже саме в епоху Романтизму відбувалося формування модерних націоналізмів із їхньою системою світоглядних, зокрема етноконфесійних, стереотипів[8]. І хоча інтеґральний націоналізм завдяки принципово новим оцінкам досвіду міжконфесійних протистоянь ранньомодерного часу в працях В'ячеслава Липинського[9] та Дмитра Донцова[10] звільнився від цих стереотипів, вони міцно закорінилися в примітивно-патріотичному дискурсі. При цьому парадоксальним чином антиросійська риторика в ньому сполучалася з антикатолицькою, цілком суголосною імперській „уваровській" доктрині „православ'я – самодержавство – народність"[11].

Химерна релігійна парадигма комуністичної пропаґанди повоєнного Радянського Союзу використала старі романтичні стереотипи для дискредитації поборюваної окупаційною владою Української Греко-Католицької Церкви та дезавуювання її історичних засад. Дуже виразно сформулював цей підхід програмний

---

[6] Zh. Laktiur, *Yezuity: u 2 t.*, t. 1, Svichado, Lviv 2011, s. 433–472.

[7] M. Inglot TI, *Tovarystvo Isusa v Rosiiskii imperii (1772–1820) i yoho uchast u zahalnomu vidnovlenni ordenu*, per. z ital, Svichado, Lviv 2009, s. 149–150.

[8] Yu. Kamenka, *Politychnyi natsionalizm: evoliutsiia idei* [w:] „Natsionalizm: Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernesta Helnera", Smoloskyp, Kyiv 2006, s. 89–103; D. S. Nalyvaiko, *Taras Shevchenko v konteksti romantyzmu ta natsionalizmu* [w:] „Mahisterium. Literaturoznavchi studii", Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia", vyp. 21, Kyiv 2005, s. 21–35.

[9] V. Lypynskyi, *Relihiia i Tserkva v istorii Ukrainy*, Bulava, Niu York 1956, s. 46–69.

[10] D. Dontsov, *Sprava unii* [w:] *Vybrani tvory: u 10 t.*, t. 2, Vidrodzhennia, Drohobych; Lviv 2012, s. 132–138.

[11] A. Zorin, *Kormia dvuhlavoho orla: Russkaia literatura i hosudarstvennaia ideolohyia v poslednei trety XVIII – pervoi treti XIX veka*, Novoe lyteraturnoe obozrenie, Moskva 2001, 416 s.

документ КПРС „Тезисы о 300-летии воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.)”[12]:

> Польские паны с помощью Ватикана мерами жестокого принуждения насаждали на Украине католицизм, вводили церковную унию, проводили политику насильственного ополячивания украинцев, предавали поруганию украинский язык и культуру, пытаясь духовно поработить украинский народ и разорвать его связи с русским народом[13].

Штучний примітивізм цієї картини очевидний для кожного, хто глибше знайомився з суспільним і церковним життям Речі Посполитої доби Реформації. Але охочих знайомитися зі спеціальними працями й документами стає все менше. Шкільна та й університетська освіти – і це треба завжди враховувати! – воліють послугуватися звичними штампами. Сприяє цьому безперечний авторитет Тараса Шевченка, зазіхати на який звичайний учитель не зважується. Романтичний міф Берестейської унії як польської чи ж єзуїтської інтриги виявляється набагато стійкішим, ніж могло би здатися на перший погляд, і продовжує, попри все, визначати рецепцію унійного процесу мільйонами українців.

Тим часом латинський клир Першої Речі Посполитої не виявляв до єднання з Руською Церквою жодного ентузіязму. Ще митрополит Ісидор, прямуючи з Флоренції на схід, зустрів на терені Польсько-Литовської держави відчужено-обережне ставлення католицької спільноти, яка взагалі брала під сумнів канонічну правосильність Ферраро-Флорентійського собору[14].

---

[12] Тези до 300-річчя возз’єднання України з Росією (рос.).

[13] «Польські пани за допомогою Ватикану заходами жорстокого примусу насаджували в Україні католицизм, запроваджували церковну унію, проводили політику насильницького ополячування українців, зневажали українську мову та культуру, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв’язки з російським народом» (рос.) (*Tezisy o 300-letii vossoedineniya Ukrainy s Rossiej (1654–1954 gg.)*, Gospolitizdat, Moskva 1954, s. 6).

[14] M. Chubatyi, *Istoriia khrystyianstva na Rusy-Ukraini*, t. 2, ch. 1, Ukrainskyi katolytskyi universytet im. s. Klymenta papy, Rym 1976, s. 180–193.

Настрої тогочасного духовенства певною мірою відображає трактат краківського професора Яна Сакрана (лат. Johannes Sacranus; 1443–1527) „Elucidarius errorum ritus Ruthenici"[15] (1501). Ян Сакран вважався одним із провідних богословів свого часу. Він неодноразово обирався ректором Краківської академії, був капеланом і сповідником королів Яна Ольбрахта (польськ. Jan I Olbracht; 1459–1501), Олександра Ягеллончика (польськ. Aleksander Jagiellończyk; 1461–1506) і Сигізмунда I Старого (польськ. Zygmunt I Stary; 1467–1548). Коли на початку XVI ст. у Польсько-Литовській державі дискутувалося визнання єдности Церков західного та східного обрядів на засадах Флорентійської унії 1439 р., Ян Сакран був запрошений за експерта й підготував вельми критичний богословський аналіз релігійного життя Православної Церкви. Сакран перелічив сорок особливостей східного християнства, які визнав за помилки, і заперечив можливість рівноправности двох обрядів у складі Католицької Церкви. Це цілком відповідало настроям більшости польського католицького єпископату. При переході православних до Католицької Церкви Сакран вимагав їхнього поновного хрещення на підставі невизнання благодатности таїнств Східної Церкви.

„Генріхові артикули" 1573 р., ухвалені сеймом під час елекції на королівський престіл французького принца Генріха III Валуа (фр. Henri III de Valois; 1551–1589), обмежували втручання короля в релігійне життя, змушували його дотримуватися релігійної толерантности й визнавали за шляхтою право на вільний вибір віри. Не слід забувати, що напередодні Берестейського собору Річ Посполита все ще лишалася на тлі поділеної релігійними суперечностями Європи острівцем спокою, „притулком єретиків". І хоча це аж ніяк не передбачало свободи сумління для посполитого люду, нобілітована верства дуже чуйно ставилася до найменших спроб обмежити її права й привілеї на віровизнаннєвій основі. А до цієї верстви належали й потужні

[15] „перелік помилок руського обряду" (лат.).

магнатські роди на кшталт Острозьких чи Вишневецьких, що пишалися своїм сповіданням „старожитної" віри.

Реформаційні рухи, які відірвали від Католицької і Православної Церков значну частину шляхти, істотно похитнули самовдоволений ізоляціонізм виміру Яна Сакрана, полишений еклезіологічною свідомістю Середньовіччя. „Ксьондзи-єзуїти" вриваються в конфесійний простір Речі Посполитої як нова, свіжа сила, що шукає перспективи реалізації вселенської місії Церкви не в дискредитованих засобах державного впливу, а в креативному служінні „ad majorem Dei gloriam" – в університетській аудиторії, на кафедрі проповідника, у конфесіоналі, за друкарським верстатом. Саме це приваблює неспокійні натури Бенедикта Гербеста й Петра Скарги, з якими насамперед і ототожнюється зловісний образ „ксьондза-єзуїта" в поетичній уяві українських романтиків.

Вихідець із містечка Нове Місто (нині село Старосамбірського району на Львівщині) Бенедикт Гербест (польськ. Benedykt Herbest; бл. 1531–1598) уже мав досвід священичого й професорського служіння, був навіть ректором Академії Любранського (лат. Collegium Lubranscianum), заснованої в Познані єпископом Яном Годзембою Любранським (польськ. Jan Lubrański herbu Godziemba; 1456–1520) 1519 року. Описуючи свої мандри з Познані в рідні краї – через Каліш, Краків, Бжозув, Перемишль, Самбір до Львова – у книзі „Wypisanie drogi" (1566), складеній у формі послання до львівського кашт еляна й руського жупника (урядовця, який керував районом соляних копалень – жупів) Станіслава Гербурта (польськ. Stanisław Herburt; 1524–1584), Гербест після збуреної Реформацією Великопольщі знаходить у Львові й Перемишлі оазу спокою, де „jednym sercem, jednymi usty jednego Pana Boga wszyscy po staremu chwalą"[16]. Він із захопленням констатує прихильність львівських вірмен до латинської

[16] „єдиним серцем, єдиними устами єдиного Господа Бога всі по-старому хвалять" (польськ.) (*Pamiatky polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i poch. XVII v*., vydav d-r Kyrylo Studynskyi, t. 1, nakladom NTSh, Lviv 1906, s. 5).

Церкви і єдність віри попри різницю обрядів. Пригадавши поєднання Церков на Флорентійському соборі, Гербест ставить вірмен за приклад для „naszej Rusi, którzy Graeckiego Kościoła sprawę chowają"[17]. Він разом із супутником пішов до руської церкви й кілька годин розмовляв зі священником. „Руський батюшка" („Baytko Ruski") не заперечив можливости єднання з Римом і визнання першости папи, але перекладав відповідальність щодо такої спілки на свого єпископа.

Гербест переконаний, що за належної дипломатичности католицьких прелатів діалог про об'єднання з Руською Церквою міг би мати позитивні наслідки. Він ділиться своїми враженнями від перебування на руському богослужінні та на підставі львівських ґродських книг нагадує про даний королем Владиславом III Варненчиком (польськ. Władysław III Warneńczyk; 1424–1444) привілей з 1443 р., за яким руському духовенству ґарантувалася рівність прав із латинським, а Київська Церква зберігала власний устрій і своє майно. Таким чином окреслюється перспектива відновлення повної паритетности Руської та Римсько-Католицької Церков у Речі Посполитій за умови реалізації Флорентійської унії.

Пошук зростання у вірі й інтенсифікації власного служіння приводить Гербеста до єзуїтського новіціату в Римі вже 40-річним. 1571 р. він складає перші обіти, а за 13 років, по викладанні в колеґіях Пултуська, Мальборка та Ярослава, знов опиняється у Львові як суперіор щойно заснованої (1584) там місійної станиці. У Львові й з'являється невеличка книга в 26 сторінок „Wiary Kosciola Rzymskiego wywody i Greckiego niewolstwa historya: dla jedności"[18] (1586) – стислий нарис церковної історії, у висновку якого так жорстко окреслюються фатальні наслідки розколу для православного Сходу: „Grekom i Rusi naszej przy nich Bóg wszystko odjął. Nie mają ani pamięci, aby umieć Ojcze

---

[17] „нашої Руси, котра дотримується чину Грецької Церкви" (*Pamiatky polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i poch. XVII v*…, s. 8).

[18] „Докази віри Римської Церкви й історія грецького невільництва: для єдности" (польськ.).

nasz i Wieru w Boha; ani rozumu, aby zbawienne rzeczy baczyć; ani woli dobrej, żeby dobrze żyć”[19].

Інший єзуїт, Петро Скарга, видає свою книгу „O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu”[20] 1577 р., ще не маючи великої ваги в польській провінції Товариства Ісусового, утвореній 1574 р. Провінцією тоді керував іспанський єзуїт Франциско Суньєр (лат. Francisco Sunierus; бл. 1532–1580). Уродженець консервативної Мазовії, Скарга по навчанні в Кракові та ректорстві у варшавській церковній школі опиняється у Львові, який у його свідомості залишився „urbs catholicissima”[21]. Вступ до єзуїтського новіціяту був для 33-річного богослова, може, не стільки відповіддю на виклики протестантської Реформації, скільки виявом власних релігійних інтенцій. Скарзі явно ставало затісно у статусі парафіяльного священика, хай навіть і такого популярного проповідника, яким він став у Львові протягом 1564–1568 рр. завдяки риторичному талантові й пастирській активності. До Вільна Скарга потрапив, відбувши в Римі новіціат і встигнувши послужити в єзуїтській колеґії Пултуська в рідній Мазовії (1571–1573).

Можливо, якби Скарга потрапив до Львова років на 20 пізніше, його полемічний талант розгорнувся б уже там. Однак у 1560 рр. православна спільнота міста була ще не вельми діяльною і не надто помітною. Натомість у Вільні Скарга опиняється перед новим для себе цивілізаційним викликом. Литовська столиця стає одним із найбільших у Речі Посполитій центрів поширення протестантизму завдяки тамтешнім магнатам, передусім князеві Миколаю-Христофору Радзивіллу Чорному

---

[19] „і в греків, і в нашої Руси Бог усе відібрав. Не мають ані пам’яти, аби навчитися «Отче наш» і «Вірую в Бога», ані розуму, щоб бачити спасительні речі, ані доброї волі, щоб добре жити” (польськ.) (B. Herbest, SJ, *Wiary Kościoła Rzymskiego wywody y Greckiego niewolstwa historya: dla jedności*, [b.m.] 1586, s. 26 nn.).

[20] „Про єдність Божої Церкви під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдности” (польськ.).

[21] „найбільш католицьким містом” (лат.).

(польськ. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Czarny; 1515–1565). Для кальвіністського зібрання у Вільні Радзивілл надав приміщення свого палацу „na Łukiszkach naprzeciwko kościoła św. Jana"[22]. По смерті брата лідерство в кальвіністській спільноті, як і фактичний провід у всій Литві, перебрав Миколай Радзивілл Рудий (польськ. Mikołaj Radziwiłł Rudy; 1512–1584) – великий канцлер Литовський. Лютеранство ж поширилося насамперед серед заможного міщанства німецького походження, хоча у Вільні, поряд із німецькою, виникла також польська лютеранська громада. Під патронатом віленського каштеляна Яна Кишки (польськ. Jan Kiszka; 1552–1592) на Литві закорінився унітаризм, прихильників якого називали социніанами. Крім того, від 1416 р. Вільно стало головним осідком київських митрополитів; Успенський Пречистенський храм став митрополичим кафедральним собором і зберігав цей статус до третього поділу Речі Посполитої 1795 р. При Троїцькому храмі було утворено монашу спільноту й одне з найдіяльніших у Речі Посполитій православних братств.

Ось там, у Вільні, і було створено трактат „O jedności Kościoła Bożego", де Скарга, викладаючи в першому розділі вчення про Церкву як суворо авторитарну інституцію, єдність котрої забезпечується унікальною місією першоієрарха – наступника і спадкоємця першоверховного апостола Петра, у наступних двох виводить джерела розколу з шанолюбства константинопольських ієрархів та їхньої цілковитої залежности від світської влади. Руську ж Церкву Скарга вважає введеною в оману підступними греками й заохочує повернутися з розколу до цілковитої єдности. Руський клир він бачить малоосвіченим, залюбленим у традицію й залежним від неї, перейнятим комплексами меншовартости перед грецькими попередниками у вірі.

Три речі найбільш обурюють Скаргу й виглядають у його очах підступним дарунком греків і нездоланною перешкодою для духовного зростання Руси: одружене священство,

---

[22] „на Лукішках навпроти церкви св. Іоана" (польськ.) (J. Bukowski, *Dzieje reformacyi w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. 1, Kraków 1883, s. 359).

церковнослов'янська мова і брак у Церкві субординації та покори мирян священству. Свою книгу він присвячує князю Костянтину Василеві Острозькому, розраховуючи на його підтримку у відновленні єдности Руси з Католицькою Церквою.

Чи спирався Скарга на підтримку влади? Швидше навпаки. Влада у Вільні належала його опонентам, трансильванський князь Стефан Баторій (угор. Báthory István; 1533–1586) щойно 1576 р. був обраний на престіл і зберігав вірність Варшавській конфедерації 28 січня 1573 р., яку Мирослав Королько і Януш Тазбір назвали „великою картою" польської релігійної толерантности[23]. Це вже згодом, 1579 р., відбудеться особисте знайомство Скарги з королем, а слідом за цим Скарга супроводжуватиме Стефана Баторія в поході на Полоцьк. І лише прихід 1587 р. на престіл шведського принца Сигізмунда III Вази (швед. Sigismund III Vasa; 1566–1632) започаткує дорадчу місію Скарги при дворі – як проповідника й капелана. Тоді й з'явиться друге видання книги „O jedności Kościoła Bożego" – „O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o Greckim i Ruskim od tej jedności odstąpieniu"[24], уже з присвятою новому королеві та ініціюванням його патронату над єднанням Церкви в Речі Посполитій.

Таким чином, Скарга ніяк не міг претендувати на роль ініціатора унійного руху. Але його книга, здобувши величезний суспільний резонанс, привернула увагу до унійної альтернативи безрадісному животінню Київської митрополії в тіні втраченої візантійської величі під опікою православної магнатерії. Відтак же вона стимулювала суспільну дискусію, яка, щоправда, дещо запізниться в часі.

Скарга таки братиме участь у Берестейському соборі – але як спостерігач і радник. Його виклад соборових діянь у творах

---

[23] *Konfederacja warszawska 1573 roku: wielka karta polskiej tolerancji*, oprac. Mirosław Korolko i Janusz Tazbir, PAX, Warszawa 1980, 54, [3] s.

[24] „Про управління і єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке і руське відступлення від цієї єдности" (польськ.).

„Synod Brzeski"[25] й „Obrona Synodu Brzeskiego"[26] закріплює в історичній пам'яті перебіг подій, але аж ніяк не з позицій їхнього організатора й провідника. Навіть один із перших критиків унії, Іван Вишенський, називає його „дієписом" („на собор выданную книжку противко вас в Берестію через того то помененого дѣєписа"[27]), не наділяючи вирішальними повноваженнями. Опоненти з кола князя Костянтина Василя Острозького спрямовують свій сарказм проти архиєреїв, що схвалили єдність, а не проти Скарги та королівських представників на соборі. Міт вирішальної ролі „ксьондзів-єзуїтів" в унійному процесі виникне геть пізніше, в перебігу творення нового історичного наративу, де Берестейській згоді буде відведено роль штучного, нав'язаного ззовні акту. І цей міт цілком логічно сплететься в одне ціле з іншим, про „Переяславську Раду" й „віковічні прагнення і надії українського народу до тісного союзу з російським народом"[28].

Єзуїти ж Бенедикт Гербест і Петро Скарга постануть у світлі реальних історичних документів лише запальними полемістами, котрі відповідають на виклик Реформи закликом до консолідації Церкви в еклезіальному тілі, в унікальність якого вони твердо вірять і відхід від якого розглядають як важку духовну хворобу зі згубними для **народу руського** наслідками.

Виявлення реальної ролі Бенедикта Гербеста й Петра Скарги в літературній полеміці та церковному житті межі XVI та XVII ст. дозволяє дезавуювати демонізацію цих конкретних постатей і принаймні розпочати деконструкцію міту про підступних „ксьондзів-єзуїтів", що став істотною частиною романтичної візії минулого України. Своєю чергою це сприяє звільненню від застарілих стереотипів, які досі лишаються істотним чинником антипольських і антикатолицьких упереджень, атавістично присутніх на рівні побутової свідомості. „Ксьондзи-єзуїти"

---

[25] „Берестейський собор" (польськ.).
[26] „Захист Берестейського собору" (польськ.)
[27] I. Vyshenskyi, *Tvory*, Derzhlitvydav, Kyiv 1959, s. 49.
[28] *Tezisy o 300-letii vossoedineniya Ukrainy s Rossiej (1654–1954 gg.)…,* s. 8.

у світлі реальної, а не мітологізованої історії є тими постатями, які стимулюють зміни в українській культурі, не реалізовані повною мірою, але закріплені у феномені унійної Церкви, концепція якої складалася, зокрема, завдяки дискусіям, викликаним публікаціями Гербеста й Скарги.

References

Bukowski J., *Dzieje reformacyi w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*, t. 1, Kraków 1883, XIV, 712 s.

Chubatyi M., *Istoriia khrystyianstva na Rusy-Ukraini*, t. 2, ch. 1, Ukrainskyi katolytskyi universytet im. s. Klymenta papy, Rym 1976, 264 s.

Dontsov D., *Sprava unii* [w:] *Vybrani tvory: u 10 t.*, t. 2, Vidrodzhennia, Drohobych; Lviv 2012, s. 132–138.

Herbest B., SJ, *Wiary Kościoła Rzymskiego wywody y Greckiego niewolstwa historya: dla jedności*, [b.m.] 1586, 26 s. nn.

Inglot TI M., *Tovarystvo Isusa v Rosiiskii imperii (1772–1820) i yoho uchast u zahalnomu vidnovlenni ordenu*, per. z ital, Svichado, Lviv 2009, 428 s.

Kamenka Yu., *Politychnyi natsionalizm: evoliutsiia idei* [w:] „Natsionalizm: Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernesta Helnera", Smoloskyp, Kyiv 2006, s. 89–103.

Kohn H., *Pan-Slavism: Its History and Ideology,* wyd. University of Notre Dame Press, Indiana 1953, ix+356 pp.

Konfederacja warszawska 1573 roku: wielka karta polskiej tolerancji, oprac. Mirosław Korolko i Janusz Tazbir, PAX, Warszawa 1980, 54, [3] s.

Kostomarov M., *Knyhy bytiia ukrainskoho narodu*, Novi shliakhy, Lviv; Kyiv 1921, 24 s.

Laktiur Zh., *Yezuity: u 2 t.*, t. 1, Svichado, Lviv 2011, 552 s.

Lypynskyi V., *Relihiia i Tserkva v istorii Ukrainy*, Bulava, Niu York 1956, 112 s.

Nalyvaiko D. S., *Taras Shevchenko v konteksti romantyzmu ta natsionalizmu* [w:] „Mahisterium. Literaturoznavchi studii", wyd. Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia", vyp. 21, Kyiv 2005, s. 21–35.

Pamiatky polemichnoho pysmenstva kintsia XVI i poch. XVII v., vydav d-r Kyrylo Studynskyi, t. 1, nakladom NTSh, Lviv 1906, LXII; 314 c.

Shevchenko T., *Povne zibrannia tvoriv: u 12 t.*, t. 1, Naukova dumka, Kyiv 1989, 528 s.

Shevchenko T., *Povne zibrannia tvoriv: u 12 t.*, t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1990, 592 s.

Tezisy o 300-letii vossoiedinieniyia Ukrainy s Rossiyei (1654–1954 gg.), Gospolytyzdat, Moskva 1954, 30 s.

Vyshenskyi I., *Tvory*, Derzhlitvydav, Kyiv 1959, 270 s.

Zorin A., *Kormia dvuglavogo orla: Russkaia literatura i gosudarstvennaia ideologia v poslednei trieti XVIII – piervoi trieti XIX vieka* [w:] „Novoe literaturnoe obozrenie", Moskva 2001, 416 s.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.3

Huan Meimei
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-9526-0934

Specific of the Genre and System of Images in the Tragicomedy "Volodymyr" by Theophan Prokopovych

Abstract

The article is devoted to the analysis of the genre specific and the system of images in the tragicomedy "Volodymyr" written by Theofan Prokopovych. It is emphasized on the synthesis of European and authentic traditions in this work. The observance of the principle of unity of place, time and space as the main feature of this drama is determined in the analyzed tragicomedy. The research examines the specificity of the writer's vision and interpretation of the Christianization of the Kyivan Rus' in 988 and the introduction of Christianity as the state religion. It is also highlighted the researcher's observance and non-observance of this historical fact. The peculiarities of creating the system of images presented in a high tragic style and in a low comic style are studied. The projecting of the historical figure of Prince Volodymyr on the Hetman Ivan Mazepa, who was the contemporary of Theofan Prokopovych, is noted. The conclusions about the innovative nature of the work in the context of the development of the Ukrainian Baroque school drama are drawn. The specificity of the genre is manifested through the synthesis of the comic and the serious features. The main characteristics of the tragicomedy are realized at the level of the system of images and an ideological and thematic spectrum.

Keywords: Theofan Prokopovych, Baroque, tragicomedy, Volodymyr, comic, tragic, school theater.

The phenomenon of Theofan Prokopovych is significant in the history of the Ukrainian Late Baroque. His artistic heritage is rich in genres, styles, ideologies and themes. The tragicomedy "Volodymyr" plays an important role in it. The work was written in 1705 year during the author's Kyiv period, and testified to the active development and innovative character of the Baroque school drama. O. Slipushko emphasizes, "Everything was innovative – the plot, the description of images, and the author's position"[1]. (The translation of the quotes is mine. – Huan Meimei). The work by Th. Prokopovych meets the challenges of the new European drama. During his studying in Rome, Theofan Prokopovych formed the European model of thinking that was integrated into Ukrainian literature and education. The text is keeping with the dramatic works by William Shakespeare. Th. Prokopovych does not copy European authors but reflects their heritage creatively, so that it is integrated into the national literature. Based on this integration, there was a synthesis of European and Ukrainian ideas. Due to the efforts by Theofan Prokopovich, Ukrainian drama reached a high level of the development and became a part of the Western European cultural and literary context.

The writer devoted his work to Hetman Ivan Mazepa. The play was exhibited at the Kyiv-Mohyla Academy on July 3, 1705. The realization of the principle of the unity of action, time and place, which was a continuation and development of the traditions of ancient theater in Europe, was represented in this work.

Th. Prokopovych defines the genre of the work as "tragicomedy". The author's choice of this innovative genre is explained by the fact that it synthesizes high and low, serious and comic. The specificity of the genre is manifested through the synthesis of the comic and the serious, which is realized at the level of the system of images and ideological and thematic range. The author shows his understanding of such important issues as the introduction of Christianity into the

---

[1] O. Slipushko, «*Volodymyr*» *Feofana Prokopovycha yak ukrainska prosvitnytska klasytsystychna drama* [w:] *Literatura. Folklor. Problemy poetyky,* red. H. Semeniuk, Kyivskyi universytet, Kyiv 2012, s. 261.

Kyivan Rus' and the psychological state and inner world by Prince Volodymyr during his decision to Christianize the Kyivan Rus'. The work contains religious and philosophical reflections of the writer, which are revealed in Volodymyr's dialogues with the Greek Philosopher and this Prince's sons. The drama is based on the Christianization of the Kyivan Rus'. This action is projected on the reforms and changes in the society.

Volodymyr's character is complex and multifaceted. The author represents the inner evolution of the hero and significant changes in his psychology at different stages of development of the protagonist. In general, it was formed the image of a ruler-reformer, who was carrying out the civilizational reform, making a historical choice in favor of Christianity as the official religion of the Kyivan Rus' state. Creating this image, the author uses high tragic style. The characters of the pagan priests (hierophants) Kuroiid (in literal translation – Who Eats Hens), Piiar (in literal translation – Drunkard) and Zheryvol or Zheryvil (in literal translation – Who Devours An Ox) have completely different nature. They are totally presented in a low and comic style. M. Sulyma considers Th. Prokopovych's tragicomedy "Volodymyr" a kind of historical and purely religious drama,

> We actually have a religious drama, in which there is no place for any other experience than those related to the problem of choosing a faith... However, the value of "Volodymyr" lies elsewhere: a thinking hero appears in Ukrainian drama for the first time[2].

M. Voznyak notes that the the Jesuit theater influences on the formation of the specifics of the genre, "The influence of this kind of Jesuit dramas on the Ukrainian ones is undoubted"[3]. I. Franko also emphasizes the influences of Jesuit theater and Polish comedies and interludes on Ukrainian drama[4].

---

[2] M. Sulyma, *Ukrainska dramaturhiia XVII-XVIII st.,* wyd. 3, Stylos, Kyiv 2010, s. 203.

[3] M. Vozniak, *Istoriia ukrainskoi literatury*, wyd. 2, Svit, Lviv 1992, s. 201.

[4] I. Franko, *Rusko-ukrainskyi teatr. Istorychni obrysy.* Zibrannia tvoriv u 50 tomakh, tom 29, Naukova dumka, Kyiv 1981, s. 303.

The composition of "Volodymyr" consists of the prologue, five acts, and the epilogue. The author himself is the creator of the theory of drama, according to which each dramatic work must contain five acts, including prologue (the first act is protasis – a summary of the drama), epitasis (the second act is the beginning of the event), the third and fourth acts – catastasis (culmination), the denouement of the work (the fifth act). This principle is used in the tragicomedy "Volodymyr". The prologue contains an appeal to Ivan Mazepa. The premiere of the drama took place with the participation of the Hetman. Its author solemnly calls him "the noble lord, the patron and the benefactor", to whom, "the establishment of Volodymyr's motherland after the Tsar is given by God"[5]. The main emphasis is made on the fact that the hetman is the successor of Prince Volodymyr, a worthy successor to his historical cause. Hence, it is considered that the power of the hetman is given by God. In his address to I. Mazepa, the writer urges the Hetman to see himself in the figure of the prince,

> See yourself in Volodymyr, see in this spectacle, as in a mirror, your courage, your glory, your union of love with the monarch's heart, your true kindness, your sincerity to the Orthodox Apostolic United Church of the Catholic faith our zeal and care[6].

Th. Prokopovych sees the historical origins of the Hetmanate in the Princely Kyivan Rus'. The Christian faith is interpreted as the basis of state and social development. I. Mazepa is called as not just Volodymyr's heir, but his son. The positioning of the Prince-father and the Hetman-son creates an important idea about the historical development of Rus'-Ukraine. According to V. Shevchuk, "Volodymyr is an allegory of I. Mazepa. There are no direct analogies in

---

[5] F. Prokopovych, *Volodymyr* [w:] *Slovo mnohotsinne: khrestomatiia ukrainskoi literatury, stvorenoi riznymy movamy v epokhu renesansu (druha polovyna XV – XVI stolittia) ta v epokhu Baroco (kinets XVI – XVIII stolittia),* wyd. Akonit, Kyiv 2006, s. 40.

[6] Ibidem, s. 40.

the biographies of both of them, so the author shows the blood and spiritual ties"[7]. V. Shevchuk also mentions,

> The author's direct instruction is about the use of thetype of analogy – Volodymyr is a father, Mazepa is his son in spirit. Therefore, the father and the son are similar to each other, but both of them live their lives and have different conflicts[8].

The first act of the drama (protasis) is devoted to the description of the experiences of Hell. It is because Volodymyr decided to introduce Christianity into the Kyivan Rus'. By the will of Hell, the ghost of Yaropolk comes to earth to warn pagan priests about the dangers of the new religion. In Yaropolk's monologue, Volodymyr appears as an enemy and fratricide, a negative hero, and his right to rule the Kyivan Rus' is denied,

> I am Volodymyr's brother. No! The voice is false, Volodymyr is not a brother, because my godless brother is the Fratricide! ... He is the enemy, the adversary, and the priest of my blood![9]

(The literal translation of the poetic quotes is mine. – Huan Meimei). Yaropolk's monologue is aimed to contrast with the general positive, often ideal orientation of the image of Volodymyr in the drama. Zheryvil's accusation of Volodymyr's allegiance to pagan gods and his cessation of sacrifices determines the text, because the work describes Grand Prince of Kyiv's decision to accept Christianity and introduce a new religion into the state. Zheryvil appeals to the pagan gods and tries to prevent Volodymyr from carrying out the Christian reform.

---

[7] V. Shevchuk, *Teofan Prokopovych. Zhyttia i tvorchist* [w:] *Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI-XVIII st.: Rozvynene baroko. Piznie Baroko,* wyd. Lybid, Kyiv 2005, s. 316.

[8] Ibidem, s. 316.

[9] Th. Prokopovych, *Volodymyr* [w:] *Slovo mnohotsinne: khrestomatiia ukrainskoi literatury, stvorenoi riznymy movamy v epokhu renesansu (druha polovyna XV – XVI stolittia) ta v epokhu baroko (kinets XVI – XVIII stolittia),* Akonit, Kyiv 2006, s. 40.

The second act of the drama (epitasis) represents the conversation between the pagan priests Kuroiid, Piiar and Zheryvil during the feast of the god Perun. Zheryvil informs about Volodymyr's decision to introduce Christianity. Zheryvil seeks to summon the devils of the World, Blame and the Body (Flesh) to fight against Volodymyr and the Christian faith. The devil of the World considers Volodymyr's decision to adopt Christianity from the Greeks, as quick and reckless. The devil of the Blame recollects the past Volodymyr's sins, believing that in this way the Prince wants to atone for his sins. The demon also promises to instill "crucified" thoughts and thoughts in the Prince to prevent the introduction of Christianity. The Devil of the Body says of the Prince's three hundred wives in the past.

The catastrophe covers the third and fourth acts. It is told about the culmination of the drama, in particular, Volodymyr's decision to baptize the Kyivan Rus'. The full disclosure of the psychological state of the Prince, his inner motives and impulses in favor of the introduction of a new religion are noted here. The events are unfolding in the Prince's palace. At the beginning of the third act, the author brings Volodymyr and his sons Borys and Hlib to the stage. We can observe Volodymyr's inner confrontation over the choice between paganism and Christianity. The process of making the final decision is depicted in the numerous conversations of the Prince with the Greek philosopher and sons Borys and Hlib, who advise him to accept the new Christian faith. Zheryvil tries to persuade the Prince to return to the pagan gods, and Volodymyr 's illness is explained by the cessation of sacrifices. However, Volodymyr shows resilience of character and demonstrates the decision to change the religion of the Kyivan Rus'. In addition to this, he tries to enlighten pagan priests with a new faith, so the Prince offers Zheryvil to stay and listen to the Christian Philosopher. Thus, the author forms such a defining feature of Volodymyr's image as his missionary work and apostolate. Theofan Prokopovych represents the discussion between Zheryvil and the Philosopher, contrasting two worldview systems, Zheryvil represents the opposition to any changes. Volodymyr defends the position of progress, the necessity of

the educational reform. Zheryvil's opposition to reforms is explained by the lack of proper education, which was a problem for the clergy and the state of that time, "It is not necessary neither the law, nor a condemnation of our State; our kind is cruel, wordless, he hates Writing – this is his guilt"[10]. The writer focuses on the important problem of education. Knowledge and education are the key and condition for the successful development of the state and society for him. Hetman Ivan Mazepa also pursued such a policy. The conversation between the Philosopher and Zheryvil has a deep allegorical connotation. It is the embodiment of the struggle of the Enlightenment, the progress with ignorance and regress. V. Lytvynov notes,

> In a dispute with the Greek 'Philosopher', the ignorant priest Zheryvol (Zheryvil), unable to deny something in essence, responds only with swearing, shouting and threats. Prince Volodymyr and others understand that this is due to ignorance. The struggle ends with the victory of the 'philosopher'[11].

The drama "Volodymyr" is based on the conflict between old and new. In addition to this, in the sense of this confrontation, the author also puts the understanding of Christianity as an innovative worldview and progress, "The conflict between two groups of drama characters is a reflection of the original confrontation between conservatism and innovation, pragmatism and sacrifice, ignorance and education"[12].

The fourth act presents Volodymyr 's conversations with Borys and Hlib about the essence of Christianity. The sons support the Prince with the decision to introduce Christianity. Borys proclaims the important idea that faith is a factor in the unity of the people, "Our agreement is, father, indispensable: we are united not so much

---

[10] Ibidem, s. 67.

[11] V. Lytvynov, *Chy buv Feofan Prokopovych rannim prosvitnykom?* [w:] *Kyivska akademiia,* wyd. Kyivska akademia, Kyiv 2006, s. 66.

[12] I. Isichenko, *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII-XVIII st.), wyd.* Sviatohorets, Lviv 2011.

by bloodline, but by the divine belief"[13]. It was the unity of faith that became the basis for the unification and consolidation of the Kyivan Rus'. After all the conversations, Volodymyr comprehends the essence of what he heard. These inner reflections represent the Prince's psychological state condition, who is in doubt when making this important decision. Focusing on changing Volodymyr's psychological state, while he is making decisions, is innovative. The writer reveals the inner psychological changes of the Prince's spiritual growth, which led him to a cardinal decision. We can notice a tense struggle in the soul of the protagonist; the tension is growing until the Prince makes a final decision. Volodymyr's monologue with the announcement of his decision is represented as the ending of the work. The personal choice of the Prince becomes the choice of the state and forms the future ways of its development. This historical monologue of Volodymyr is built in the form of questions to himself, "Where are you going, poor Prince! Three hundred of your wives, where are they? Don't you care? Or are you a wild beast, not a man? Will you be proud, though you can be humble?" [14]. The inner monologue evolves into a struggle against the temptations of the Devil of Temptation, which recalls the Prince's past and urges to change to return. However, the Prince showed resilience and moved to a firm belief in the need to baptize himself and the Kyivan Rus'.

The outcome of the drama is represented in the fifth act. Pagan priests say that the Philosopher is to blame for the Volodymyr's decision. Pagan idols are being destroyed in the state and a new faith is spreading. Mechyslav Horobryi brings news of the Prince's final decision to convert to Christianity. Then the Herald appears and informs that the Christian name of Volodymyr is Vasyl. The Prince's message to the Brave is read, where it is mentioned that the

---

[13] F. Prokopovych, *Volodymyr* [w:] *Slovo mnohotsinne: khrestomatiia ukrainskoi literatur, stvorenoi riznymy movamy v epokhu renesansu (druha polovyna XV – XVI stolittia) ta v epokhu baroko (kinets XVI – XVIII stolittia),* wyd. Akonit, Kyiv 2006, s. 75.

[14] Ibidem, s. 77.

Grand Prince converted to the christening, "By the grace of God I came to light from darkness"[15].

The final part of the work is the performance of the choir led by the Apostle Andrew and the angels. The Apostle of Jesus Christ Andrii glorifies the very fact of the Christianization of the Kyivan Rus', as well as predicts future historical events. He announces the murder of Borys and Hlib, the tragedy of Kyiv from the invasion of Batu Khan. The Apostle also mentions the figures of Metropolitan Varlaam Yasinsky and Ivan Mazepa, whom he glorifies for state activity, military affairs and cultural development of the state. According to M. Sulyma, Th. Prokopovych focuses on the religious glorification of Prince Volodymyr, especially his historical merit to baptize the Kyivan Rus',

> Theofan Prokopovych wrote a religious panegyric play… The playwright glorified the introduction of Christianity and its initiator…Prokopovych wrote a play about a canonized holy man[16].

To conclude, the Prince Volodymyr's character is shown through the representation of the internal evolution, which lasted from the doubts to the belief in the choice of Christianity as the state religion. Th. Prokopovych emphasizes that Volodymyr's decision was made primarily as influenced by his sons Borys and Hlib. The author does not adhere to historical authenticity, but creates an artistic context of making the decision and its implementation. The Prince's view is presented as his personal choice. The ruler of the Kyivan Rus' and his state gradually came to realize the need to be christened. The author praises the Prince for his great apostolic feat – the christening of an entire great state. He follows the European tradition, in which the motives of the christening by the rulers of their states were widespread, Th. Prokopovych explains and confirms the correctness of the canonization of Prince Volodymyr, his introduction to the

---

[15] Ibidem, s. 88.

[16] M. Sulyma, *Ukrainska dramaturhiia XVII-XVIII st.,* wyd. 3, Stylos, Kyiv 2010, s. 204.

pantheon of the Kyivan Rus' saints, which testified to the self-sufficiency of the state and its church. In addition to this, the official introduction of Christianity in Kyivan Rus' is interpreted as the result of Volodymyr's internal spiritual quest. The Prince Volodymyr's image is historical, but this historicity is successfully projected on the author's contemporarity. The opposition of old and new, progress and regress, reforms and backwardness, education and ignorance are the basis of the plot and the basis for creating a system of images of the work. This tendency was creatively conceived by a Ukrainian author of the Baroque period.

References

Bilous P., *Trahikomediia «Volodymyr» F. Prokopovycha i «Hamlet» V. Shekspira* [w:] *Renesansni studii,* red. N. Torkut, KPU, Zaporizhzhia 2012, s. 151–156.

Franko I., *Rusko-ukrainskyi teatr. Istorychni obrysy.* Zibrannia tvoriv u 50 tomah, tom 29, Naukova dumka, Kyiv 1981, s. 293–336.

Isichenko I., *Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII-XVIII st.),* Sviatohorets, Lviv 2011.

Lytvynov V., *Chy buv Feofan Prokopovych rannim prosvitnykom?* [w:] *Kyivska akademiia,* Kyivska akademia, Kyiv 2006, s. 63–73.

Prokopovych F., *Volodymyr* [w:] *Slovo mnohotsinne: khrestomatiia ukrainskoi literatury, stvorenoi riznymy movamy v epokhu renesansu (druha polovyna XV – XVI stolittia) ta v epokhu baroko (kinets XVI – XVIII stolittia),* Akonit, Kyiv 2006, s. 36–96.

Shevchuk V., *Teofan Prokopovych. Zhyttia i tvorchist* [w:] *Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI-XVIII st.: Rozvynene Baroko. Piznie Baroko,* Lybid, Kyiv 2005, s. 316–318.

Slipushko O., *«Volodymyr» Feofana Prokopovycha yak ukrainska prosvitnytska klasytsystychna drama* [w:] *Literatura. Folklor. Problemy poetyky,* red. H. Semeniuk, Kyivskyi universytet, Kyiv 2012, s. 259–263.

Sulyma M., *Ukrainska dramaturhiia XVII-XVIII st.,* wyd. 3, Stylos, Kyiv 2010.

Vozniak M., *Istoriia ukrainskoi literatury*, wyd. 2, Svit, Lviv 1992.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.4

Andrii Bovgyria
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
ORCID: 0000-0001-9060-6409

„Наш гетьман, ваш імператор": візія влади пересічними мешканцями Гетьманщини XVIII ст.

"Our Hetman, your Emperor": the perception of power by ordinary inhabitants of the Hetmanate of the 18th century

Abstract

The documents of political investigation of the Tsardom of Moscow / Russian Empire are valuable sources for the reconstruction of public consciousness of the inhabitants of the Hetmanate of the 18th century. They contain materials of the investigation into the so-called 'words and deeds', which concerned insults of majesty are mostly obscene remarks against monarchs. All these statements are extremely interesting in the context of everyday, informal, non-sacred perception of power, evidence of the awareness of ordinary residents of Ukrainian autonomy in political events, phenomena, private life of the court. In addition, they clearly show a kind of insinuation of power, its division into 'yours' – who the power of the emperor is, the metropolis, and 'our' – that the hetman and autonomous institutions are. This division clearly shows the awareness of the collective 'we', that is one of the markers of constructing one's own identity.

Keywords: Hetmanate, 'word and deed', political crimes, Lèse-majesté.

Що нам відомо про сприйняття пересічним мешканцем України-Гетьманщини XVIII ст. політичних подій, свідком, сучасником чи й учасником яких він був? Про сприйняття персоналій своєї епохи, їхньої діяльності, уявлення про власну ідентичність, її місце в тогочасних політичних реаліях?

Більшість із відомих наративних чи актових джерел не дадуть відповіді на ці питання, позаяк містять надто обмежений набір інформації або ж представляють її в офіційній візії. До того ж не зрозуміло, чи ідеї, певні твердження, концепти, зафіксовані в них, є достатньо релевантними, аби поширювати їх на більший прошарок суспільства (не лише безпосередніх творців, авторів та їхнього ближчого кола). Утім, існує ще один різновид джерел – актові джерела, за допомогою яких можна реконструювати такі уявлення.

Ідеться про документи спеціальних інституцій Московського царства та Російської імперії, у віданні яких був політичний розшук. Це так звані матеріали щодо „слова і діла". Це словосполучення, відоме нині переважно з художніх творів чи кіно, наводило справжній жах на людину XVIII ст. Ним маркувалися будь-які вчинки – серед іншого й випадкові, неусвідомлені, фізичні чи вербальні (словесні), в яких убачалася загроза життю або честі монарха, його родини чи наближених, або ж дії й вислови, спрямовані проти чинного державного ладу, системи. Сучасним „кабінетним" терміном для такого виду правопорушень є означення „політичні злочини". Цей термін у різних його іншомовних аналогах („political crimes"/„przestępstwa polityczne"/„политические преступления") широко використовується в сучасній історіографії для позначення реалій часів Середньовіччя та Раннього модерну. Система виявлення таких злочинів, їхнє розслідування, включно з доносами, інституціями та законодавчим підґрунтям, означається, знову ж таки, сучасним терміном „політичний розшук" (рос. „политический сыск").

Суттю таких злочинів переважно були негативні висловлювання на адресу монаршої особи – так звані „непристойные", „зловредные", „поносные", „бранные", „матерные" слова. У сприйнятті людей того часу слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров'ю того, проти кого воно було висловлене, надто коли йшлося про царственну особу і загрозу її „політичному тілу", вживаючи термінологію Ернста Канторовича.

До образи величності належали також самозванство, образа фаворитів, близьких монарха, зрада, а ще зневага до атрибутів чи проекцій монаршої влади – титулу, указів із відповідним титулом, портретів і навіть монет. Сюди відносять і небезпечні політичні розмови з критикою імперського правління, толерування ворогів – наприклад, гетьмана Івана Мазепи чи його послідовників.

У різні часи контроль над розслідуванням подібних злочинів, а отже, і контроль над суспільними настроями, були покладені на Преображенський приказ і сумнозвісну Таємну канцелярію. Власне, матеріали щодо „слова і діла", політичних злочинів є документами цих установ. Ідеться про тексти доносів, свідчення допитуваних і свідків.

Оскільки предметом таких справ і самою суттю злочину найчастіше виступало слово, то всі вислови обвинувачених, свідків, доносителів намагалися передати якомога точніше засобами прямої мови, що дозволяє розглядати ці джерела як унікальні прояви ментальності пересічної людини і навіть свідчення живої розмовної мови, яка збереглася попри певні канцелярські кліше, неминуче властиві такого типу документам.

Чи можна назвати матеріали слідства его-документами? Очевидно, на перший погляд ні, оскільки формально вони не відповідають їх критеріям, тобто не належать до щоденників, записників, автобіографій, мемуарів, листів. Однак ще в середині минулого століття голландський історик Якоб Прессер, який, власне, і запропонував термін „его-документи", не був категоричним у визначенні їх переліку, наполягаючи на віднесенні до цього жанру всіх джерел, де особистісне „я" стоїть на першому місці[1].

Такої ж думки були й представники школи анналів з її ідеєю тотальної історії, джерелом якої є всі акти суб'єктивного, що стосуються конкретного індивіда. Практичною реалізацією цих

[1] A. Baggerman, R. Dekker, *Zhak Presser i tradicii evrejskoj avtobografii v Niderlandakh* [w:] „Novoje literaturnoje obozrenie", t. 124, 2019, s. 238.

ідей є знакові праці послідовників указаної школи. Серед них „Монтайю. Окситанське селище"[2] Еммануеля Ле Руа Ладюрі або ж знаменита праця Карло Гінзбурга „Сир і черви", де на основі протоколів інквізиції відтворено світ уявлень про духовне й земне пересічної людини XVI ст. – млинаря Меноккіо. Їх цілком можна вважати его-документами, хоча ці тексти й не мають відповідних формальних ознак.

Свідчення Меноккіо, а також матеріали допитів звинувачених у єресі мешканців селища Монтайю – це цілісний наратив, реконструйований на основі численних слідчих матеріалів. Документи ж щодо „слова і діла" такими вважати не можна, позаяк це уривчасті висловлювання, зроблені спонтанно чи обдумано в різних ситуаціях. Однак у комплексі вони ілюструють суспільні настрої, які панували в Гетьманщині, а розгляд кожного з них окремо веде нас у світ уявлень конкретної людини свого часу – козака, селянина, представника старшини, духовенства, міщанина.

Такі висловлювання є його суто суб'єктивною і навіть потаємною реакцією на навколишні події, не призначеною для широкого загалу. Людина, яка говорила крамольні і небезпечні слова проти імператора чи державного правління, не хотіла публічності, робила це спонтанно й неосмисленно, і лише стараннями донощиків ця інформація набувала певного рівня публічності. Відтак ці документи та свідчення можна розглядати як різновид его-документів.

Усі ці висловлювання надзвичайно цікаві в контексті повсякденного, неофіційного, несакрального сприйняття влади та є свідченням обізнаності пересічних мешканців української автономії з політичними подіями, явищами, приватним життям двору. Окрім того, у них виразно прослідковується своєрідне іншування влади, її поділ на „вашу" (владу імператора, метрополії) і „нашу", тобто гетьманську, автономних інституцій. Такий

[2] E. Le Roy Ladurie, *Montaju, oksitanskaya derevnya (1294–1324)*, Ekaterinburg 2001.

поділ виразно свідчить про усвідомлення колективного „ми", що є одним із маркерів конструювання власної ідентичності.

1700 р. челядник київського полковника Костянтина Мокієвського під час побутової суперечки з солдатом російського гарнізону дозволив собі висловитися: „Как у вас начал, так и у нас. Как вы слушаете своего царя, так и мы своего пана, а пан наш второй царик. У вашего царя войско есть, а и наш царик сыщет столько же войска". Наслідком для челядника стало звинувачення в образі честі монарха, в'язниця і тортури, від яких він невдовзі „с воли божьей умре", як зазначено в цій справі[3]. П'ятдесят років по тому „казацкая женка" Матрона Оніщенко отримала покарання за такі ж слова, сказані поручику Нєштинову на адресу імператриці Єлизавети: „Я вашей государыни не знаю…"[4]. У часи ж гетьманства Розумовського між жителями села Соколи і почіпськими міщанами сталася суперечка за право володіння рибними ставками. Соколяни твердили, що ставки належать їм по праву царського дарування, бо вони є „государевыми людьми". На це міщанин Григорій Рудченко „срамными словами" говорив: „Мать де твого государя! У нас есть свой государь – истинный"[5]. „Ваш император – злодей!" – відповів 1724 р. своїм співрозмовникам-росіянам староста Мойсей Милка з Новобільської сотні Ніжинського полку[6].

Кого мав на увазі челядник, висловлюючись про „второго царя", „нашого пана"? Цілком імовірно, що йшлося про гетьмана або про київського полковника, його безпосереднього зверхника. Чи був гетьман Розумовський тим самим „нашим" „истинным государем" у висловлюванні Григорія Рудченка? У будь-якому разі слова челядника, старости, Матрони Оніщенко та почіпського міщанина виразно демонструють уявлення про владні

---

[3] Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov (dali – RGADA), fond 371, opis 4, delo 132, list 3.

[4] RGADA, f. 7, op.1, d. 1452, l. 10.

[5] RGADA, f. 248, op. 29, kniga 1831, l. 342.

[6] Tsentralnyi Derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi (dali – TsDIAuK), fond 53, opys 2, sprava 55, arkush 8.

інституції, їх поділ на „наші" і „ваші", що є однією зі складових конструювання власної ідентичності, яка тут проглядається і через відмежовування колективного „ми" від „ви". Подібні її прояви були характерні для всього періоду Гетьманщини, що свідчить про існування сформованої в ній спільноти, що мислила себе суб'єктом окремої політичної/державної структури, уособленням якої був гетьман. У суспільній свідомості він презентував верховну владу і міг навіть прирівнюватися до царя або ж протиставлявся йому. В автономії сформувалося покоління, для якого її державні інституції сприймалися органічно як „своє". Відповідно влада метрополії, попри значну присутність після Полтавської битви, ототожнювалася з „чужим".

Наведені приклади також є частиною величезного корпусу судових справ, які за російськими правовими практиками XVIII ст. належали до категорії особливо тяжких державних злочинів – образи честі монарха. Основна суть такої образи полягала у вербальних діях. Прикметно, що висловлювання, потрактовані за образу честі монарха, в яких проглядається диспозиція „ваша" і „наша" щодо образу влади, як правило, фіксуються у розмовах представників двох етносів – російського та українського, що відповідно уособлювали дві політичні категорії – Російську імперію та Гетьманщину. Авторами доносів ставали завжди представники першої, які у висловлюваннях співрозмовників вбачали ознаки злочину – образу честі „свого" або ж спільного суверена. Найбільш частими персонажами таких небезпечних розмов ставали два репрезентанти влади – імператор Петро I і гетьман Іван Мазепа,

Одним із аспектів уявлення про Мазепу є сприйняття його як символу „старих часів", колишніх вольностей, суттєво нівельованих після полтавської поразки з упровадженням Малоросійської колегії, розгулом репресій, іншими проявами імперського втручання у справи автономії. Правління Мазепи було достатньо довгим періодом стабільності, усталеного трибу життя, на зміну якому прийшов час хаосу, розрухи, що давалися взнаки ще довго після полтавської катастрофи. До того ж образ Мазепи

як успішного правителя, підтримуваний свого часу церквою, не можна було відразу знищити, попри всі пропагандистські зусилля, здійснювані, зокрема, тією ж церквою. Тому зберігалася певна інерція його позитивного сприйняття.

„Ныне государевой персони в светлице стоять не надлежит, он уже нам не надобен, ибо вместо государя тепер у нас Мазепа”[7]. Саме такою була реакція Івана Суходольського на перехід гетьмана на бік шведського короля і розрив відносин із царем 1708 р. Він же наказав викинути із приміщення портрет Петра I. У його візії цар перестав бути владним символом, натомість Мазепа, позбувшись сюзеренітету останнього, набував рис повноправного володаря. Після смерті гетьмана за наявним матеріалом можна простежити певні елементи його сакралізації, як-от відповідь-заперечення акту анафеми та його протиставлення імператору Петру I. Так, 1721 р. колишній лохвицький протопоп Іван Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час щорічного виголошення анафеми гетьману говорив: „Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет”[8]. Більш радикально під час аналогічного обряду трьома роками пізніше висловився ієромонах Гарвасій, ще один вихідець із Гетьманщини і в’язень Соловецького монастиря: „Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвый сын”[9], маючи на увазі правлячого імператора.

Тема протистояння двох візій про авторитет влади звучить у словах Івана Дахненка – козака Пещарської сотні Переяславського полку, який говорив російському драгуну Степану Хортіну: „Что вы хвалитесь своим императором?! Ваш император нашему Мазепе кланялся в ноги и целовал!”[10]. А кілька років перед тим, у 1722 р., солдат київського гарнізону Мурзін склав донос на прилуцького жителя Андрія Кулика

[7] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1766, l. 1–11.
[8] RGADA, f. 371, op. 1, ch.1, d. 1140.
[9] RGADA, f. 371, op. 1, d. 1262.
[10] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 61–63.

за сказане ним у процесі палкої дискусії, що відбулася на базарі у Баришполі: „Будет и цар ваш в наших руках и поклонится нам!"[11] Завершення двох останніх справ невідоме, як і сам контекст суперечок між українцями й росіянами, фіналом яких стали наведені вислови.

У справі 1722 р., де фігурували житель Опішні Корній Муравщик та російський капрал Нікіта Пасєнков, обставини суперечки натомість добре відомі. Звичайна розмова в шинку переросла у звинувачення в державному злочині. Муравщик нарікав на Пасєнкова, що той ніколи не пригощає його. Тоді капрал відповів, що зробив би це із задоволенням, але поскаржився на постійну нестачу грошей. Опішнянин звинуватив його в скупості, водночас додавши: „Не только вы, но и ваш император хуже старца – скупой и жадный!". Очевидно, що під узагальненням „ви" Муравщик мав на увазі людей військового чину, росіян, котрі перебували на службі в Опішні чи деінде в Гетьманщині і з якими він так чи інакше стикався. До того ж вони в його візії чітко отожнювалися з „їхнім" імператором. На підкріплення свого вислову Муравщик заявив, що йому несила так далі жити, розкрив свої наміри продати хату та податися геть з Опішні, бо „не хочу драгунов годовать". Корній на цьому не зупинився, продовживши розмірковувати ще й про систему престолонаслідування, запроваджену того ж року Петром І. Згідно з її нормами, скасовувалася передача влади прямим нащадкам по чоловічій лінії, спадкоємець визначався за життя правлячого монарха його волею. Муравщик же сказав, що така система нікуди не годиться, наступник престолу має буди відомий заздалегідь і бажання імператора не повинно на це впливати. До всього він вилаявся на представлену Пасєнковим печатну грамоту про престолонаслідування та ще й плюнув на неї. Ошелешений словами й учинком опішнянина, капрал заявив, що в них за таке голови рубають[12].

---

[11] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1760, l. 1109–1111.
[12] RGADA, f. 7, op. 1. d 83, l. 3–7.

Своєрідна рецепція діяльності Петра I зафіксована у справі 1728 р., фігурантами якої стали Іван Тевляшов – бурмістр міста Батурина, людина князя Олександра Меншикова, та санбурівський староста Семен Копницький. Бурмістр у розмові з останнім висловив радість з приводу початку правління нового імператора – малолітнього Петра II. На це Копницький зауважив, що новий нічим не відрізняється від старого імператора, якого „наши люди кляли да и прокляли". А коли новий імператор виявиться таким самим і за його правління буде „много на него людей наших плакущих", то його також проклянуть[13].

Найбільш показовим прикладом різниці в уявленнях про владу та її репрезентацію у мешканців Гетьманщини й представників метрополії можна вважати справу 1723 р. Випадок стався невдовзі після смерті гетьмана Івана Скоропадського, на початку діяльності в Гетьманщині Першої Малоросійської колегії та безгетьманства, яке у сприйнятті мешканців Гетьманщини було неприродним і тимчасовим періодом занепаду й кризи. Російський квартирмейстер Арбузов розміщав постій на квартирах у Переяславському полку. До однієї з господ, де вже стояли військові, прийшли гості – отаман села Прокофій Самойленко і п'ятеро козаків. Один із гостей, козак Береста, розговорився з квартирмейстером про поточну політичну ситуацію і серед іншого сказав: „Все у нас хорошо, токмо одно худо, что нет у нас пана". На запитання Арбузова, про якого пана йдеться, Береста відповів, що у них немає зараз гетьмана, тож це породжує багато проблем. Очевидно, однією з них козак вважав і обтяжливі військові постої. На слова Берести Арбузов із подивом зауважив про спільного для всіх володаря: „У всех, как у нас, так и у вас, пан один – Его Императорское Величество". Та аргументи квартирмейстера не переконали козака, він і далі продовжував твердити своє: „Нет, нам надобно свой пан, твой споткнется". Слідство за доносом Арбузова провадилося з особливою прискіпливістю. Козак витримав усі класичні

[13] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 235–310.

етапи розслідування в політичній справі. Його було спочатку направлено до Переяслава в полкову канцелярію, потім до Глухова в Малоросійську колегію, звідти в Москву до Таємної канцелярії, де звинуваченого допитував сам її очільник князь Федір Ромодановський. На допиті Береста додатково розповів, що спонукало його сказати фатальні слова: непросте життя, п'ять років якого він провів у „канальных работах", змушений платити різноманітні повинності „на государя". Бересту піддали кільком етапам тортур, аби дізнатися, чи говорив він такі слова „спроста" та чи не було „злого умыслу на здравие Его Императорского Величества". Після півроку слідства й ув'язнення Береста „воли Божьей умре", не дочекавшись його фіналу[14].

Низка розглянутих справ не має прямого стосунку до монарха як уособлення верховної влади, але стосується імперського правління й прихованої опозиції до нього. Ця опозиція виявлялася спонтанно під час суперечок із представниками метрополії. Фігуранти таких справ ототожнювали своє незавидне становище з „іншою" владою, „напрасным подданством"[15] і висловлювали судження, що трактувалися як образа честі монарха або ж „измена". Саме у зраді було звинувачено значкового товариша Чернігівського полку Андрія Бакуринського, який відмовився видавати фураж квартирмейстеру Афанасію Тупіцину. Водночас Бакуринський нарікав на „московскую власть", винну в тяжких поборах, та висловлював надію, що прийдуть дні, коли доведеться ще пожити без її зверхності[16].

У сприйнятті образів влади українцями XVIII ст. траплялися курйози, пов'язані з простим нерозумінням новітніх термінів або перебуванням поза певним інформаційним контекстом. Наприклад, через свою непоінформованість поплатився 1726 р. старосанжарівський мешканець Семен Ільяш, який побився об заклад на відро горілки з односельчанином Яковом Булянським.

---

[14] RGADA, f. 371, op. 1, d. 1657, l. 6–10.
[15] RGADA, f. 248, op. 5, kn. 323, l. 76.
[16] RGADA, f. 248, op. 5, kn. 321, l. 680.

Предметом суперечки стало поминання в церквах колишньої дружини Петра I, засланої в монастир Євдокії Лопухіної, та його нинішньої дружини імператриці Катерини I. Ільяш наполягав на поминанні в церквах стариці. За його словами, він років тринадцять тому був у церкві села Фастовці Ніжинського полку, де проводився молебень саме за колишню царицю. А того, що нині церковна служба правиться за імператрицю, він не знав, бо давно не був у церкві, та й не присягав новій монархині, адже довгий час проживав „за Днепром". Про те, що колишня цариця пострижена в черниці, він також дізнався недавно від козаків, які поверталися з канальної роботи. Вони стверджували, що впізнали її в монахині, котра подавала їм милостиню. Ільяш разом із Булянським були негайно відправлені до Москви в Таємну канцелярію. Там Семен витримав три стадії тортур і зізнався в „непотребных словах", сказаних не через злий умисел, а через незнання. Його невдовзі відпустили додому й навіть видали десять рублів як компенсацію „за учиненнную ему на трех пытках болезни"[17].

Мешканці Гетьманщини нерідко потрапляли в біду через прийняття Петром I наприкінці 1721 р. нового, не знаного досі імператорського титулу. За декілька місяців по тому за звинуваченням в образі честі імператора чи його титулу було заарештовано сільського священника з Чернігівського полку, який їхав складати присягу новому імператору, сказавши місцевому отаману, що їде присягати „якомусь чорту"[18].

Курйозний випадок стався 1722 р. із жителем міста Конотопу Данилом Білоконником. Під час спільної пиятики з російським гренадером Спіциним той запросив Білоконника випити за здоров'я імператора, на що українець рішуче відповів: „...Черт вас знает, кто такой ваш император, я знаю праведного государя!". Від Спіцина одразу надійшов донос до командира полку, а той, зважаючи на важливість справи, відправив обох до Малоросійської

[17] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 200–274.
[18] TsDIAuK, f. 53, op. 2, spr. 55, ark. 11.

колегії, звідки, після попереднього розслідування, фігуранти вирушили до Санкт-Петербургу, де справу розглядали Сенат і Таємна канцелярія. Білоконник, витримавши тортури, своєї провини не визнав, пославшись на непоінформованість, оскільки він не знав, що цар нещодавно прийняв титул імператора: „…А мыслил я, что пьет он за какого боярина и называет его императором, а не про государя…"[19]. Врятувала Білоконника особиста позиція начальника канцелярії Петра Толстого, який повірив в'язню і визнав, що означені слова той промовив „в пьянстве по простоте и незнанию".

Якщо Білоконник не знав, що „імператором" називають царя, то його співвітчизник Єфим Книш, мешканець Менської сотні, не вмів правильно назвати титул самодержця, із яким асоціював усі свої біди. 1725 р. у пасіку Книша забрів ведмідь, завдавши чималих збитків, що й стало останньою краплею. Позбувшись усіх засобів для існування, чоловік, обхопивши голову руками, проклинав „оператора", увесь його рід і спадкоємців, винних у накладенні на нього численних податків – „казенщини". Автором доносу став місцевий монах, який стверджував, що Книш „бранил и проклинал монарху". Становище обвинуваченого ускладнила спроба підкупу автора доносу, що було потрактовано як визнання істинності викладених у ньому свідчень[20]. Ще однією обтяжливою обставиною, як зазначено в матеріалах слідства, окрім власне лайливих слів на адресу імператора, стало нарікання на податки. У результаті Єфима Книша засудили до страти через відсічення голови.

У кількісному вимірі прояви образи честі монарха, які стосувалися Петра I, були найчисленніші, що пояснюється прискіпливою увагою „спецслужб" доби його правління до найменших проявів опозиційності в межах цілої імперії, боротьбою придворних угруповань, страхом перед регіональними елітами,

---

[19] RGADA, f. 7, op. 3, karton XXXI, d. 9; M. Semevskij. *«Slovo i delo!». 1700–1725,* Moskwa 1991, s. 17–26.

[20] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 1–19.

а також суспільними настроями, пов'язаними з подіями в Гетьманщині 1708–1709 рр. Проте й інші російські правителі XVIII ст. також удостоювалися належної уваги. Українці, не поступаючись загальноімперським тенденціям і настроям, традиційно пліткували про шерегу „жіночих правлінь", що розпочалася після смерті першого імператора. Коронованні імператриці вважалися недостатньо гідними покладених на них обов'язків і титулу. Загальні настрої в імперії виражалися такими висловлюваннями на адресу імператриць, як-от: „у бабы волос долог, а ум короток", „у нас баба ныне царствует", „горе тому дому, которым владеет жена" тощо[21]. Окрім пліток про альковне життя імператриць, мешканці Гетьманщини піддавалися слідству за аналогічні „срамні слова": „За Ее императорское величество пить не буду, мне за бабу умереть не стало" (1733)[22], „Насеру твоей матери твоей императрице!" (1728)[23], „Насеру ее матери, государыне!"[24], „Плюю я на твою матушку!" (1744)[25], „Ваша государыня непоштивая есть курва"[26]. Останні слова є найпізнішими із зафіксованих у Гетьманщині пейоративних висловів щодо монархинь і стосувалися Катерини II. Вислів належить мешканцю Правобережжя. Після розкаяння у своєму вчинку його як іноземця визнали непідсудним і відпустили на батьківщину, протримавши задля покарання вісім днів на хлібі й воді.

Часто у справах були відсутні слова, що стали предметом розслідування, зазначалося лише: „бранил государыню/государя матерно", „непристойные, предерзостные речи"[27].

---

[21] E. Anisimov, *Dyba i knut. Politicheskij sysk i russkoe obshchestvo v XVIII v.*,Novoe literaturnoe obozrenie, Moskwa 1999, s. 67.

[22] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1831, l. 1–26.

[23] RGADA, f. 248, op. 29, kn. 1793, l. 50–55.

[24] RGADA, f. 7, op. 3, d.19.

[25] RGADA, f. 349, op. 1, d. 1871.

[26] RGADA, f. 349, op. 1, d. 7088.

[27] TsDIAuK, f. 51, op. 3, spr. 16898. В останньому прикладі йдеться про справу козака Крамаренка, покараного батогами за наказом гетьмана Розумовського.

Уживалися різноманітні евфемізми: „говаривал непристойно/по соромски/прямо", „греб", „мать де твою" тощо, які на папері заміщали відверто обсценну лексику[28]. Натомість як серйозніше правопорушення було витлумачено слова мешканця Полтави Олексія Задорожного, який 1747 р. під час церковної служби, довідавшись, що вона править за здоров'я імператриці Єлизавети, вигукнув: „Лучше чтоб издохла!". За доносом міщанина Дворовенка обвинуваченого били батогом та відправили для подальшого слідства до Таємної канцелярії[29].

Рідкісні для XVIII ст. „чоловічі правління" також наражалися на „непристойні слова" з боку мешканців імперії і Гетьманщини зокрема. Так, козака Сумського полку Семена Даценка було звинувачено в образі честі імператора-немовляти Іоанна VI Антоновича. Під час присяги в церкві Даценка запитали, чи коронували вже імператора, на що козак презирливо сказав: „Не надобно его короновать. Мал еще, корону умарает"[30]. Після тривалого слідства, проведеного в Москві, Даценка побили батогами й відпустили на батьківщину. Пом'якшувальною обставиною було висловлення непристойних виразів у стані сп'яніння.

Навіть у відносно ліберальні часи необережно висловлене судження про імператорську особу могло мати серйозні наслідки. Це твердження стосується двох жителів міста Погар, що приїхали 1797 р. до Санкт-Петербурга, сподіваючись потрапити на аудієнцію до Павла I, щоби залагодити справи міського магістрату. Побачивши, як імператор шпетить свого лакея, один

---

[28] Практика евфемізмів широко використовувалася в європейському діловодстві того ж періоду. Стандартними формами, які замінювали або ж супроводжували експресивні вислови, були «sitvenia», «salvavenia», що у приблизному перекладі означають відповідно «якщо буде дозволено», «з вашого дозволу» (D. Sebian, *Golosa kresť yan i teksty byurokratov: narrativnaya struktura v nemeckih protokolah nachala Novogo vremeni* [w:] *Proshloe – krupnym planom: Sovremennyje issledovanija po mikroistorii*, Sankt Peterburg 2003, s. 61–62).

[29] RGADA, f. 7, op. 1, d. 1157.

[30] RGADA, f. 7, op. 1, d. 759.

із погарців зробив висновок, що імператор „слишком суров, зол и недобросердечен". Донський козак, який був свідком цих слів, негайно доніс до Таємної експедиції Сенату про злочин. Очільник цієї установи князь Федір Куракін, провівши належне розслідування, подав його результат на рішення царю, який наклав досить м'яку резолюцію: „Сделав надлежащие нравоучения, отпустить"[31].

Отож, можемо зробити висновок, що джерелами для реконструкції образу влади в суспільстві доби Гетьманщини можуть бути різноманітні тексти: „козацькі літописи", актові документи центральних та периферійних установ автономії, епістолярії. На їхньому тлі матеріали категорії „слово і діло" репрезентують альтернативну картину, яка відбиває поточні настрої різних верств тогочасного суспільства, значною мірою позбавлені офіційного трактування. Не можна, звісно, стверджувати, що повсякденне сприйняття влади імператора мало лише відтінок неґації й вираженої опозиційності. Безперечно, існували й цілком лояльні візії, яких, можливо, було навіть більше, але зі зрозумілих причин вони не потрапляли до цього виду джерел.

References

Anisimov E., *Dyba i knut. Politicheskij sysk i russkoe obshchestvo v XVIII v.,* Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 1999.

Arsen'ev A., *Staryje dela ob oskorblenii velichestva. Ocherki iz nravov XVIII veka* [w:] „Istoricheskij vestnik", t. 4, 1881, s. 834–838.

Baggerman A., Dekker R. *Zhak Presser i tradicyi evrejskoj avtobografii v Niderlandakh* [w:] „Novoe literaturnoe obozrenie", t. 124, 2019, s. 238–253.

Le Roy Ladurie E., *Montajyu, oksitanskaya derevnya (1294–1324)*, Ekaterinburg 2001.

Sebian D., *Golosa kresť yan i teksty byurokratov: narrativnaya struktura v nemeckih protokolah nachala Novogo vremeni* [w:] *Proshloje – krupnym planom: Sovremennyje issledovanija po mikroistorii*, Sankt Peterburg 2003, s. 58–90.

Semevskij M., *„Slovo i delo!". 1700–1725,* Moskwa 1991.

[31] A. Arsen'ev, *Staryje dela ob oskorblenii velichestva. Ocherki iz nravov XVIII veka* [w:] „Istoricheskij vestnik", t. 4, 1881, s. 834–838.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.5

Rui Fan
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-1505-8390

Ukrainian model of thinking in Taras Shevchenko's story "Naimychka"

Abstract

The article is devoted to the analysis of the thinking model in the story "Naimychka". It is emphasized on the strong Ukrainian national features of this model and their representation in the ideological and thematic spectrum, the system of images, numerous Ukrainianisms in the Russian language of the work, the description of folk customs, traditions, rites, travel notes introduced into the text. Each factor is analyzed in this paper. It is highlighted the Ukrainian perception of life by the heroes of the story, their expressed national mentality.

Keywords: Taras Shevchenko, Russian-language works, story, "Naimychka", model of thinking, travel notes.

Taras Shevchenko's prose is an important material for a multifaceted study of the artist's phenomenon, his worldview and artistic and aesthetic views. The prose includes short stories and diaries, written in Russian. The use of the Russian language testified to the writer's desire to be recognized by Russian-speaking readers. However, the writer's prose represents a purely Ukrainian national model of thinking, reproduced in another language, prevailing in the territory of the Russian Empire. Taras Shevchenko's Russian-language prose is a little-studied material. Its modern scientific interpretation discovers the new understanding the author's phenomenon.

Taras Shevchenko's creation of the stories is directly related to his biographical milestones. During 1852–1853 years T. Shevchenko

was writing his first three stories. It is unknown how he worked from 1850 to the end of 1854. After all, in April 1850 the writer was arrested for the second time after the denunciation of Nikolai Isayev. He was sent to the Novopetrovsk fortification. Only due to the good attitude of the fortress commanders Anton Mayevskiy and Iraklii Uskov, the ban on "writing and drawing" was relaxed. The artist had the opportunity to create new works. From May 28 to September 6-7, T. Shevchenko was in the Karatau expedition, where he could not write. He may have violated the emperor's ban. Evidence that the artist tried to hide his creative activity was the dating of his stories "(The) Naimychka" (English: "The Biddy" or "The Handmaid") and "(The) Varnak" (English: "The Branded Convict") as 1845 year. However, the most obvious is that these works were written in exile.

In the context of Ukrainian and Russian literature, Taras Shevchenko's prose was irrelevant any role because it was not published during the author's lifetime. However, its analysis gives attempts to speak about the integration and inclusion of the author's prose works in the contemporary artistic context. In addition to this, it is interesting to present the Ukrainian model of thinking through the Russian language. According to O. Boron,

> "Shevchenko's prose is not marked by artistic perfection in general, but it is of interest to the national content, national color, true reproduction of the worldview inherent in Ukrainians, which affected the choice of plot situations… …"[1] (The quotes are in my English translation. – Rui Fan).

The Ukrainian model of thinking, presented in works in Russian, shows Shevchenko's devotion to the authentic national worldview and his desire to convey its specificity to the Russian-speaking reader. The author's prose texts are marked by significant influences of Russian and Western European prose. Basically, all of Shevchenko's stories have such features as amorphousness and presentation of episodes in chronological order. In addition to this, in many stories,

---

[1] O. Boron, *Poet i yoho proza: heneza, sematyka i retseptsiia Shevchenkovoi tvorchosti*, Krytyka, Kyiv 2015, s. 76.

there are images of narrators, in particular in the works of 'Varnak', 'The Captain's Mistress', 'The Artist' and others. The writer often turns to the epistolary form and travel notes. Over time, he creates heroes, through the characters of which he comprehends such issue as the essence of education. Even in the stories, there are the writer's views on the social ideal. O. Boron emphasizes the "nonlinear evolution of the prose, which can be traced to the evolution from the story 'Naimychka' written on the plot of the same name to the multifaceted and compositionally integral stories 'The Artist' and 'The Walk with Pleasure and Not without Morality'[2].

The important feature of T. Shevchenko's stories is that the author encourages the reader to think about allegories, allusions, reminiscences, which are important in the works. Shevchenko's stories are characterized by the influences of romanticism. Basically, Shevchenko's prose works are syncretic. They combine different styles and genres. Their characters are often autobiographical, as in the Romantics. They express the thoughts and feelings of the author, "sometimes performing an autopsychotherapeutic function"[3]. There is also a tendency to enlightenment realism in Shevchenko's stories. The works are characterized by such features as didactic and instructive nature, the opposition of positive and negative characters. The enlightening genesis is Shevchenko's experiment, realized in the stories 'The Twins', 'The Unfortunate', less expressed in the story 'The Musician'[4]. (The Russian names of these stories are 'Bliznietsy', 'Niestschastnyi' and 'Muzykant'). T. Shevchenko comprehends the influence of the family environment, education, and personal development in this work. In Shevchenko's stories, some researchers notice the influence of Biedermeier, who was in transition from realism to romanticism. According to V. Smilyanska, there were sentimental-romantic and realistic styles were synthesized in Shevchenko's stories[5]. In fact, the

---

[2] Ibidem, s. 77.

[3] Ibidem, s. 78.

[4] Ibidem, s. 79.

[5] V. Smilianska, *Shevchenkoznavchi rozmysly,* Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, Kyiv 2005.

artist transferred his principles from poetry to prose, integrating the features of sentimentalism, enlightenment, certain influences of naturalism. It is also important to note about the "stylistic syncretism"[6] of Shevchenko's stories. Since T. Shevchenko's stories were not published during the author's lifetime, they could not influence the narrative genres of contemporary Ukrainian literature. Instead of this, researchers mostly looked at the story as a source for studying the biography of the writer. The author's prose works largely reveal the multifaceted creative range of the writer, the peculiarities of his intellect, worldviews and principles of the author's artistic world. In addition to this, each of Shevchenko's stories is of interest in terms of the specifics of the ideological and thematic spectrum.

Traditionally, Taras Shevchenko's stories are divided into two groups. The first group includes stories that were written on the basis of the plots of existing poems of the same name, in particular, 'The Naimychka', 'The Varnak', 'The Duchess' ("Kniahynia" in the original). In these works, we observe the development and detailing of the content of poetic texts. The second group includes stories that are mostly autonomous in their plots and compositions. In particular, they are 'The Musician', 'Unhappy', 'The Captain's Mistress', 'The Twins', 'Artist', 'The Walk...'. In these works, the epistolary form, travel notes, diary, as well as the synthesis of these varieties are decisive. All of them pay special attention to the image of the narrator and giving him one of the central functions.

The story 'Naimychka', which belongs to the first group, was written circa 1852-1853. At that time, Taras Shevchenko was in the Novopetrovsk fortification. At the moment, the work is the first known attempt of the artist to write prose. We can observe such features of the author's prose as detailed description of events and circumstances, the narrator's assessment of what he says, detailing the story, lyrical nature of descriptions, simple plot, historical excursions, and the role of insert stories. The plot of the story 'Naimychka'

---

[6] O. Boron, *Poet i yoho proza: heneza, sematyka i retseptsiia Shevchenkovoi tvorchosti*, Krytyka, Kyiv 2015, s. 80.

is quite creative. I. Franko wrote about this[7]. There are opinions of scholars, in particular M. Sulyma, about the influence of the Apocrypha or biblical text on this Shevchenko's work. O. Slipushko emphasizes the general integration of the Shevchenko phenomenon into the European worldview context[8]. The artist was completely independent in creating the plot, and "the biblical text or apocryphal story could be the subconscious impulse to the maturation of the artistic plan"[9]. The story 'Naimychka' is a complete work in which the story is consistent and logical. The development of the plot is accompanied by detailed and colorful everyday episodes, details, as well as the author's own considerations, his appeals to the characters and lyrical digressions.

The story 'Naimychka' begins with a story about Lukiia's visit to a village, where she had not been for a long time, the Russian soldiers' lodging there and her past affair with the "Moskal". It is important to describe in detail the consecration of the event of the beginning of Marko's lessons at school. The folk tradition of treats for this occasion is described, detailing folk traditions and customs. The Ukrainian model of thinking, perception by the heroes and the author of this important tradition in a life of the peasantry is particularly reflected. Describing schoolchildren with porridge after they have mastered their first book (Primer) is described. To develop further events and the very conflict of the work, Taras Shevchenko creates the Uhlan's image. It was he who once offended Lukiia, leaving her after she gave birth to his godmother. Now he is looking for another victim, although from time to time he mentions Lukiia and his son. Basically, the image of the Russian Uhlan has clear characteristics. It is based on the artist's personal impressions of the military, whom T. Shevchenko met constantly while staying

---

[7] I. Franko, *"Naimychka" T. Shevchenka* [w:] *Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, tom 29, Naukova dumka, Kyiv 1981, s. 447-469.

[8] O. Slipushko, A. Shapovalova, *Khudozhnia indyvidualnist Tarasa Shevchenka i svitovyi literaturnyi kontekst, Ch. 1,* Logos, Kyiv 2015.

[9] O. Boron, *Poet i yoho proza: heneza, sematyka i retseptsiia Shevchenkovoi tvorchosti*, Krytyka, Kyiv 2015, s. 147.

in the prison. This is a purely Ukrainian perception of the Russian hero, based solely on the national model of thinking.

'Naimychka' is imbued with deep emotionality and romantic lyricism. This feature is inherited from the poetic texts of the author and is vividly presented in the story. Lyrical digressions in the work are very frequent. They are accompanied by such autobiographical inserts as Shevchenko's private life – how he traveled with his father-chumak in Ukraine. Autobiographical details are presented in the descriptions of Marko's travelling, when we see associative echoes and connections. The writer realizes this trait when creating images, in particular the main characters. Thus,

> in general, in the character of Yakym, external rudeness and grumbling are combined with kindness, sincere friendliness and trust in people. He directs all his unspent love to his adopted son, but does not spoil him. Thus, Martha and the hireling Lucy together raised a hard-working and intelligent young man who became a reliable support for the family[10].

The author of the description of the inner world of the heroes, their emotions, experiences, worldview attaches great importance.

The Ukrainian model of thinking in the work is also realized by the maximum filling of the Russian-language text with Ukrainian words. They are mostly present in the direct speech of Ukrainian characters. The narrator's speech is also based on Ukrainian syntax and vocabulary. This feature is inherent in the first stories by T. Shevchenko. In later works, the writer significantly reduces the presence of Ukrainian-language elements in Russian works. He will use this technique only to provide a specific function in a specific context.

In the story 'Naimychka', one of the most common themes is the theme of pokrytka (defiled mother). It acquires an interesting and creative interpretation. The story begins with a traditional description of the stories, written in the style of travel notes, "Between the towns Kremenchuk and Romny is Romodanov Way. The origin of

[10] Ibidem, s. 152.

the name is a mystery"[11] (The quotes from Shevchenko's prose are in my English translation. – Rui Fan). Then the writer gives the legend about this name. And then the genre of travel notes will be present in the work. T. Shevchenko describes the Ukrainian village with admiration. Apparently, the description was made from the writer's memory, as the work was not written in Ukraine. However, this does not reduce the plausibility, the depth of reflection in the text of Ukrainian emotions, impressions and in general the Ukrainian way of thinking. The image of the girl Lukiia, the daughter of the gray-bearded Vlas, was created in the national style. She is the main character – the handmaid, pokrytka, dishonoured and despised by the Uhlans. The village of Cossack Yakym, where he lives with his wife Martha, is described in the same Ukrainian style. When the baby was left by them, they took him, baptized and named Marko. This married couple adopted the boy because they had no children. That boy was born and given to them by Lukiia, who was once the queen of the village holiday and was dishonoured and despised by the Uhlans. To be close to her son, she was hired as a handmaid for the family. Martha trusted her so much that she gave all the keys, leaving only the key to the chest. The handmaid Lukiia's psychic world is conveyed in the descriptions of her appearance when she holds little Marko in her arms, "Oh, how beautiful she was at that moment, how happy, how wonderful, solemn joy was poured into her whole being!"[12].

The Uhlan cannot forget how awful he once was to Lukiia. Memories about her and the boy brought him to the house, where the girl lived. Arriving there, he found a wasteland. Lukiia's mother was crying and felt ill, and then died of grief. The father began to drink and drank everything. The cornet found the farm, where Lukiia and Marko lived. The opposite of Lukiia's parents is Marko's childhood. The boy grows up happy. Having found the former mistress and

---

[11] T. Shevchenko, *Dramatychni tvory. Povisti* [w:] *Povne zibrannia tvoriv u 12 tomakh*, tom 3, Naukova dumka, Kyiv 1991, s. 42.

[12] Ibidem, s. 55.

the son, the cornet brings them money and presents. Even Marko begins be more friendly to him. The seducer is again trying to evoke feelings in Lukiia. Only the march of the Uhlans prevented that. T. Shevchenko describes the final salvation from the tragic seduction to his heroine, "... you are saved; you are a beautiful angel, you are saved by your son. And your future, though bitter, sad, but not criminal and joyless"[13]. Lukiia teaches her son to cross and asks him to pray for her. Time and years pass peacefully in the village, where Yakym lives. The family is considering whether to send Marko to school. And if Martha is against it because she does not want to leave her son, then Lukiia would not refuse. She understands the benefits of learning, although it is bitter for her to part with it. T. Shevchenko describes Marko's learning, how he grew up as a wonderful and handsome young man, "Sometimes, girls admire Marko Hyrlo"[14]. After Martha's death, Lukiia became a full-fledged hostess on the farm. T. Shevchenko describes the psychological state of Yakym after the death of his wife in details.

The description of Marko's return from training is full of joy. Yakym's pilgrimage to Kyiv with his son testifies to Shevchenko's emphasis on the Ukrainian mentality of the heroes, who had the great importance to the worship of Kyiv's shrines. When they returned home, they brought presents for Lukiia. Marko reads the holy books, and Yakym listens to him. These scenes represent respect for education, for books, inherent in Ukrainian society, in particular peasant society. The trade as chumaks ("chumakuvannia") was also a national tradition. Yakym sent Marko in order to make him a chumak. At that time, Lukiia went to Kyiv to pray for Marko's happy returning. Arriving to the farm, Lukiia fell ill. One night she confessed to Yakym. When Marko came into the house, she called him son and said that his mother. And the end of the story is imbued with the respect and Marko's love for this woman, "When Yakym

[13] Ibidem, s. 75.
[14] Ibidem, s. 83.

returned to the house, he saw that Marko, crying, kissed the feet of a dead handmaid (naimychka)".

To conclude, in the Russian-language story 'Naimychka' we can observe a purely Ukrainian model of thinking. It is highlighted Ukrainian perception of humiliating the woman, who gave the birth to the bastard. T. Shevchenko integrated autobiographical elements, travel notes, and descriptions of customs and traditions, which also represented the Ukrainian model of thinking. The system of images represents Ukrainian mentality and national ideas. The work comprehends a number of topical issues for the Ukrainian peasant life of that time, in particular the issues of education and military. The story 'Naimychka' is the vital work for studying the specifics of Taras Shevchenko's artistic worldview, reflecting the Ukrainian model of thinking.

References

Barabash U., *Vybrani studii. Hohol. Skovoroda. Shevchenko,* Kyievo-Mohylianska akademia, Kyiv 2006.

Boron O., *Poet i yoho proza: heneza, sematyka i retseptsiia Shevchenkovoi tvorchosti*, Krytyka, Kyiv 2015.

Franko I., *"Naimychka" T. Shevchenka* [w:] *Zibrannia tvoriv u 50 tomakh*, tom 29, Naukova dumka, Kyiv 1981, s. 447-469.

Shevchenko T., *Dramatychni tvory. Povisti* [w:] *Povne zibrannia tvoriv u 12 tomakh*, tom 3, Naukova dumka, Kyiv 1991.

Slipushko O., Shapovalova A., *Khudozhnia indyvidualnist Tarasa Shevchenka i svitovyi literaturnyi kontekst, Ch. 1,* Lohos, Kyiv 2015.

Slipushko O., Prylipko I., *Khudozhnia indyvidualnist Tarasa Shevchenka i svitovyi literaturnyi kontekst. Ch. 2,* Lohos, Kyiv 2016.

Smilianska V., *Shevchenkoznavchi rozmysly,* Instytut literatury im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy, Kyiv 2005.

Sulyma M., *Do pytannia pro dzherelo poemy T. Shevchenka "Naimychka"* [w:] *Zbirnyk prats Vseukrainskoi (37-yi) naukovoi shevchenkivskoi konferentsii*, red. V. Smilianska, Chabanenko Yu. A., Cherkasy 2009, s. 316-319.

II. Filip Orlik i Hryhorij Skoworoda. Dwie wiekopomne postaci

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.6

Walentyna Sobol
University of Warsaw (Poland)
ORCID: 0000-0003-0484-6874

Ab imo pectore[1]

From the bottom of my heart

Abstract

The purpose of the article is to analyze a unique fragment of the manuscript of the hetman's Pylyp Orlylk's „Diary" („Diariusz") from May-June 1730. The methodological basis is the understanding of handwritten notes in terms of combining matters of public importance and private life. The dominance of private discourse in the fragment analyzed here is obvious. In the tenth year of his exile in Thessaloniki, when Hetman Pylyp Orlyk actually lost hope of escaping from „mourning Babylon", the eldest son came to the father incognito under a disguised name. The hetman's diary entries about his last meeting with his son in Thessaloniki are extremely sincere and touching. These notes represent picturesque figures of people whom fate brought to distant Thessaloniki. Not only father and son, but the whole environment – multi-ethnic, multifunctional, multi-religious, multilingual, but still able to understand the threat of pandemic and war. In general, the „Diary" of 1720–1732 pp. – which is one of the largest in the history of world literature – is the dominant motive is „discourses": conversations, games, discussions, including theological and philosophical. The arrival of his son inspires a powerful anthropology of memory. The conversations refresh those experiences that are related to everything that happened before and after the Poltava battle. And it was this defeat that shocked the whole being of the hetman. According to Vladislav Tatarkevich, none of the other events gives as much suffering as wars, including lost ones.

[1] З глибини серця, див.: Cz. Jędraszko, *Łacina na co dzień*, Nasza księgarnia, Warszawa 1970, s. 10.

The hetman noted in detail the meetings and conversations with his son. They convincingly testify that his young diplomat is a new type of figure, a strategist of the European type. Hryhor (Grégoire) Orlyk is the successor of the project by the hetmans Petro Doroshenko and Ivan Mazepa, seeks to rely on France, which during the 18th century – which was almost the only great power in Christendom – opposed Moscow's expansion in Europe.

Keywords: Pylyp Orlyk, Hryhor Orlyk, emigration, meeting, father, son, discourses, diary.

До 350-річчя засновника української еміграції в Європі Пилипа Орлика (1672–1742) та 320-річчя похресника Мазепи, фельдмаршала Франції – Григора Орлика (1702–1759)

Мета цієї розвідки – аналіз унікального фрагменту рукопису діарія Пилипа Орлика від травня-червня 1730 р. На десятому році перебування на еміграції в Салоніках, коли в гетьмана-вигнанця фактично зникає надія вирватися з „оплаканого краю", з „нещасливого і оплаканого Вавилону"[2] – до батька incognito прибуває старший син. Цей фрагмент уперше було розчитано мною 2007 р. з копії[3] анонімних польських палеографів. Підготовлений до друку 1830 р. у Варшаві документ до сьогодні залишається в рукописі, де виразні три різні почерки переписувачів. Спершу текст мікрофільмової копії було порівняно з гарвардським виданням оригіналу[4], який залишив сумніви через надзвичайно низьку якість. І тільки 2012 р. пощастило зіставити її з оригінальним рукописом Орлика[5], опрацьованим

[2] P. Orlyk, *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho,* t. 5, Tempora, Kyiv 2013, s. 133.

[3] Warszawa, Biblioteka Narodowa, mikrofilm nr BN 16748. Три різні почерки в копії дають підставу твердити, що палеографів було троє.

[4] *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1727–1731)*, with an Introduction by Omeljan Pritsak, vol. VI: Texts, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, s. 680–722.

[5] Sygnatura MD Pologne, p.18006, p. 18007. Vues: 956. [Journal de voyage d'Orlik, rédigé en polonais]. 5 vol. in-fol. Original. Vol. 7–278 folios; vol. 8–412 folios; vol. 9–437 folios; vol. 10–485 folios; vol. 11–510 folios.

2012 р. в архіві Міністерства Закордонних Справ Франції, що дає цінний матеріал для компаративних студій.

Новаторство цієї статті полягає в аналізі оригінального рукопису, звіреного і з копією, і з гарвардським факсиміле, в якому, крім нечительності тексту, є пропуски.

Методи дослідження. Методологічною основою є осмислення рукописних нотаток під кутом зору поєднання в долі Пилипа Орлика справ державної ваги і приватного життя. Домінанта приватного дискурсу в аналізованому тут фрагменті очевидна. Це надмір почуттів, які переповнюють батьківське серце. Гетьман цінує кожну мить зустрічі і розмови з сином, якого не бачив дев'ять довгих років. Отож, розмови, або „дискурси", питома вага яких значна в цілому діарії, тут відіграють особливу роль.

Що передувало зустрічі батька та сина після 9-річної розлуки? Це поїздка молодого Орлика до Парижа, де він спромігся поставити перед урядом справу України. У Парижі він сконтактував із Вольтером[6]. Домігся аудієнції в міністра закордонних справ Шовелена, що дипломатією сприяв утворенню ганноверської коаліції, до якої увійшли Франція, Англія, Голландія, Прусія (Італія та Іспанія толерували політику Франції). Мав трьохгодинну аудієнцію в Шовелена, на якій просив вислати його до Стамбулу, де у співпраці із французьким послом намагався переконати Порту звільнити батька-гетьмана, допомогти йому повернутися на Січ і очолити її. Своєю чергою Шовелен, дякуючи юному Орлику, згодом обговорив із кардиналом Флері проблеми України.

---

[6] Саме із Вольтером Даніель Бовуа порівнює не Григора, а Пилипа Орлика, що „нагадує Вольтера, який у тіні смикав мотузки французької політики, політики Фрідріха II чи Катерини II в Росії, – Орлик схожий на вроджений сполучний механізм, невелику deus ex machina, який через свій пристрасний епістолярій і барочну прозу нашіптує політикам, до яких звертається, ідеї, народжені його візіями або вигадками" (D. Bovua, *„Shchodennyk" Pylypa Orlyka: vid mirazhu vyhnantsia do ukrainskoho mifu* [w:] *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, vyp. 8/9, t. 11/12, Kyiv; Niu-York 2004, s. 326).

Першого січня 1730 р. Григір Орлик під час новорічної аудієнції у Флері озвучує стан, в якому перебуває Україна, одночасно отримує згоду на виїзд до Стамбула. А перед тим, як відбути до Туреччини, Григір Орлик передав Вольтерові матеріали про гетьмана Мазепу[7]. Отже, світ дізнався про Україну, а Мазепа з легкої руки свого похресника став чи не єдиним на той час українським мужем стану, про якого писали світочі – Вольтер, Гюго, Байрон[8], Ю. Словацький, К. Рилєєв, Д. Дефо[9] et cetera.

Орлика та його дружину Анну з роду Герциків Бог обдарував п'ятьма доньками і трьома синами. Наймолодший, найбільшої його надії 10-річний Якубек[10], 1711 р. н., помер у Вроцлаві, і то через усі 5 томів діарія бринить розпач батька. Михайло, 1704 р. н., перебував із батьком на еміграції. Єдино сліди старшого, Григора, 1702 р. н., героя Франції та України, в історії не затерлися[11].

---

[7] Олекса Мишанич свого часу наголошував, що серйозна розмова про українські проблеми XVIII ст. (боротьба за незалежність України, визволення її з-під російського панування, змагання за автономію, за збереження гетьманського устрою, старих козацьких прав та вольностей) була прерогативою літератури української діаспори (O. Myshanych, *Mykola Lazorskyi i yoho roman „Patriot"* [w:] Mykola Lazorskyi, *Patriot.* Kyiv 1992, s. V). Сьогодні ситуація кардинально інша.

[8] Саме Байрон в своїй поемі „Мазепа" (1818) першим увів образ Івана Мазепи в романтичну літературу.

[9] Чи не найбільшу вагу має „Історія Карла XII" (1731) Вольтера – його перший історичний твір, який витримав до кінця XVIII ст. понад 100 перевидань. Варто тут згадати „Безсторонню історію життя й діянь Петра Олексійовича, нинішнього царя Московії" (1723) Д. Дефо, „Життя шведського короля Карла XII" (1792) угорського автора Йозефа Гвадані, „Історію Карла XII" (1740) шведського історика Нордберга (1677–1744), який свого часу був духівником шведського короля.

[10] P. Orlyk, *op. cit.*, s. 368–369.

[11] І. Дмитришин наголосила, що Григір – „гідний представник людини, яка під час хрещення тримала його до хреста у далекому Батурині", тобто гетьмана Івана Мазепи (I. Dmytryshyn, *Hryhir Orlyk ta Ukraina. Na materialakh arkhiviv Ministerstva Zakordonnykh Sprav Frantsii* [w:] *"Mazepa e il suo tempo Storia, kultura, società. Mazepa and his time History, culture, society"*, a cura di edited by Giovanni Siedina, Edizioni dell'Orso 2004, s. 203).

Хоча життя цього, здавалося б, обранця долі, від дитинства було тривожним[12].

Але діарій оприявнює також і шляхетні чини дружини та доньок, найстаршої Анастасії, 1699 р. н., та Варвари, 1707 р. н. То власне хрещениця Мазепи Варвара замінить онукам Орлика матір – після смерті первістки Анастасії. І про цей учинок батько також дізнається під час зустрічі з сином, як і про багато інших новин із великого світу, звісток про мазепинців, чуток про близьких і далеких родичів, планів батька й сина щодо спільних дій. Адже ж відомо: упродовж тридцяти років вони будитимуть політичну Європу, озвучуючи українську справу листами й маніфестами. Приватний дискурс аналізованого фрагмента підважує слова Даніеля Бовуа, якому гетьман видавався подібним то до хамелеона, то до павучка, „котрий зачаївся на вигнанні в Салоніках і пише, пише весь час, нав'язуючи всім європейським дворам ідею про наявність чогось, що існує лише в його уяві, – козацької батьківщини"[13].

* * *

[12] Свого часу дев'ятилітній Григір – після укладення договору між гетьманом Орликом та кримським ханом – був залишений заручником у татар, і Девлет-Гірей полюбив хлопчика як власне дитя. А Григір став близьким приятелем сина хана – Калга-Султана, який і врятував Григора через два роки від татарської сваволі. У травні 1715 року тринадцятилітній Григір дістав бойове хрещення у битві проти датчан, росіян і прусаків, які оточили фортецю у Штральзунді. Під час університетських студій у Люнді був захоплений вивченням творів Ціцерона та Еразма Роттердамського, грою на лютні, науками, вивченням мов. Однак роки студій не були безхмарними, бо Григір мусив переховуватися від російської розвідки, яка по всій Європі полювала на мазепинців. Аби не потрапити до рук царських шпигунів, прибув до Дрездена, де впродовж шести років служив у саксонській гвардії. Коли ж дрезденський двір зблизився з Росією, подальше перебування Орлика тут могло бути небезпечним і він вступає на польську службу.

[13] D. Bovua, *op. cit.*, s. 325–326.

Зрозуміло, в емоційному фрагменті не знайдемо розсекречення перебігу дипломатії батька й сина. Поза текстом залишилося чимало таємниць та загадок. Натомість вибух радості батька й сина еманує аж так сильно, що увиразнює контекст родинної психології й аксіології, барокові нюанси вічної проблеми батьків і дітей, ставить у розряд вічних, але не затирає неповторного. З одного боку, стужений, змучений і зневірений 58-річний батько. З іншого – вишколений у Європі 28-річний син-дипломат, який під прибраним ім'ям – **Hag Capitane des Swisres**[14] – морською дорогою дістається порту Салоніки, де понад 7 років у самоті і непевності перебуває гетьман. Порта не зважується відпускати його зі своєї території, побоюючись передчасної війни проти Росії.

Молодий Орлик прибуває до Туреччини inkognito на кораблі з порту Марселя як старшина швейцарської гвардії „Hag Capitane des Swisrep" – ще **12 березня** 1730 р. Але тільки **15 травня** причалив у Салоніках. Привіз для гетьмана листа від короля Станіслава, а ще – новини з великого світу і найбільш очікувану гетьманом звістку про дружину Анну та дітей.

День прибуття старшого сина збігся з днем смерті Якуба дев'ять років тому – Орлик убачає в цьому знак від Бога[15]. Зустрітися з сином у мить прибуття гетьманові не дозволяє дотримання суворої конспірації: перед читачем розгортається своєрідна антропологія видовищ, коли гетьман виступає в ролі близького товариша Григорового батька, а Григір – у ролі капітана Хага. Страждаючи від нетерпіння, батько занотовує:

> ...тільки сам Бог, який відає про серця, може зрозуміти, а сам я того жодними поняттями висловити не здолаю, яку я мав муку від того, що відразу не міг [сина] побачити й сердечно стиснути його у своїх обіймах після дев'ятилітньої розлуки. Та ніч була мені ніби із тисячі ночей складена,

---

[14] Так „значиться в паспорті його милості французького короля", наголошує гетьман.

[15] P. Orlyk, *op. cit.*, s. 133. Тут і далі подаємо власний переклад з рукопису. Текст мікрофільмової копії порівнюємо з оригіналом.

бо мучився незносною тугою і бажанням якнайшвидше побачити того мого сердечного й жаданого гостя; будучи зворушений, не міг спати, чекав тоді у великих муках та турботах дня прийдешнього години дев'ятої[16].

Аби 15 травня зустріч могла відбутися, у гру входять конспірація, дипломатія, обережність і передбачливість. Вигадується причина для зустрічі батька й сина, оповита флером таємниці. Ніхто не повинен здогадатися, що йдеться зовсім не про нараду:

З господи того ж пана консула написав [син] до мене листа, якого мені під час моєї дороги до церкви передав його перекладач пан Руфін, із тією настановою, аби завтра рано о дев'ятій годині до того пана консула для наради з ним і в тих інтересах, про які отримав від свого двору наказ <...> …А то була тільки одна „фінта" і претекст, аби міг втаємничити перед своїм перекладачем приїзд довгожданого мого сина[17].

На папір виливається – ще зі свіжої пам'яті – кожна мить. Орлик, відібравши того листа, одразу ж, не відкриваючи його, пізнав „із руки та з печатки", від кого те послання. А розпечатавши його, дізнавшись про прибуття – „таке щасливе і таке втішне наймилішого мого сина"[18], – переживає катарзис:

…тільки сам **Бог, який відає про серця, може зрозуміти, а сам я того жодними поняттями висловити не здолаю, яку я мав муку від того, що відразу не міг [сина] побачити і сердечно стиснути його в своїх обіймах після дев'ятилітньої розлуки** [виділення моє – В. С.]. Та ніч була мені ніби із тисячі ночей складена, бо мучився незносною тугою і бажанням якнайшвидше побачити того мого сердечного й жаданого гостя, будучи зворушений, не міг спати, чекав тоді у великих муках та турботах дня прийдешнього години дев'ятої[19].

Отже, побачення може відбутися тільки за певних умов. Гетьман їх дотримується, але від того страшенно потерпає,

---

16 P. Orlyk, *op. cit.*, s.107.
17 Ibidem, s. 106.
18 Ibidem, s. 106.
19 Ibidem, s. 107.

не спить ніч, а вранці замовляє задушну, яку аж семеро духовних осіб (отець, 5 капланів та диякон) відслужили

> …за упокій наймиліших моїх дітей Генералової Стенфліхтової Анастасії[20] і Якуба, а також за батьків, предків моїх; по службі, панахиду вислухавши, повернувся до господи і чекав дев'ятої години з великим нетерпінням, бажаючи якнайшвидше побачити мого із серця найукоханішого сина і зустріччю з ним затамувати мій нестерпний жаль, який гнітив мене під час набожества за упокій коханих моїх дітей[21].

Наступного дня, 16 травня, із несамовитим нетерпінням чекає дев'ятої години:

> …Коли однак було близько дев'ятої, не чекаючи поки настане, пішов до пана консула, який, мене зустрівши, запровадив мене через залу до свого кабінету, де застав того мого наймилішого понад усе гостя, якого стиснувши, до сліз розчуленого, утішився з ним по такій довгій дев'ятирічній розлуці розмовою, яка тривала упродовж трьох годин, але мені видався той час щасливий однією хвилиною, зокрема ж коли зрозумів із його розповіді, як його король ЇМ Станіслав і сама королева ЇМ дуже ласкаво по-батьківски і по-материнськи прийняли; як його Королівська Мость сприяє моїй фортуні, в якій пошані особа моя у двору французького зостається, яких маю до себе ласкавих усіх сенаторів і панів польських і в якому фаворі та пошані в них перебуває мій син; як князь ЇМ Примас ЇМ пани воєводи Київський, Любельський, Маршалок придворний Коронний та інші зичливі до Франції до короля ЇМ Станіслава вислали. …Віддав усемогутньому Богу безсмертне дякую за таку велику його і нескінченну до мене, грішника й негідної креатури, доброту та милосердя, що так за незліченні мої гріхи, злості та неправедність як Бог справедливий карає, а як творець та отець добротворний, у милосерді невичерпний, мене жаліє, за що нехай буде навіки уславлений[22].

Три години зустрічі видаються батькові єдиною миттю. Розмовам немає кінця, але настає дванадцята година. Не бажаючи

---

[20] Дочка Пилипа Орлика Анастасія (1699–1728), дружина генерала Стенфліхта.
[21] P. Orlyk, *op. cit.*, s. 106.
[22] Ibidem, s. 108–109.

перешкоджати консулові, а також з огляду на конспірацію, батько й син змушені розійтися. Розставання те, зізнається далі Орлик, жорстоко його зранило, бо ж він би хотів і на мить не відпускати капітана Хага, щоб натішитися бесідою та споглядянням „наймилішого мого гостя". Нарікає на „заздрісний час", фіксує власний складний стан, в якому перебував тієї миті. Урешті з християнською покорою визнає: „...Мушу з жалем нестерпним витримати ту муку..."[23]. Якою нестерпною була та мука, про те батько занотовує відразу в діарій, і ті почуття пульсують і хвилюють читача через триста років так, як ніби були написані сьогодні. Вони кидають сонячне світло на все, про що була мова. Їхню психотерапевтичну силу для стуженого гетьмана не переоцінити. Як ковток живої води сприймає Орлик відомості про дружину й родину, фіксує радісне і трагічне:

> Про її милість[24] розповідав мені, що, хвала Богу, здорова, і в Кракові з Мартусею і Марисею залишається, а моя кохана Барбара з моїми онуками, а своїми племінниками Карольком і Пилипком у Гольштинії при пану Стенфліхту, зятю моєму, перебуває, оскільки небіжка донька моя генералова Стенфліхтова перед смертю своєю зобов'язала її любов'ю сестринською, аби дітей її, моїх онуків, не залишила і до подорослішання їх в опіці своїй і турботах своїх мала, знаючи, що чоловік її коханий, залишаючись у службі в князя Гольштинського, і виконуючи доручення його, не може своїх дітей так, як належало б, доглянути. За це все нехай Бог буде похвалений[25].

---

[23] Ibidem, s. 109.

[24] Ідеться про дружину Орлика – Анну з роду Герциків.

[25] P. Orlyk, *op. cit.*, s. 110. У рукописі: „O Jejmści powiadał mi że chwała Bogu zdrowa, i w Krakowie z Marthusą i z Marysią zostaje, a moja kochana Barbara, z mojemi wnukami a swojemi sestrzencami Karolkiem i Filipkiem w Holsztynii przy Panu Stenflichtu zięciu moim znajduje się, ponieważ nieboszczka Corka moja Generałowa Stenflichtowa przy śmierci swojej obligowała ją miłością siestrzyńską aby dzieci Jej moich wnuczków, a swoich siestrzeńców nie opuszczała, i do lepszego ich wzrostu w opiece i w staraniu swoim miała, wiedząc że mąż Jej kochany, zostając w służbie u xzcia Holsztyńskie[go], i traktując affery Jego nie może dziecij swoich tak jakby należało, dojzrzeć, za co wszystko niech Bog będzie pochwalony".

Окремою темою в ті знаменні дні стає привезений сином лист від короля Лещинського до гетьмана. Цей лист стає дипломатичною картою і перепусткою до побачень із сином. Лист невеликий за розміром, значно стисліший від знаних інших листів короля до гетьмана[26]. Орлик вставляє його в діарій[27] pro memoria з особливим почуттям, бо ж король висловлює щире захоплення молодим дипломатом, сином гетьмана.

Тільки натяком Орлик згадує, що в той же день і після обіду син довго потішав батька розмовами про інтереси гетьмана зі сторони польської, шведської та французької. І тільки гість – пан Шепеле – перервав бесіду, забравши з собою „прекрасного гостя, єдину мою потіху" на погулянку до моря, і батько мусив погодитися, аби не подати, як записує в щоденнику, „ані найменшої підозри". У наступні дні відлік часу для щасливого батька коригується днями й годинами, коли має нагоду зустрітися з сином:

> У середу рано посилав Кароля до коханого мого сина, вітаючи його, і віншуючи йому щасливого до цього краю прибуття, і повідомляючи, що близько Кіндії пополудню бажаю йому вчинити візит на його честь. Після Кароля посилав сина Міхала, аби він від самого себе повітав йому так само в той край прибуття, у призначену годину ходив сам до його господи, де застав його гостей, яких у себе пан Шепеле частував, як-то сестру свою та її чоловіка пана Делона, і інших купців тутешніх французьких, вчинив тоді моєму коханому синові комплімент в proesentiu тієї компанії, власне, мовби чужому, бажаючи під тією маскою втаємничити, що він є син мій, і посидівши там з годину і далі розважаючи його мило, відійшов до моєї господи, чекаючи наступного дня з великим нетерпінням, щоб змогти побачитися із ним на службі в костелі, а потім на обіді в пана французького консула, на який запрошений спільно із ним[28].

---

[26] Див.: V. Sobol, *Korol i hetman* [w:] *Dialog dwóch kultur. Dialoh dvokh kultur. XVI Międzynarodowa Konferencja literaturoznawców*, 3–8, 21 września 2019, Wydawcy Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie", Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Instytut Studiów Politycznych PAN, rocz. XIV, zesz. 1, Warszawa 2020, s. 167–172; W. Sobol, *Filip Orlik i jego diariusz,* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021, s.112–115.

[27] P. Orlyk, *op. cit.*, s. 110.

[28] Ibidem, s. 112.

Орлик фіксує миті, які дарують йому втіху від зустрічей із сином. Коментар цих записів, як і листа, якого привіз Григір, заслуговують на окрему розвідку. І ці нотатки, і зміст згаданого листа виразно відрізняються в контексті діарія. Особливо драматичним є момент, коли врешті гетьман не дотримує таємниці:

> 18 травня. У четвер на вознесіння Господнє наказав купити баранця, 12 курей і 12 курчат і налити 16 пляшок вина і 2 пляшки горілки і віднести те все до господи моєму синові під тим претекстом, що він привіз мені листа від ЇМ Короля Станіслава, і що з батьком його колись у службі шведській перебувавши, мав велику й довірливу приязнь, і як господареві його панові Шепеле, так і іншим французам те оголосив. Був на потім у костелі та службі і на проповіді, а після набожества пішов до пана консула з ним iuncta manu на обід, на який був до нього запрошений у минулий вівторок при найпершому із наймилішим моїм сином побаченні[29].

Тем для розмов є необмежена кількість. Умовно можна окреслити котрапункти, з-поміж яких до найбільш дражливих належить розмова про Росію після смерті Петра I з її бридкими інтригами при царському дворі і навколо нього[30]. Обох, батька й сина, значно більше хвилюють справи запорізького війська. Орлик занотовує своє обурення тим, що новопризначений гетьман, маючи на думці правдоподібно Данила Апостола, „приваблює" військо до Москви:

> Про військо моє запорізьке розповів мені, що миргородський сліпий диявол..., хлоп брехливий ... нечистим сумлінням зоставши гетьманом, присилав на Січ, приваблюючи теж військо до Москви, упевняючи його виплатою за всі роки від того часу, як пішло на шведський бік, поверненням усіх гармат, які забрала Москва, і всіма можливими, які тільки буде потребувати, вольностями, однак ще perswerat в протекції турецькій і ханській[31].

---

[29] Ibidem.
[30] Ibidem.
[31] Ibidem.

Гетьман дізнається від сина про долю кількох мазепинців. Про племінника Мазепи Войнаровського отримав сумну звістку, що „неборак помер" на засланні в Сибіру. Гетьман вражений і дивною метаморфозою, яка сталася зі швагром Григорієм Герциком у Москві. Як відомо, він був арештований 1721 р. у Варшаві. Отож, про „свого непоштивого вуйка Григорія" 1730 року син розповів, що той, уже звільнений із ув'язнення, зостається в Москві і різні там „виробляє штуки", не знати, де тієї медицини навчився „так далеко, що сліпих навіть якимись ліками оздоровлює"[32]. Наступні новини гетьман занотовує стисло, деякі пропускає, бо заощаджує час, аби „тішитися наймилішим того мого коханого сина спогляданням і якнайвдячнішою із ним розмовою"[33]. Стужений батько вигадує причини, аби частувати його обідом доти, поки в „vias suas до Стамбулу не відбуде"[34]. І переживає мить щастя, довгожданну, але коротку й непевну. 19 травня Пилип Орлик робить такий запис у щоденнику: „19 травня в п'ятницю, 20 в суботу нічого не мав до чину, тільки увесь був in gaudio[35] зі спраглої розмови наймилішого мого сина"[36].

23 травня настає своєрідний катарзис: батько не витримує, йому хочеться поділитися радістю – її так мало в еміграційних умовах і в розлуці з родиною. Він зважується в завуальованій формі повідомити своїх приятелів Суперіора, отця економа, ксьондзів Сонціета й Мельхіора, що капітан Хаг – це його син. Отож, як записує Пилип Орлик, перш ніж було до столу подано обід, він учинив їм про сина „комплімент по-французьки", але коли вони не здогадалися, про що йдеться, то „більше про те не говорив. З'їв із тими гостьми обід і розважався до вечора на різних дискурсах, на яких найбільшу партію мав наймиліший мій син"[37].

---

[32] Ibidem, s. 115–116.
[33] Ibidem, s. 117.
[34] Ibidem.
[35] У радості.
[36] Mikrofilm nr BN 16748, s. 478.
[37] P. Orlyk, op. cit., s. 118.

25 травня, передчуваючи невблаганний від'їзд сина, Орлик починає писати листа до великого Візира, працює над тим листом і 26 травня. До нотатки за 29 травня автор додає копію листа до короля Станіслава. А вже 4 червня батько компонує інструкцію синові про те, як саме має чинити в контактах із сильними світу в його інтересах: „4 червня в неділю почав писати інструкцію синові моєму наймилішому, і як інформувати в інтересах моїх"[38]. Зіставлення оригіналу й копії щоденника виявляє пропуски в копії, їх небагато в цьому фрагменті, але вони показові[39]. Тільки з оригіналу черпаємо також інформацію про стан здоров'я автора.

Урешті, 10 червня настає мить прощання, коли швидко і „за єдину мить" батько мусить із сином, як зізнається, „із кровним жалем" попрощатися. Орлик не приховує свого болю й розпачу, із його пам'яті ніколи не зникне син Григір, котрого він як привітав, так і попрощав зі сльозами. Батько занотовує ті щирі благословіння, якими напевно провів свою любу дитину: „Нехай же його тоді Бог із молитвами найсвятішої Матері, заступниці моєї, зі святими ангелами і всіма моїми патронами святими супроводжують щасливо в тій дорозі і допровадять щасливо до мети <...> І щоб мене з цього нещасливого й оплаканого Вавілону випровадив"[40].

Це найбільш сердечний, емпатичний фрагмент про 25 щасливих для батька й сина днів, із вибухом радості, із надміром інформації – абсолютно неспівмірної, де все нараз, як у бароковій скрині: справи родинні з дипломатичними ідеями та заходами, неспростовні факти, чутки і плітки. Дипломатичні заходи для

---

[38] Ibidem, s. 119.

[39] Тут пропуск у копії палеографів. Правдоподібно тому, що оригінальний рукопис (не говорячи про важке для прочитання гарвардське видання (том VI, с. 692) тут справді важко чительний. Палеграфи не скопіювали також і коротких записів за 5 і 7 червня – вони чительні лише частково. З оригіналу натомість черпаємо також інформацію про стан здоров'я автора.

[40] P. Orlyk, op. cit., s. 133.

гетьмана важили найбільше, бо відновили втрачену вже надію вирватися з Салонік.

У цілому діарії 1720–1732 рр. – одному з найбільших в історії світової літератури[41] – домінантним мотивом є „дискурси": бесіди, ігри, дискусії, у тому числі й теологічні та філософські. Приїзд сина інспірує потужну антропологію пам'яті. Син оживлює пам'ять. Конверсації відсвіжують ті переживання й події, які пов'язані з усім, що було до і після Полтави. І саме ця поразка, програна війна з Росією, сколихнула ціле єство гетьмана. За словами В. Татаркевича, жодна з інших, яких завгодно, подій не дає стільки „страждання, як війни, зокрема програні"[42].

На диво емоційні і безпосередні нотатки гетьмана з травня-червня 1730 року про фактично останню зустріч із сином 1730 р. у Салоніках переконують, що його син – це вже новий тип політичного діяча, стратега європейського типу. Григір поставав продовжувачем проекту Дорошенка й Мазепи, прагнув опертися саме на Францію, яка впродовж XVIII ст. – чи не єдина з великих держав у християнському світі – протистояла московській експансії в Європі. Старшого сина гетьмана Пилипа Орлика, наступника Мазепи, Євген Маланюк назвав „виквітом виплеканого Мазепою покоління"[43]. За словами Валерія Шевчука, „коли б ми жили нормальним державним життям, то у нас би про Пилипа та Григора Орликів були написані епопеї <...>, знімалися б телевізійні серіали, писалися б п'єси, творилися б солідні наукові монографії, а їхня писемна спадщина була б зібрана до крупиночки, осмислена й видрукувана, скликалися б міжнародні конференції для вивчення їхньої діяльності – і так далі, адже батько й син прожили таке дивовижне життя і стільки поклали святих поривів задля втілення ідеї визволення рідної землі

---

41 Порівняй: *Remarkable diaries. The world's greatest diaries, journals, notebooks, and letters*. Foreword Professor Kate Williams. Red. R. Grant, A. Humphereys, E. Ripley, I. Zachek, „DK Publishing Special Markets", New York 2020.

42 W. Tatarkiewicz, *O szczęściu,* wyd. XII, PWN, Warszawa 2015, s.151.

43 Ye. Malaniuk, *Illustrissimus dominus Mazepa* [w:] Yevhen Malaniuk, *Knyha sposterezhen*, t. 2, Homin Ukrainy, Toronto 1966, s. 221.

з чужоземного панування, що тут із ними, зокрема в їхньому часі, порівнятися не може ніхто”[44].

Отже, саме життя зрежисерувало такий, а не інакший сценарій останньої, до того ж таємної зустрічі батька і сина в Салоніках після дев’ятилітньої розлуки. У діарії зафіксовано фактично кожну мить зустрічі і кожну розмову, якими дорожать і батько, і син. Записи Орлика старшого, продиктовані серцем і точні до деталей, можна віднести до найкращих сторінок цілого рукопису. Із надзвичайно емпатичних нотаток Орлика постають живі й дуже колоритні постаті людей, яких доля звела в далеких Салоніках на зламі весни-літа 1730 року. Не тільки батька й сина, а цілого оточення різнонаціонального, багатофункційного, різноконфесійного, багатомовного, а однак – здатного порозумітися перед загрозою пандемії і війни. Тут і король, і митрополит, і ченці, і вчителі (дидаскал і його дисціпули), консули, дипломати, мандрівники et cetera. Із розповідей сина, які занотовує батько, цей ареал розширюється на цілий тогочасний світ XVIII ст. Так постає, говорячи словами самого Орлика, vivis coloribus – його живий візерунок. Це і лист від Лещинського до Орлика, в якому той хвалить юного дипломата, це і замальовка придворних російських справ, і трепетні родинні новини. І то власне саме родина, уже вкотре в діарії гетьмана, постає як найбільша цінність. Саме за найближчих людей він молиться в усіх церквах з глибини серця – *ab imo pectore.*

References

Bovua D., *„Shchodennyk” Pylypa Orlyka: vid mirazhu vyhnantsia do ukrainskoho mifu* [w:] *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, nova serija, vyp. 8/9, t. 11/12, Kyiv–Niu-York 2004, s. 322–344.

[44] V. Shevchuk, *Pylyp ta Hryhor Orlyky – kermanychi pershoi ukrainskoi politychnoi emihratsii* [w:] V. Riznychenko, *Pylyp Orlyk – hetman Ukrainy;* I. Borshchak, *Velykyi mazepynets Hryhor Orlyk*, „Ukrainskyi pysmennyk”, Kyiv 1996, s. 3–4.

Dmytryshyn I., *Hryhir Orlyk ta Ukraina. Na materialakh arkhiviv Ministerstva Zakordonnykh Sprav Frantsii* [w:] *„Mazepa e il suo tempo Storia, kultura, società. Mazepa and his time History, culture, society"*, a cura di edited by Giovanni Siedina, Edizioni dell'Orso 2004, s. 179–203.

Jędraszko Cz., *Łacina na co dzień,* Nasza Księgarnia, Warszawa 1970.

Malaniuk Ye., *Illustrissimus dominus Mazepa* [w:] Yevhen Malaniuk, *Knyha sposterezhen*, tom 2, Homin Ukrainy, Toronto 1966, s. 207–228.

Myshanych O., *Mykola Lazorskyi i yoho roman „Patriot"* [w:] Mykola Lazorskyi, *Patriot*, Kyiv 1992, s. 3–9.

Orlyk P., *Diariush podorozhnii, yakyi v imia Troitsi naisviatishoi, rozpochatyi v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho,* t. 5, Tempora, Kyiv 2013.

Shevchuk V., *Pylyp ta Hryhor Orlyky – kermanychi pershoi ukrainskoi politychnoi emihratsii* [v:] Riznychenko V., *Pylyp Orlyk – hetman Ukrainy;* Borshchak I., *Velykyi mazepynets Hryhor Orlyk*, „Ukrainskyi pysmennyk", Kyiv 1996, s. 3–8.

Sobol W., *Flip Orlik i jego diariusz,* Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2021.

Sobol V., *Korol i hetman* [w:] *Dialog dwóch kultur. Dialoh dvokh kultur. XVI Międzynarodowa Konferencja literaturoznawców*, 3–8, 21 września 2019, Wydawcy Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie", Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, Instytut Studiów Politycznych PAN, rocz. XIV, zesz. 1, Warszawa 2020, s. 167–172.

Tatarkiewicz W., *O szczęściu*, wyd. XII, PWN, Warszawa 2015.

The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1727–1731), with an Introduction by Omeljan Pritsak, vol. VI: Texts, Harvard Library of Early Ukrainian Literature, s. 680–722.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.7

Hennadii Noha
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-7535-6330

Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального

The letters by Hryhoriy Skovoroda. Personal in the context of the universal

Abstract

The article analyzes the letters by Hryhoriy Skovoroda, which are a striking example of the epistolary genre of his time. These texts show the development of Skovoroda's philosophy in the sphere of everyday life practices. These works were the first to announce and develop the important moral and ethical categories of his science, formulating and testing the leading concepts of Skovoroda's philosophical system. It's possible to trace the peculiarities of Hryhoriy Skovoroda's temperament through his epistolary. This method creates the effect of the living presence of the author, because of the researched philosopher's letters. The analysis of his letters to friends of different stages of the philosopher's life testifies to the openness and immutability of his existential principles. The style of Skovoroda's epistolary has not undergone significant changes for several decades. It is marked by shining Baroque metaphors, wits and aphorisms, imaginary dialogue with the recipient and thinkers of different eras. They also have a noticeable tendency to combine philosophical content with a travesty form, sincerity and respect for the recipients.

Keywords: Hryhoriy Skovoroda, epistolary genre, letter, Skovoroda's philosophy, author, everyday life practices, Baroque, imaginary dialogue, recipients.

Визначення загальних питань. Основу письменницької спадщини Григорія Сковороди складають трактати, діалоги, притчі, кілька десятків віршів і прозових байок. Але є в ній окрема група творів, жанрова природа яких пов'язана з поняттям

«его-документ». Вона є багатоаспектним джерелом осягнення особистості філософа, основ його вчення і художнього мислення, а також посутньої інформації про побут, коло спілкування та навколишній світ у всій множинності його зв'язків. Ідеться про епістолярій Григорія Сковороди, представлений листами до учнів, друзів і знайомих філософа: поміщиків, чиновників, купців, церковних діячів. На сьогодні відомо й опубліковано 126 листів письменника, з яких більшість – 79 одиниць – адресовані його улюбленому учневі та щирому другові Михайлові Ковалинському.

Дослідження з теми. Листи філософа досі не були темою окремого монографічного дослідження, хоча, безперечно, привертали увагу багатьох учених. Так, для провідного сковородинознавця останніх десятиліть Леоніда Ушкалова епістолярій мислителя не став пріоритетним предметом для розгляду. Праць, присвячених суто листам Сковороди, у його доробку не так уже й багато. Утім, професор Ушкалов бездоганно знав історіографію питання[1], а більшість його сковородинознавчих студій рясніють посиланнями на листи, які значною мірою були прототекстом для майбутніх творів філософа[2]. Досліджуючи листи Сковороди, науковець послуговувався культурно-історичним, герменевтичним та інтертекстуальним методами із застосуванням компаративного інструментарію, що можна вважати універсальним методологічним набором сковородинознавця.

В останні роки кілька ґрунтовних статей про епістолярій Григорія Сковороди опублікувала професорка Галина Мазоха[3].

---

[1] L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda: seminarii*, Maidan, Kharkiv 2004.

[2] L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura,* Znannia, Kharkiv 1997*;* L. Ushkalov, *Ukrainske barokove bohomyslennia. Sim etiudiv pro Hryhoriia Skovorodu,* Akta, Kharkiv 2001; L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda*, Folio, Kharkiv 2013; L. Ushkalov*, Lovytva nevlovnoho ptakha: zhyttia Hryhoriia Skovorody*, Dukh i litera, Kyiv 2017.

[3] H. Mazokha, *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii* [w:] «Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu», ser.: Filolohiia, nr 36, t. 1, 2018, s. 41–45; H. Mazokha, *Lysty*

У них аналізуються жанрові, комунікативні особливості листів філософа, простежуються їх зв'язки з європейською епістолярною традицією. Автор цих рядків також студіював кореспонденцію українського мислителя XVIII ст.[4]

На сьогодні відкритим залишається питання, чи можна розглядати й оцінювати епістолярій Сковороди як тематичну і стилістичну цілісність, чи це все-таки набір зовсім різних текстів, наратив яких суворо залежить від адресата, часу й обставин написання. **Метою цієї статті** буде відстежити вияви особистості автора в листах різних років і до різних людей на рівні змісту і стилістики.

Загалом листи Сковороди фахівці вважають зразком епістолярного жанру свого часу. Написані вони згідно з бароковими риторичними вимогами. Основу змісту більшості листів складають філософсько-богословські розмисли та морально-етичні ідеї, які апробувалися в умовах епістолярного контакту. З одного боку, листи мислителя – це історія його комунікації з сучасниками, з іншого – розвиток в епістолярній формі основних ідей та концептів його вчення. Тут дружні повчання чергуються із притчами, життєві історії з метафізичними віршами. Листи Сковороди, незалежно від адресата, мотивації, часу та місця написання, марковані ідеєю всього його життя: наукою про людське щастя і найкоротший шлях до нього. Особистість автора оприявнюється здебільшого через особливості викладу його вчення, приклади з власного життя, зрідка – через прямі автохарактеристики.

H. Skovorody do M. Kovalynskoho: zhanr, spryiniattia, tradytsiia [w:] Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofiia, pedahohika, red. M. Korpaniuk, vyp. 4, Nizhyn 2017, s. 70–77.

[4] H. Noha, *Etyka yak povsiakdenna praktyka: vykhovni idealy Hryhoriia Skovorody i yoho epistoliarii* [w:] *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriia filolohichna*, red. O. Rarytskyi, vyp. XV, Kamianets-Podilskyi 2018, s. 207–216; H. Noha, *Lysty Hryhoriia Skovorody do Mykhaila Kovalynskoho: filosofiia yak povsiakdennist* [w:] *Spheres of Culture,* red. I. Nabytovych, t. 7, Lublin 2017, s. 178–190.

Основний виклад матеріалу. Епістолярні твори мислителя, у силу своїх жанрових особливостей, подають інформацію не лише чітко спрямовуючи її на певного реципієнта, а й з виразними рисами сповідальності й інтимності. Галина Мазоха відзначає, що у Сковороди було власне розуміння призначення листа не тільки як носія певної інформації чи засобу комунікації, а і як відвертої розмови з вірою в те, що сказане буде сприйняте адекватно[5].

З хронологічної точки зору основна частина епістолярних творів (листи 1762–1764 рр., адресовані Михайлові Ковалинському) виконує роль претексту майбутніх писань Сковороди, у яких шліфується ідейно-тематична складова його художньо-філософської творчості та неповторний сковородинський стиль. Структура цієї групи листів поліфункціональна. У них домінує дидактичне начало. Через аналіз повсякденних контактів та ситуацій, їх філософське осмислення із залученням до уявного діалогу античних і християнських мислителів Сковорода викладає свої людиноцентричні виховні ідеали. Він формує епістолярний наратив таким чином, щоб учень не відчував своєї вторинності, а вчився самостійно перегортати сторінки книги життя, усвідомлено робити вибір: як повсякденний, так і далекосяжний. Галині Мазосі вдалося глибоко зануритися в коди епістолярного стилю філософа, розгледівши в них індивідуальні риси цієї особистості:

> Листи Г. Сковороди до свого учня дають змогу долучитися до авторської інтерпретації проблем людської екзистенції, світовідчуття, аристократизму почуттів, доброзичливості – філософії серця (за теорією кордоцентризму) талановитого літератора. Прочитані кореспонденції ніби стягують у єдиний етичний і естетичний вузол проблеми творчості, є яскравою ілюстрацією товариських стосунків з адресатами, свідченням світоглядного взаємопритягання. Адже в кожен лист укладено багато думок, спостережень, усього того, чого філософ навчився сам, а також

[5] Див.: H. Mazokha, *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii...*, s. 41–45.

сам збагнув. Такий лист міг стати для митця майстернею, сповідальнею, навіть чернеткою наступного твору і ще всім вищезгаданим вкупі, але майже ніколи тільки простим переліком подій, адже для письменника роздуми з пером у руці – це спосіб існування[6].

Загалом, всі сімдесят дев'ять (з них 77 латиномовних) листів до учня віддзеркалюють розвиток сковородинської філософії у площині повсякденності буття, пропонують варіанти долання щоденних перешкод, вказують на можливість уникнення й необхідність усвідомлення помилок, вибудовують стратегію ігнорування оманливих спокус. Таку увагу саме до Ковалинського дослідники схильні пояснювати тим, що «Сковорода знайшов у юнакові якісь задатки високо цінованих ним чеснот і сподівався виховати з нього свого учня і послідовника. Досить велике листування до М. Ковалинського показує, з якою послідовністю Сковорода брався за здійснення цієї мети»[7].

Раннє листування із М. Ковалинським засвідчило час творчого піднесення Сковороди, активний розвиток його інтелектуального генія. Наставляючи і формуючи свого учня, він розвивався і змінювався сам. Його по-філософськи усамітнена повсякденність стала різноманітнішою й активнішою. Це підтверджують рядки листів, з яких він постає як людина зі сформованим світоглядом, але водночас – відкрита до нових знань та нового досвіду. Тому такого штибу спілкування було для нього життєво необхідним, і в цьому філософ зізнається сам: «…А я така людина, яка ніколи не може насититися розмовою з друзями»[8]. Він із готовністю коментує ту чи ту життєву ситуацію, у яку потрапляє його учень, дружніми порадами допомагає вирішити його проблеми. Загалом, тема дружби, вибору друзів, уміння вирізняти справжніх друзів розробляється Сковородою

---

[6] Ibidem, s. 41.

[7] I. Ivanio, *Zhyttievyi shliakh i formuvannia svitohliadu* [w:] *Filosofiia Hryhoriia Skovorody*, wyd. Naukova dumka, Kyiv 1972, s. 26.

[8] H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.*, t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 449.

у листах до Ковалинського дуже детально. У повсякденному житті юнак часто потрапляв у конфліктні ситуації, надаючи таким чином філософу побутовий матеріал для формулювання та застосування своїх етичних ідей через призму виховної практики. Мислитель не шкодує часу для ретельного психологічного аналізу повсякденних проблем свого вихованця, а епістолярна форма з елементами уявного діалогу, за задумом автора, мала забезпечити максимальну ефективність комунікації[9].

Так, у листі, датованому орієнтовно жовтнем-листопадом 1762 р., Сковорода пише:

> Вчора ти скаржився на одного з неприхильних до тебе. Що ж робити? Така людська чернь: честолюбна, дратівлива, самолюбна, і, що найгірше, брехлива і заздрісна. Ти не можеш знайти жодного друга, не знайшовши разом з ним двох-трьох ворогів. Як дуже вірно сказано, що той, хто не має ворогів, не має також і друга[10].

Цю життєву ситуацію далі він намагається осмислити на рівні з'ясування причин і передумов асоціальної поведінки та мотивації людської маси («черні»):

> Таким чином, люди не гідні любові не стільки з несправедливості природи, скільки тому, що одержані ними від Бога скромні здібності вони псують і, незадоволені своєю долею, заздрять, ремствують. Так і ті, які на тебе гніваються і тебе ненавидять, вони вічно скаржаться, заздрять, хваляться, щоб не показати свого убозства, яке вони в глибині душі усвідомлюють і яким мучаться[11].

Тому Сковорода дає практичну, виважену пораду своєму учневі: «Їх ти уникай, не товаришуй з ними. Вітай їх, говори ввічливо і, якщо потрібно, допомагай їм, але як звичайним знайомим, а не як вірним друзям»[12]. Для цілковитого владнання

---

[9] Детальніше ця тема представлена у статті: H. Noha, *Etyka yak povsiakdenna praktyka: vykhovni idealy Hryhoriia Skovorody u yoho epistoliarii*..., s. 207–216.

[10] H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv*…, s. 249.

[11] Ibidem, s. 249.

[12] Ibidem.

проблеми Сковорода радить Михайлові будувати дружні стосунки з двома юнаками (також із кола своїх улюблених учнів), адже їм не бракує рис природної благородності: «Яків Правицький – юнак хороший, не заздрісний, простий, дуже жадібний до істинної науки, задоволений своїми здібностями, від природи по-справжньому порядний, м'який, людяний. Це ті якості, що спонукали мене полюбити його. Такого ж складу, як здається мені, і Василь Білозер»[13].

Листи-відповіді юного Михайла своєму учителеві не збереглися (уціліло лише 6 листів за 1779–1788 рр.), проте його рецепція цих послань відображена в біографії філософа «Жизнь Григорія Сковороды» (1794). У ній уже зрілий і досвідчений Ковалинський так оцінює мотиваційну спрямованість кореспонденції філософа: «Предприняв перевоспитывать его и желая больше и больше дать ему впечатлѣній истинны, писывал он к нему письмы почти ежеденно, дабы, побудя его к отвѣтствованію хотя кратко на оныя, приучить его мыслить, разсуждать, изъясняться справедливо, точно, прилично»[14].

Зі згаданим Яковом Правицьким, який згодом став священиком у с. Бабаях, Сковорода зберіг найкращі стосунки до кінця своїх днів, часто гостював у нього, отримував усіляку підтримку. Неабияку цінність становлять також 13 уцілілих листів філософа до Правицького за 1782–1792 рр. Дискурс проблеми дружби і загалом людських взаємин повсякчас присутній у цих текстах, позаяк вона ніколи не зникала з комунікативної орбіти Сковороди. Листуючись уже не з юнаками, а зі зрілими, сформованими особистостями, філософ дозволяв собі більшу прямоту й безпосередність, не приховуючи особливостей власної натури:

> Ти знаєш, що я дратівливий, але ти знаєш також, що від природи я схильний до людяності і незлобивості, які стверджують людину. Добра, тобто

---

[13] Ibidem, s. 250.

[14] M. Kovalynskyi, *Zhyzn Hryhoriia Skovorody. Pysana 1794 hoda v drevnem vkuse* [w:] Skovoroda H. *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.*, t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 451.

> справжня людина завжди виносить добре із доброго скарбу серця. І все ж більшість із моїх друзів такі, – пише не без гумору Сковорода, – що ладні, зі свого боку, дратувати мене, коли я намагаюсь попередити будь-які їхні нерозумні вчинки <…> Людське серце і розум аж ніяк не можуть бажати зла людям. І я так само, коли роздратований або маю поганий настрій, роблю це, не бажаючи зла[15].

Коли Сковорода говорить про друзів і дружбу, маємо розуміти, що до цих понять він ставився надто серйозно, пропонуючи щодо них власні теоретичні підходи. Ще в одному з ранніх листів до М. Ковалинського (початок жовтня 1762 р.) він у високохудожньому стилі, з підбором дотепних порівнянь, доречних цитувань своїх улюблених античних авторів та з особливою сердечною емоційністю зазначає:

> Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене і мниме, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота <…> підробку з міді, або замість скарбів – вугілля[16].

Далі Сковорода вводить до тексту в притаманній для себе манері сентенції Плутарха:

> З самого початку слід мати на увазі постійність і послідовність справжнього друга: чи постійно він тому ж радіє, те ж схвалює, і чи скеровує він життя своє за одним зразком, як це властиво тому, хто любить дружбу і навики життя, які утворилися на основі подібності характерів, бо такий друг. Підлесник же <…> не є простою людиною або людиною одного способу життя, але мінливого і різноманітного; з одного виду він раптом переходить в інший[17].

Плутарх, за задумом Сковороди, виконує у листі роль найвищого авторитета, який своїм вагомим словом підтверджує,

---

[15] H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv…,* s. 363.
[16] Ibidem, s. 229.
[17] Ibidem, s. 229.

що в пошуках земного щастя без поняття дружби не обійтися. Загалом, цитати у листах виконують функцію елементів уявного діалогу, розширюючи коло його учасників. Як зазначає Галина Мазоха,

> ...цитати могли стати композиційним елементом, який організовує весь лист. Тобто епістола побудована як відповідь на те чи інше висловлювання. Гадаємо, що цитатний спосіб ведення листовної розмови є не лише стильовою проблемою, а й історико-культурною. Зміст «чужого мовлення» та його функції в авторському тексті дають змогу з'ясувати комплекс домінантних мотивів, коло найбільш читабельних авторів означеного періоду. А в листах Г. Сковороди цитати ще й демонструють феноменальний духовний діапазон автора кореспонденцій. Такі листи засвідчують постійну, напружену роботу думки, прагнення та зацікавлення митця, віддзеркалюють надзвичайно широкий спектр його соціальних і моральних пошуків[18].

Про те, що довіра і симпатія учня до свого учителя зростали, свідчить наступна комунікативна ситуація, зафіксована у листі Сковороди від 23 листопада 1762 р. Ковалинський звернувся до наставника із низкою запитань, на які той поспішив дати відповідь у високохудожній епістолії, де метафоричність та афористичність думки посилюють її практичну спрямованість:

> Прохаєш дати тобі поради щодо майбутнього життя твого і становища, особливо про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь піклуєшся про своє майбутнє… З ким тобі підтримувати відносини? – питаєш ти. Пхе! З хорошими, – відповідаю я коротко. А з хороших лише з тими, до кого в тайниках серця ти по натурі схильний. Бо це краща норма дружби. Їжа добра, але що з того, якщо вона не подобається твоєму шлункові… Істинно добра людина, тобто християнин, трапляється рідше від білої ворони. Щоб знайти таку людину, тобі потрібно буде багато ліхтарів Діогена. Що ж робити? Слід підтримувати зв'язок з тими, які кращі, ніж інші, які звичайно вважаються просто добрими[19].

---

[18] H. Mazokha, *op. cit*., s. 44.

[19] H. Skovoroda, *Povne zibrannia tvoriv…,* s. 251–252.

Сформульовані філософом риси ідеальних друзів, тобто ідеальних людей, дають безпосередню характеристику особистості самого Сковороди, адже, за визнанням дослідників, його етична наука і власна життєва практика перебували в цілковитій гармонії. Коли він каже: «Обирати слід щирих, постійних і простих. Про щиру душу кажуть, що вона не заздрісна, не злобна, не підла. Прості – не дурні, але відкриті, не брехливі, не облудні і пусті, бо таких людей ненавиджу більше Тартара. О, якби у нас було таких поменше!»[20], то слід розуміти, що це не порожні гасла, а чітка й безкомпромісна позиція, підтверджена багатьма фактами з життя філософа.

Сковорода як досвідчений і дбайливий вихователь, безперечно, усвідомлював, що його листи не повинні бути занадто теоретизованими, щоб учні не втратили інтересу до таких писань. Тому свої епістоли він викладає живим, дотепним стилем (з використанням засобів комічного, з розлогими коментарями про роль сміху й гумору в житті), конструює повчальний наратив, узгоджуючи силу філософської думки із практикою повсякденної реальності. Саме в такому форматі він розвиває проблеми навчання й самоосвіти, здорового способу життя, пошуку свого місця у соціумі, – чинників, які визначають людську особистість.

Серед дотичних до виховної тематики повсякденних проблем, які детально аналізує Сковорода у листах до М. Ковалинського, либонь, найповніше представлено тему здорового способу життя: раціональне харчування, уживання алкогольних напоїв, фізична активність, психічна рівновага. Загальний висновок у цій царині філософ визначає як «найпрекрасніше і божественне правило: нічого над міру»[21]. Лист за листом, наполегливо й цілеспрямовано викладає філософ свої переконання щодо окресленої теми, намагаючись посилити їхню дієвість щирою емоційністю та живою образністю. Стиль викладу виказує у Сковороді вправного психолога, знавця людської душі.

---

[20] Ibidem, s. 252.
[21] Ibidem, s. 281.

Особливості повсякденного життя та окремі гастрономічні вподобання філософа прозоріше оприявнюються в його пізньому епістолярії. По-дружньому ненав'язливі прохання про ту чи ту послугу зринають у листах, фіксуючи його смаки й захоплення, підходи до лікування хвороб та організації дозвілля. Найрозкутіше філософ почувається в листах до Якова Правицького, який із колишнього учня перетворився на справжнього, надійного друга. «Пришли, друже, лимончиков пару: да прохладится болѣзнь моя, или соку черносмородиннаго, или журавлично-ягоднаго, или каковаго-либо для чаю. Остатки горячки мучат мене»[22], – пише Сковорода у коротенькому листі від 20 березня 1786 р., у якому, проте, міститься маса цікавої інформації на різні теми. 18 січня 1787 р. філософом було написано новорічно-вітальний лист, останні рядки якого озвучують прохання в суто сковородинівському стилі: «Пришли, друже, барылце пива бабайскаго, и то, аще несть трудом. Я всѣм доволен, слава Богу!»[23].

Кілька листів до Правицького виказують у Сковороді великого поціновувача доброго вина. У листі від 4 серпня 1788 р. він у вишуканій, але по-дружньому розкутій формі висловлює вдячність та захоплення, здавалося б, звичайними речами, які наповнюють повсякдення сакральною символікою: «Благодарю Вам и Христинѣ за гроздову кровь. Питейный и ядейный монумент есть живѣе очесныя памятки. Юлія Цесаря точію единожды во іюле поминаем, а нашего истиннаго кесаря Христа ежеденно хлѣб и вино, аки зерцало нам…»[24].

Щирість і прихильність до друга (Якова Правицького) завжди виявляються в листах Сковороди, навіть коли він з якихось причин дорікає йому. Жартівливе епістолярне втручання у трагікомічну ситуацію підкреслює повсякчасну установку філософа на порозуміння між людьми з його ближнього кола. З гумором

---

[22] Ibidem, s. 366.
[23] Ibidem, s. 368.
[24] Ibidem, s. 371–372.

присоромлюючи Правицького, мислитель укотре підкреслює практичність свого етичного вчення:

> Сіе пишу через Алексія Юріевича. Он при мнѣ жаловался <…> что не мог у вас (у друга!) выпросить бездѣлки – нѣсколько розовых кустов. Сіе он с великою тражедыею повѣствовал. Почто Вы столь скупы и презорчивы? Даже в мимоѣздѣ не обѣщался к Вам заѣхать. Посѣтите его и мир сотворите[25].

Нотки дидактизму звучать у пізніх листах не тільки в посланнях до колишніх учнів. Звертаючись з різних причин до своїх приятелів-купців, Сковорода не забуває давати їм практичні уроки людинознавства. Так, у листі до Єгора Урюпіна, дякуючи за щедрі дари, він пише: «Не думай же, друже, что добрыя слова есть то же, что пустозвонкій мирскій газет, гремящій по улицам о тѣлесной твоей премудрости, о силѣ и багатствѣ. <…> Умѣй же различать ложную славу от истинныя, яко ж воровскую монету: и будеши блаженный оный, Христом похваляемый купец»[26].

Викриваючи роль преси як безпринципного піарника, Сковорода доводить, що купець, як і кожна людина, повинен плекати свої ім'я і честь доброчинністю і порядністю. У цьому листі, як і загалом в епістолярії філософа, постійно і прозоро відлунює біблійний контекст як чіткий маркер творів цього барокового автора.

Останні датовані листи філософа підтверджують його вірність своєму стилеві, коли метафоричність не розмиває прозорості висловлювання, а повчальність перебуває у постійному вербальному контакті з гумором. Так, у листі до харківського купця Івана Єрмолова (друга половина вересня 1791 р.) спостерігаємо зразок саме такого письма. Звичайна справа з купівлею шуби переростає під пером Сковороди у напівжартівливий мінітрактат:

---

[25] Ibidem, s. 377–378.
[26] Ibidem, s. 411–412.

> Бога ради, постарайтесь о шубкѣ ярославской. Зима идет, а старость давно уже пришла. Надобно для нея теплѣе и легче, да сія же купля и по нищенскому моему капиталу. О деньгах не опасайтесь. Будь Вам свидѣтель сія записка. Если ж умру, тогда пріятели не допустят бранить меня, мертвеца, заплатив за меня должок, который один только и есть. <…> Боже мой! Коликой я дурак, забочусь о шубьонкѣ, будто бы обитает в ней со вшами блаженство…[27].

Не може відмовитися Сковорода від своєї природної схильності поєднувати високе з низьким і в листі до Наемана Петровича (близького друга Якова Правицького), написаному в день Миколая-чудотворця 1792 р. Піднесений, святковий настрій філософа реалізується через поєднання констатації високих істин і жартівливого прислів'я: «Дерзай! Не бойся! Не умрет, но жив будет. Протчія суть мертвецы. Но он наш господь же бог Авраамль нѣсть бог мертвых, но бог живых. А какова есть жизнь наша, такова и дружба наша. Она нѣсть основана на оной притчѣ: Когда есть пирожок, тогда есть и дружок»[28].

Висновки та перспективи дослідження. Через епістолярій Григорія Сковороди вдається відстежити й означити особливості його темпераменту, адже він у листах може бути веселим, грайливим, піднесеним, «заведеним» холериком, а може й не приховувати глибоких розчарувань і приступів депресії, характерних для меланхоліків. Він завжди коректний і доброзичливий щодо своїх адресатів, але ніколи не боїться висловити своїх критичних зауважень. Тому листи філософа забезпечують ефект живої присутності автора. Комунікаційні особливості його кореспонденції Галина Мазоха коментує так:

> Листи Г. Сковороди вирізняються зміною співвідношень між інформаційною спрямованістю та художніми прийомами епістолографії. Для поета кореспонденція є не тільки засобом передання певної інформації, а й прагненням порозмовляти про справи, поділитися враженнями від пережитого, прочитаного. У листі ним використовуються певні

[27] Ibidem, s. 412.
[28] Ibidem, s. 413.

емоційно-психологічні містки, які в структурі реалістично-подієвої оповіді сприймаються сторонніми елементами й зрозумілі лише для обох дописувачів[29].

Про глибоко особисте, власні настрої і почуття Сковорода пише загалом лаконічно. Натомість особливості його натури чітко й систематично простежуються в епістолярії через пропаговані ним ідеальні риси особистості, як-от: християнська любов до ближнього, щирість у дружбі, веселість і бадьорість духу, дотримання міри у всьому, постійна самоосвіта, боротьба з пристрастями, здоровий спосіб життя, ідеал Христової бідності. Аналіз листів до друзів різних етапів життя філософа засвідчує відкритість і незмінність його буттєвих принципів.

Не зазнав суттєвих змін упродовж кількох десятиліть стиль епістолярію Григорія Сковороди. Він означений яскравою бароковою метафорикою, дотепністю й афористичністю, уявним діалогом із реципієнтом та мислителями різних епох, схильністю до поєднання філософського змісту з травестійною формою, щирістю й повагою до адресатів. Подальше вивчення листів любомудра як «паралельного тексту» до його філософських творів сприятиме глибиннішому осягненню цієї типово барокової, але напрочуд оригінальної у способах самовираження постаті.

References

Ivanio I., *Zhyttievyi shliakh i formuvannia svitohliadu* [w:] *Filosofiia Hryhoriia Skovorody*, Naukova dumka, Kyiv 1972, s. 15–54.

Kovalynskyi M., *Zhyzn Hryhoriia Skovorody. Pysana 1794 hoda v drevnem vkuse* [w:] Skovoroda H. *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.,* t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1973, s. 439–476.

Mazokha H., *Epistoliarna spadshchyna Hryhoriia Skovorody v konteksti yevropeiskoi epistoliarnoi tradytsii* [w:] «Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu», ser.: Filolohiia, nr 36, t. 1, 2018, s. 41–45.

[29] H. Mazokha, *op. cit.*, s. 44.

Mazokha H., *Lysty H. Skovorody do M. Kovalynskoho: zhanr, spryiniattia, tradytsiia* [w:] Pereiaslavski Skovorodynivski studii: filolohiia, filosofiia, pedahohika, red. M. Korpaniuk, vyp. 4, Nizhyn 2017, s. 70–77.

Noha H., *Etyka yak povsiakdenna praktyka: vykhovni idealy Hryhoriia Skovorody u yoho epistoliarii* [w:] *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriia filolohichna*, red. O. Rarytskyi, vyp. XV, Kamianets-Podilskyi 2018, s. 207–216.

Noha H., *Lysty Hryhoriia Skovorody do Mykhaila Kovalynskoho: filosofiia yak povsiakdennist* [w:] *Spheres of Culture,* red. I. Nabytovych, t. 7, Lublin 2017, s. 178–190.

Skovoroda H., *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t.,* t. 2, Naukova dumka, Kyiv 1973, 576 s.

III. Zagadnienia komparatystyki literackiej

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.8

Sofia Varetska
Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1304-323X

Svitlana Macenka
Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1373-2887

Diana Melnyk
Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-3857-6684

Yaryna Tarasyuk
Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-0630-3710

Наратив вини в „Кассандрі" Лесі Українки

Guilt Narrative in Lesya Ukrainka's "Cassandra"

Abstract

The article is dedicated to the guilt narrative in Lesya Ukrainka's "Cassandra" (1907). The purpose of the research is to trace how this narrative gets actualized and how it functions on different textual levels and from different optic standpoints: linguistic, mythological, social, and philosophical. The core principle of analysis is a holistic approach that makes a versatile, multi-level and multi-vector interpretation of the text possible, so, this is attracting it within a wider European cultural and philosophical context and changing the horizons for its interpretation. It is pointed out that guilt narrative is a through one, and its gets specific cultural contexts, intertextual connections, sense models and linguistic embodiments at each of the researched levels. Hence, it may be said that different aspects of this narrative are relatively autonomous and can be viewed as absolutely different and self-sufficient linguistic and semantic fields. The linguistic level of guilt brings you into the problem field of the spoken and unspeakable, a cognitive dissonance between the said/unsaid and perceived. The mythological aspect of

guilt introduces the context of ancient (hence, all Western European) literature, shows the procedural nature of the mythological and literary image of Cassandra. The social aspect of guilt makes indubitable the antinomy of individual and social, victim and self-sacrifice, the problem of Other and Otherness, as the reverse side of self-identification. The philosophical dimension of guilt is disclosed in the background of re-interpreted myth phenomenon, anthropological dimension of mythological and literary connections. It is emphasized that the researched aspects complement and deepen each other at the same time. It is directing the through narrative of guilt from classical ancient literary interpretations of the myth about Cassandra towards the modern European re-interpretation of the very concept of the myth, from the ancient myth history to the universal human code. And Lesya Ukrainka's "Cassandra" is not just exemplify an attempt of making a literary search, the researcher's and writer's interest in the ancient materials, and also constitutes a way of personal myth manifestation and the search of Ukrainian national identity via the European context.

Keywords: Lesya Ukrainka, Cassandra, myth, guilt, linguistic manifestation of guilt, mythological guilt, social aspect of guilt, philosophical and existential dimension of guilt.

Вина належить до центральних, універсальних і позачасових тем у художній літературі. Семантика вини змінюється впродовж віків разом з образом людини, увиразнюючи її залежність від успадкованої вини, зумовленої її передісторією, чи наголошуючи на її автономності, що дозволяє людині, яка не обтяжена виною, діяти. Тож метою дослідження є розгляд вини як підґрунтя для усвідомлення координат залежності модерної людини, які Леся Українка увиразнює в драматичній поемі „Кассандра" (1907) на міфологізованому матеріалі, що цілком співзвучно із провідною тенденцією в європейській літературі зламу віків. Тогочасна художня література приділяла велику увагу міфу, і для багатьох письменників (Гуґо фон Гофмансталь, Франц Верфель, Ґергарт Гауптман, Джордж Бернард Шоу та ін.) міфологічне означало позитивно конотоване поняття, яке вказувало на епіфанію божественного, на завдання індивідуума в більшій могутнішій цілісності чи на його беззаперечну участь у колективі. Стилізація до провидця, пророка чи самотнього оповісника, який повідомляє міфологізованій сучасності „правду" міфу і тим

самим вимагає покінчити з роз'єднаністю людських сфер життя, симптоматична для багатьох тодішніх письменників.

У дослідницькій літературі, присвяченій „Кассандрі" Лесі Українки, натрапляємо на розмисли про трагічний етос письменниці, суть якого полягає в „безневинній вині" і його крайньому вияві в постаті провісниці Кассандри. Зокрема, Дмитро Козій пише:

> Перипетії приголомшливих переживань не могли залишитися без наслідків у внутрішньому світі пророчиці. Вона почала сумніватися в своєму покликані і втрачати віру в себе саму. На цьому ґрунті прокидається в її душі і наростає почуття трагічної провини. На цей момент треба звернути увагу. Хто прирівнює Кассандру до Прометея, не повинен забувати, що Прометей, – і в трагедії Есхіла, і в інших поетів, – завжди виступає з повною свідомістю своєї правоти, бо він переконаний, що робить добро людям. Натомість у Кассандри почуття провини налягає на душу, як примара[1].

У цьому контексті дослідник цитує Олександра Білецького, який твердив: „Ні сама Кассандра, ні інші не свідомі того, що Трою зруйновано внаслідок отієї фатальної нерішучості, отієї, «трагічної провини» героїні"[2]. Віктор Петров зауважує в образі Кассандри прометеїзм, що характеризує її як „опозиційну, бунтівничу натуру", долею якої є страждання. „Прометея", пише дослідник, "найбільше покарала Мойра; такою ж є і Кассандра: вона – покарана"[3]. Тож, як стверджує Віктор Петров, покараність є такою ж важливою темою в образі Кассандри, як і її бунтівництво. Уже сама історіософічна проблема загибелі Трої, вважає Віра Агеєва, ґрунтується на опозиції вини і кари. Дослідниця

---

[1] D. Kozii, *Kontseptsiia prorochytsi Kassandry* [w:] D. Kozii, *Hlybynnyi etos: narysy z literatury i mifolohii,* Homin Ukrainy, Toronto, Niu-York 1984, s. 172.

[2] O. I. Biletskyi, *Antychna drama Lesi Ukrainky („Kassandra")* [w:] O. I. Biletskyi, *Vid davnyny do suchasnosti: Zbirnyk prats z pytan ukrainskoi literatury*, t. 2, Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, Kyiv 1960, s. 358–380.

[3] V. Petrov, *Dramatychna poema L. Ukrainky „Kassandra"* [w:] V. Petrov, *Rozvidky,* Tempora, Kyiv 2013, s. 748.

звертає увагу на сміх Кассандри, який наводить жах на оточуючих. „Пророчиця", зазначає вона, „осягнула відносність правди й навіть кари, яка не завжди – за зло"[4]. Віра Агеєва стверджує, що Кассандра робить індивідуальний вибір, обираючи добро навіть за умови, коли воно карається. Цей етичний вибір уможливлює бунт, в якому реалізується її життєве призначення. Тож комплексний погляд на тему вини дозволить виявити загальнішу картину зображуваного у творі світу й осмислити його ідейно-світоглядне наповнення.

Вина в „Кассандрі" Лесі Українки виражається передусім на мовному рівні. Тут не можна не помітити впливу „мовного скепсису", який на зламі XIX–XX ст. охопив багатьох європейських письменників, які скаржилися на те, що нова реальність важко надається до пізнання і її не можна передати мовними та літературними засобами (наприклад, Райнер Марія Рільке у вірші „Я так боюся слів людей" (1899) пояснює свій страх тим, що за щоденно виразно промовленими словами втрачається смисл і тим самим знищуються речі, „спів" яких відчуває тільки поет; або Гуґо фон Гофмансталь, який в есе „Лист лорда Чандоса" (1902) заявляє, що втратив будь-яку здатність зв'язно писати чи думати). Леся Українка теж зображує драму мови, зумовлену обмеженістю вираження, невірою у слово, відповідальністю за нього. Кассандра „тільки бачить" („Я не знаю нічого, окрім то́го, що я бачу"[5]), а не зв'язно думає (як і Г. фон Гофмансталь), унаслідок чого зголошує наслідки подій, не кажучи про їх причинно-наслідкові зв'язки, окрім як про вплив долі. Її „розмови" з богами мають ритуальну природу, і в цьому героїня Лесі Українки активна та дієва, однак повсякденною мовою, зокрема й мовою почуттів, вона не володіє, що суттєво віддаляє її від соціального світу. Міфологізована й ритуалізована мова

[4] V. Ageieva, *Problema komunikatyvnoho rozryvu v dramatychnii poemi „Kassandra"* [w:] „Naukovi zapysky NaUKMA", t. 9, ch. 1: Spetsialnyi vypusk, 1999, s. 19.

[5] L. Ukrainka, *Zibrannia tvoriv: u 12 t., t. 4. Dramatychni tvory (1907–1908)*, Naukova dumka, Kyiv 1976, s. 14.

не потребує аргументів, а тільки віри, тоді як у соціальній сфері норми та приписи визначають навіть мову.

Вина Кассандри в тексті виражена низкою атрибутів, приписаних їй чи не всіма її співрозмовниками: Гелена називає Кассандру „ненависною"[6], Поліксена підозрює її в заздрості, виправдовує її слова хворобою[7], Андромаха вважає „безумною"[8], „зловісницею"[9], „лютою згубою"[10], Деїфоб закидає їй „рабську мову"[11]. Гелен глузує, що Кассандра „своїми очима" врочить навіть правду. На його думку, „певне, / боги в тім винні, що дали тобі / пізнати правду, сили ж не дали, / щоб керувати правдою"[12].

Найпослідовніше виступає саме проти мови Кассандри, її слів, Андромаха. Вона навіть звертається до богів, щоб ті відібрали пророчиці мову, щоб Кассандра заніміла. Андромаха переконана, що своїми словами про „помсту і смерть" пророчиця зламала героїчний дух Гектора, що призвело до його загибелі. Кассандра бере вину за загибель брата на себе. За логікою оповіді, після того, як Гектор убив Патрокла, Ахіллесом рухає помста, проти чого безсилий Гектор – і Кассандра про це знає. Звинувачуючи Кассандру, Андромаха порушує проблему впливовості слова, до того ж їй важливо відвернути від чоловіка-героя неславу, і Кассандра з її зосередженістю тільки на „своєму" знанні дає їй підстави покласти провину на неї: „А н д р о м а х а. Ні, ти сама була б зо всього винна, / не страх, не сором і не меч, а ти, / отруйнице, коли ти правду кажеш!.."[13]. Як відгомін цих слів сприймається репліка Кассандри: „Не страх, не сором і не меч, а я / своєю правдою згубила брата…"[14]. Цим майже дослівним

---

[6] Ibidem, s. 12.
[7] Ibidem, s. 19.
[8] Ibidem, s. 21.
[9] Ibidem.
[10] Ibidem, s. 65.
[11] Ibidem, s. 42.
[12] Ibidem, s. 59.
[13] Ibidem, s. 27.
[14] Ibidem, s. 28.

повтором звинувачення Андромахи Кассандра повністю визнає свою вину і постає безсилою і подоланою. Вона і сама часто картає себе за свою позбавлену чуттєвості мову („Що ж я йому казала? Все холодні, / непривітні слова, як ті мечі / ворожії, що мають заколоти / єдиного, коханого Долона!..”[15]), а також за те, що „несила” їй „мовчати”[16]. Її готовність брати вину на себе може означати те єдине, чим Кассандра дієво здатна допомогти своєму оточенню. Примітно, що після фатальних подій (убито Гектора, гине Долон, знищене військо Ономая) для оповідної логіки в тексті важливо „закрити” цей сегмент розповіді, назвавши винного.

Надзвичайно цікавою і важливою в аспекті наративу вини Кассандри є сцена загибелі Долона. Коханий, „хоч несуджений”[17] (саме усвідомлення того, що він перебуває десь поруч, зігріває душу Кассандри-дівчини), світлої ночі вирушає у ворожий табір на вірну загибель. Боячись зголосити йому правду про невідворотну смерть, яка на нього чекає (вочевидь, щоб залишити собі бодай хоч крихту надії на те, що „бачене” нею може ще й не справдитися), вона розпачливо страждає, голосить і оплакує ще живого Долона. Кассандра-пророчиця імпульсивно пориває-ється то благати богів, то зухвало називає їх рабами. У такому стані, перебуваючи в межовому просторі брами, вона на мить опиняється безпосередньо перед лицем Долі, яка засліплює її („Я боюся долі… ‹…› / Ой, вона все бачить! / Ніде, ніде нема від неї схову!.. / А я тепер не бачу!”[18]). Тим часом за Долоном стежить Поліксена і переказує сестрі те, що відбувається на полі за брамою: Долон зачаївся, темно, вороги його не бачать. У часовому зміщенні Кассандра-пророчиця раптом усвідомлює смерть Долона і розпачливо вигукує: „Долоне!”. На її крик він зривається бігти, викриває себе і гине. Тож своїм криком

[15] Ibidem, s. 35.
[16] Ibidem.
[17] Ibidem, s. 36.
[18] Ibidem, s. 38.

Кассандра дійсно спричиняється до загибелі коханого, хоч попередньо зусиллям волі і стримує себе від артикуляції вголос його смерті. У вигукові „Долоне!" зіткнулося ірраціональне і пристрасно-чуттєве – стихії, які в цій сцені виразно борються в Кассандрі. Її жорстоко покарано пророцтвом: вона фактично двічі бачить смерть Долона – у видінні і реально на полі за брамою. У розпачі Кассандра-дівчина звинувачує у смерті коханого своїх братів, які відіслали недосвідченого юнака на вірну загибель, тоді як Кассандра-пророчиця визнає власну вину: „Ні, се я…"[19]. Отже, Долон стає причиною відчайдушного поєдинку Кассандри з Долею, інтенсивного і трагічного, вираженого експресивною мовою.

Попри те, що пророчиця належить до міфологічних фігур, які володіють мовою як знаряддям (схожа до керованої помстою Електри Гуґо фон Гофмансталя, слова якої буквально пройняті насильством), її позиція мовця слабка, позаяк первісно через свій атрибут провісниці трагічного вона виступає як **покарана** (це постійно наголошується в тексті). З погляду оточення Кассандра винна завжди, а її знання – непереконливі. Богоборство Кассандри можна зрозуміти як принципове невизнання своєї вини перед богами („…я рабинею рабів / не хочу бути!"[20]), натомість вона бере на себе вину оточення, поділяючи з ним у такий спосіб долю, завдяки чому виражається її причетність до людської історії. Оточення вимагає, щоб вона замовкла, тоді як її мовна сила полягає саме в трансльованому наративі долі, який, як і дискурси краси (Гелена) і пов'язаний із ним дискурс помсти, суттєво визначає світ людських відносин.

Для сприйняття вини у „Кассандрі" Лесі Українки важливо усвідомлювати її міфологічний вимір. Кассандра – міфологічна постать з атрибутикою пророчиці-відступниці й літературний образ, конструйований багатьма поколіннями письменників, починаючи від античності і завершуючи сьогоденням. Уже

[19] Ibidem, s. 40.
[20] Ibidem, s. 37.

в античну добу образ Кассандри неодноразово перетлумачувався, і навіть міф про набуття віщого дару має два варіанти. Еллінський письменник Аполлодор, автор „Міфологічної бібліотеки", розповідаючи про рід Пріама, згадує і про покарання Кассандри богом Аполлоном, який за відмову у взаємності відібрав у неї здатність „переконувати"[21]. Ідеться про вміння використовувати мову, „перекладати" нею екстатичні візії. Цим пояснюється недовіра до Кассандриних слів та сприйняття її іншими як безумної. Перекладач книги, представник міфокритики Джеймс Фрейзер у коментарях до цього міфу, покликаючись на коментаторів Гомера, вказує на ще одну версію походження віщого дару Кассандри та її брата-близнюка Гелена: обоє близнюків отримали дар у храмі Аполлона, коли змії вилизали їм ограни чуття[22]. Проте цей міф не пояснює, чому словам Кассандри надалі не вірили. Примітно, що Гомер ні в „Іліаді", ні в „Одіссеї" не згадує про віщий дар Кассандри, про неї йдеться як про „найкращу Пріамову доньку, юну"[23] дівчину, „на золоту Афродіту подібну"[24], обіцяну Ономаєві за допомогу троянцям.

За Гомером, Кассандрі чужий сумнів і спротив богам, її роль у Троянській війні зводиться лише до подарунка лікійському герою Отріонею, який пообіцяв вигнати ахейців із Трої, якщо Пріам віддасть за нього Кассандру (Отріоней гине в поєдинку з царем Криту Ідоменеєм). У контексті міфологічного дискурсу пророчиці не приписують жодної провини в розгортанні подій Троянської війни і вона не віщує загибелі Трої. Образ Кассандри набуває багатогранності в трилогії Есхіла „Орестея", де чи не вперше розкривається таємниця її віщого дару, а постать пророчиці починає корелювати з історією Трої та Мікен. Саме в трагедії „Агамемнон" Кассандра стає носієм історії і пророкує

---

[21] Apollodorus, *The Library*, translated by Sir James George Frazer, William Heinemann Ltd, MA, Harvard University Press, Cambridge, London 1921, p. 49.

[22] Ibidem, p. 48.

[23] Homer, *Iliada,* Folio*,* Kharkiv 2006, s. 310.

[24] Ibidem, s. 386.

майбутнє, тобто пов'язує минуле, теперішнє та прийдешнє. З міфологічного персонажа вона трансформується в літературний образ, крізь який оприявнюється теодицея Есхіла. Трагік доповнює міфологічний образ мотивом вини. Кассандра покарана за відмову Аполлону – у такий спосіб Есхіл виправдовує її смерть в „Агамемноні" (Аполлон не заступився за свою віщунку). Мотив провини з'являється з актуалізацією відчуття самості й індивідуальності, які виражаються в літературі класичної епохи в розвитку нових літературних родів – лірики і драми. В „Агамемноні" на Кассандрі лежить індивідуальна міфологічна провина (відступництво від бога), яку вона спокутує своєю смертю.

Леся Українка підхоплює мотив спротиву богам і розкриває його в закиді Гелени: „Се ж тільки ти змагаєшся з богами, / за те вони тебе й карають"[25]. У такий спосіб у творі реалізується міфологічна вина Кассандри: її віщим словам не вірять і називають безумною, звинувачуючи ще й тому, що саме вона накликає трагедію на Трою: „А н д р о м а х а: Якби ти тільки їх не вимовляла / і не труїла нас, то й не було б / лихої правди"[26]. Дмитро Козій зазначає: „Пророчий дар підносив її понад інших людей, але він був для неї в якійсь мірі й карою. Так справа поставлена в грецькому міті, так вона, власне кажучи, потрактована і в творі Лесі Українки. В цій амбіваленції великого божого дару міститься важливий момент трагізму пророчиці"[27]. Дослідник підкреслює, що у процесі розкриття образу письменниця „не вагалася наблизити його до традиційного образу, створеного Вергілієм, у якого Сібілла віщує теж у пророчій нестямі, ніби опанована демоном, викидає з себе віщі слова з тяжкою мукою"[28]. З огляду на міф, вина Кассандри полягає в тому, що вона єдина знає про долю Трої, але, покарана за відмову Аполлону, не може запобігти

[25] L. Ukrainka, *Zibrannia tvoriv: u 12 t...*, s. 13.
[26] Ibidem, s. 27.
[27] D. Kozii, *op. cit.*, s. 169–170.
[28] Ibidem, s. 170.

її загибелі й гине разом з нею. В аспекті міфологічної вини Кассандри Леся Українка близька до праобразу: героїня первісно обтяжена виною і це суттєво визначає її образ.

У драмі наголошується й соціальний аспект вини. Через свою здатність бачити фатальну правду Кассандра постає в поемі Лесі Українки **Іншою**, відмінною від оточення. Вона не приймає встановлених суспільством правил, згідно з якими роль жінки обмежується простором гінекею і зводиться до прядіння вовни на золотій кужілці та піклування про чоловіка. Маскулінний світ чітко розподіляє функції: Деїфоб на раді, Гектор на війні, Гелен у храмі. Коли такий розподіл непорушний, тоді суспільне буття зрозуміле і стабільне. Кассандра випадає з цього соціального порядку, чим і зумовлюється її неприйняття оточенням. Чоловіки закидають їй, що вона не на своєму місці, а жінки, що вона „безумна" і „божевільна". За суспільними нормами її інакшість багатогранна: як пророчиця – вона не так пророкує, як майбутня дружина – не вміє привернути до себе коханого, як представниця свого народу – не погоджується (внутрішньо) на шлюб без любові задля порятунку батьківщини. Кассандра свідома своєї інакшості і приймає її.

Троянська царівна – не та віщунка, до якої прислухаються. „«Глухота» й «незрячість» троянського поспільства наголошується в тексті не раз, – зауважує Віра Агеєва. – Порозуміння між мовцем, пророком та глухою аудиторією неможливе"[29]. Люди не хочуть чути трагічної й нестерпної правди, навіть якщо вона походить від богів. Слова Андромахи слугують підтвердженням цьому: „…Доволі з нас уже твоєї правди, / Зловісної, згубливої, так дай же / Нам хоч неправдою пожить в надії"[30]. Кассандра – Інакша, бо не вміє лукавити, як і не вміє „правильно" доносити правду. Для неї більше важить не реакція соціуму, а те, що вона транслює вищу істину, яку її брат-віщун Гелен використовує для суспільного „блага", як він його розуміє.

---

[29] V. Aheieva, *op. cit.*, s. 13.

[30] L. Ukrainka, *Zibrannia tvoriv: u 12 t...*, s. 55–56.

Цілковито віддана своєму пророцтву, Кассандра не лише не боїться проголошувати нестерпну правду, а й у такий спосіб спонукає до колективної відповідальності за неї. Той, хто не здатен сприйняти правдивість її пророцтва, не може взяти на себе провину, бо це виходить за межі його розуміння. На таке наважується або зневірена в усьому людина-відчайдух, або така сильна духом постать, як Кассандра. Вона бере відповідальність не лише за свою, але й за чужу недосконаліть. Моральна провина визначається совістю і спокутується докорами сумління. Кассандра визнає вину за свої пророцтва. Проте позиція віщунки, послідовне проголошення небажаної правди зумовлюють ситуацію, в якій вона протистоїть соціуму. Лесь Танюк стверджує: „Істинний лише той пророк, якого побивають камінням. Нерозіп'ятих месій не буває"[31]. Саме на цьому ґрунті у творі формується конфлікт поміж пророчицею і юрбою.

Надзвичайно важливим для Лесі Українки є й філософсько-екзистенційний вимір вини. Віржині Бренкер у дописі „Мистецтво – це анти-доля", присвяченому роману бельгійського франкомовного письменника Анрі Бошо „Едіп у дорозі", пише, що звернення до міфу (в цьому випадку про Едіпа) замикає персонажів у їхній долі, оскільки історія їхня вже написана і відома читачеві – вони приречені на свій наратив і культурний стереотип їхнього сприйняття[32]. Тож автора спонукає звертатися до міфу те, що „міф – це сила, яка, за допомогою насичених глибоким смислом метафоричних конструкцій, спрямовує дух і серце до тієї граничної тайни, що просякає та омиває всі існування"[33] і що міф – це постійна властивість людського мислення.

---

[31] L. Taniuk, *Do problem ukrainskoi „prorochoi" piesy („Kassandra" Lesi Ukrainky, „Prorok" V. Vynnychenka, „Narodnyi Malakhii" M. Kulisha)* [w:] „Suchasnist", nr 2, 1992, s. 133.

[32] V. Brinker, *L'Art est un anti-destin. La Plume phrancophone*, 2008, https://la-plume-francophone.com/2008/12/19/henry-bauchau-oedipe-sur-la-route/, [19.04.2021].

[33] Dzh. Kempbel, *Heroi iz tysiacheiu oblych*, vyd. dim „Alternatyvy", Kyiv 1999, s. 235–254.

Отже, звернення до міфу як універсалії, як певного конструкту, який точно, чи адекватно, схоплює й артикулює „проявлення в контексті буденного чогось такого, що трансцендує буденний контекст досвіду", відкриває таємницю чи „впускає", за термінологією Пауля Тілліха, одкровення як „проявлення того, що гранично турбує нас" і є „основою нашого буття"[34]. Словом, Леся Українка здійснює археологію сенсу – пробирається до суті справи, до основи, до джерела, відчищає від нашарувань інтерпретацій, вмонтовує-інкорпорує певний інтелектуальний і культурний артефакт в особисту й – ширше – українську материнську плату і доєднується до ширшого європейського культурологічного контексту.

Важливо, що така реконструкція міфу як сенсу через художній текст стає рухом досередини, поверненням себе зі світу, розташуванням світу в собі. Якоюсь мірою це є також деміфологізацією світу з перенесенням міфотворення всередину себе, на відміну від створення міфу, що є рухом назовні, олюдненням світу.

Отже, звертаючись до міфу про Кассандру, Леся Українка робить спробу переосмислити концепт вини, зазирнути за міфологічну підкладку вини Кассандри, щоб деконструювати сам феномен вини. Її Кассандра опиняється в епіцентрі розгортання наративу вини, усі персонажі так чи інакше до нього причетні, але всі вони залишаються на рівні екстеріоризації вини, пошуку „офірного цапа" поза собою. Кожен із героїв у свій спосіб звинувачує Кассандру в усіх нещастях. У першій сцені – Гелена: „Тільки чом / себе ти не зовеш сестрою смерті, / було б тобі се більше до лиця"[35]; Андромаха – у другій: „Та як же й вірити, коли ти завжди / не в пору й недоладно пророкуєш?"[36] і третій: „Се ти, ти винна <…>, / ти надію вбила проклятими словами:

---

[34] P. Tyllykh, *Sistematycheskaya teolohiya*, Unyversytetskaya kniha, Moskva; Sankt-Peterburg 2000, s. 114–115.

[35] L. Ukrainka, *Zibrannia tvoriv: u 12 t...*, s. 10–11.

[36] Ibidem, s. 22.

«Помста й смерть!»"[37]. Деїфоб погрожує їй звинуваченням у зрадництві, якщо не вийде заміж за Ономая: „...Як ти відмовиш, то скажуть всі, що ти нас загубила"[38]. Навіть брат-близнюк Гелен тієї ж думки: „К а с с а н д р а: Чи й ти гадаєш так, що все нещастя / походить від Кассандри? Г е л е н: Хоч не все, / але багато"[39]. Усі звинувачення стосуються Кассандри-пророчиці, Кассандри-чаклунки, Кассандри-царівни, Кассандри-троянки, уся ненависть, страх і агресія, війна і смерть Трої персоніфікуються в Кассандрі, Троя виносить назовні і матеріалізує через неї свою Тінь. Та й сама Кассандра говорить про себе у третій особі: „Кассандрі байдуже, що випадає, що ні…"[40]; „…сама Кассандра / зневірилась в Кассандрі"[41]. Героїня проходить шлях від міфологічної вини, через соціальну вину до екзистенційної вини: її питання „хто винен?" виводить на питання „хто я?".

Спершу Кассандра звинувачує себе в тому, що її не розуміють, бо вона не може перекласти видіння мовою, доступною людям: „…Я завжди чую горе, бачу горе, / а показать не вмію. Я не можу / сказати: тут воно або он там"[42]. Пророчиця відчуває провину й тому, що безпорадна відвернути нещастя: „Ох, якби тільки можна, то я б сама те горе одвернула!"[43]. Вона звинувачує в усіх бідах себе, свої очі („Долон не винен. Винні сії очі…"[44]), але це звинувачення повторює за іншим/іншими: за Долоном („Він сам казав, що вбили щастя наше тії очі…"[45]), за Андромахою („Не страх, не сором і не меч, а я / своєю правдою згубила брата…"[46]). Проте з розвитком дії Кассандра відклеюється від

[37] Ibidem, s. 26.
[38] Ibidem, s. 45.
[39] Ibidem, s. 59.
[40] Ibidem, s. 30.
[41] Ibidem, s. 56.
[42] Ibidem, s. 22.
[43] Ibidem.
[44] Ibidem, s. 18.
[45] Ibidem.
[46] Ibidem, s. 28.

„Кассандри", спочатку від вини очей (міфологічна вина), потім від вини сказаного/не сказаного/не так сказаного (соціальна вина) до екзистенційного виміру вини після смерті Долона: „К а с с а н д р а (відпихає їх): Гетьте! гетьте! / Се ви його убили! (Раптом стишується і говорить зовсім убитим голосом). Ні, се я..."[47]. Кассандра робить очевидний і логічний рух – виносить Тінь назовні, а потім знову втягує її в себе. Це визнання вини вже не самопожертва заради Трої, не прийняття себе як „офірного цапа", як це, можливо, було у сцені смерті Гектора. Тут прийняття вини стає усвідомленням співприсутності та співпричетності людини й світу, оскільки людина – це мікрокосмос, „людина є співучасником універсуму через раціональні структури свідомості і реальності"[48]. Усяка подія універсуму є подією і в самій людині. Фраза „я винна/винен" змінює конфігурацію світу, незалежно від причини і джерела вини, адже тоді конкретна людина (кожен окремий індивід, незалежно від часу і простору) охоплює в собі всіх інших конкретних індивідів, на кшталт китайської скриньки, і відтворює первісного Адама, який, порушивши закон повноти, здійснив рух з „власної волі" і, зробивши крок до саморозуміння, пройшов ініціяцію з невинності і безтурботності до вини і турботи про себе. Так вина набуває статусу порогового стану, призводить до розколу не тільки єдності людини і світу, а й до роздвоєння всередині самої людини. Вина стає наріжним каменем прозріння, усвідомлення, становлення, а відтак трансформації, набуваючи значення ініціяції, переходу від самоідентифікації до самоусвідомлення, від невинності і цілісності раю, від золотого віку злитості з Єдиним до „крику" індивідуалізації, з міфологічного часопростору до історичного.

Можна намагатися осягнути причини цієї вини, як це тисячі років роблять мислителі, називаючи її то об'єктивною (прокляття Аполлона (Кассандра), доля (давньогрецька трагедія),

---

[47] Ibidem, s. 40.

[48] P. Tyllykh, *op. cit.*, s. 177.

первородний гріх (християнство), дефіцитарність людини щодо повноти буття (М. Гайдеґґер)), то колективною (К. Ясперс), то суб'єктивною і свідомою (А. Мацейна) тощо. Проте відкритим залишається питання: чи змінює це знання особисту ініціяцію? Чи йшлося Лесі Українці про генезу вини, а чи про поставу людини перед виною тут і тепер, її місце розташування й оптику щодо вини? Бо вина може віддалити людину від самої себе, а може стати віднайденням-розпечатуванням-виявленням себе через вину.

Наратив вини в „Кассандрі" Лесі Українки наскрізний і стосується різних залежностей модерної людини: як від вищої істини, так і від „правди", аргументованої соціально. Розгляд вини в декількох аспектах дозволив відстежити позицію самої Кассандри через її мову, поглянути на неї з глибини міфу, прослідкувати за нею в площині соціальних відносин і зосередитися на ній з висоти філософського узагальнення. Наратив вини виявляє головну колізію модерної людини, залежної від сакрального і соціального світу, саме в момент омовлення і трагічного переживання нею цієї залежності, результатом чого має стати звільнення через смерть і усвідомлення людської автономності й відповідальності перед самою собою.

References

Aheieva V., *Problema komunikatyvnoho rozryvu v dramatychniy poemi „Kassandra"* [w:] „Naukovi zapysky NaUKMA", t. 9, ch. 1: Spetsialnyi vypusk, 1999, s. 11–21.

Apollodorus, *The Library,* translated by Sir James George Frazer, Harvard University Press; William Heinemann Ltd., Cambridge, London 1921.

Biletskyi O. I. , *Antychna drama Lesi Ukrainky („Kassandra")* [w:] Biletskyi O. I., *Vid davnyny do suchasnosti: Zbirnyk prats z pytan ukrainskoi literatury*, t. 2, Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, Kyiv 1960, s. 358–380.

Brinker V., *L'Art est un anti-destin. La Plume phrancophone*, [En ligne], 2008, https://la-plume-francophone.com/2008/12/19/henry-bauchau-oedipe-sur-la-route/, [19.04.2021].

Homer, *Iliada,* Folio, Kharkiv 2006.

Kempbel Dzh., *Heroi iz tysiacheiu oblych*, vyd. dim „Alternatyvy", Kyiv 1999.
Kozii D., *Kontseptsiia prorochytsi Kassandry* [w:] Kozii D., *Hlybynnyi etos: narysy z literatury i mifolohii,* Homin Ukrainy, Toronto, Niu-York 1984, s. 164–177.
Petrov V., *Dramatychna poema L. Ukrainky „Kassandra"* [w:] Petrov V., *Rozvidky,* Tempora, Kyiv 2013, s. 740–748.
Taniuk L., *Do problem ukrainskoi „prorochoi" piesy („Kassandra" Lesi Ukrainky, „Prorok" V. Vynnychenka, „Narodnyi Malakhii" M. Kulisha)* [w:] „Suchasnist", 1992, nr 2, s. 130–140.
Tyllykh P., *Sistematycheskaya teolohiya*, Unyversytetskaya kniha, Moskva, Sankt-Peterburg 2000.
Ukrainka L., *Zibrannia tvoriv: u 12 t., t. 4. Dramatychni tvory (1907–1908)*, Naukova dumka, Kyiv 1976.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.9

Iryna Kropyvko
Oles Honchar Dnipro National University (Ukraine)
ORCID: 0000-0002-9648-8340

Фрагментація постмодерного прозового тексту: засади і прийоми

The fragmentation of postmodern prose: principles and techniques

Abstract

The article focuses on factors and manifestations of postmodern text fragmentation. A fragment is one of the central concepts of modern and postmodern literature. The modernist fragment was a means of cognitive activity and a form of its adequate representation. It was determined by the basic concept of the integrity of a literary phenomenon and recognition of its encoded meaning, as well as encouraged the reader to invent missing parts. It has been proven that for postmodernist prose, the fragment is the only possible mode of its existence, an artistic strategy and an artistic device. The postmodernist text is positioned by the game field, where equal participants play with multiple-order fragments. Such fragments include preceding artistic traditions and techniques. Text fragmentation is enhanced by equalizing the rights of the author, character and the reader. Each participant of the literary communication has their own (partial) view of the art world. Narrative strategies of prose fragmentation are determined by the ways of building rhizomatic narratives and the peculiarities of their perception by the receptionist. Ukrainian and Polish writers use various means of constructing a fragmented text at the levels of its conceptualization, narrative structure, interpretative and receptive strategy, image-based specificity (intermediateness etc.).

Keywords: fragment, fragmentarity, modern/postmodern prose, postmodernism, fiction text, Ukrainian literature, Polish literature.

Фрагментарність постмодерністського художнього тексту – одна з ключових його ознак, оскільки співвідноситься з такими рисами, як нонселективність, нонфінальність, інтертекстуальність,

несамостійність, незавершеність, сконструйованість. Концептуальність фрагмента для постмодернізму пов'язана з розумінням постмодерну як епохи вичерпаності, коли все вже було сказано й письменникам залишається виключно повторювати й цитувати. Таке потрактування постісторичного, посткатастрофічного стану культури й літератури, у якому неможливо творити нове, а лише конструювати інакше з уламків (образів, персонажів, сюжетів, прийомів, формул) попередніх літературних епох у формах цитації, стилізації, пастишу, інших видів інтертекстуальних зв'язків, породжує розуміння надлишковості літератури, орієнтованої на повсякчасне повторення вже сказаного/написаного. Письменники, отже, опинилися в таких умовах, коли свідомо мусять створювати текстовий хаос, що виявляється не лише на рівні формальної інтертекстуальності як способу смислопородження, але й на рівні конструювання художнього світу твору як ризоматичного. Фрагментарність ризоматичного тексту показова для постмодернізму, бо ризомне „смислове плато" не передбачає наявності в нього початку чи продовження. Як наслідок маємо поєднання двох тенденцій – до фрагментування (фракталізації, за Ж. Бодріяром) та надлишковості, що виявляються взаємозумовленими. Зокрема, Д. Утрацька визначає „культурну роль" фрагмента як запису світу після цивілізаційної катастрофи[1]. В. Костюк називає постмодерністську літературу сконтамінованою як таку, що цитує сама себе стилістично й морфологічно[2]. Говорячи про відмінність фракталу від фрагмента, Ж. Бодріяр зазначає, що фрактали – це залишки, знайдені на місці падіння предмета з висоти та символ реальності сьогодення, але ніяк не фрагменти: „Це саме наш випадок: ми живемо в універсумі численних залишків, величезної

[1] D. Utracka, *Transgresje i liminalność tekstu. Między estetyką fragmentu a „karnawałem" transmedialności* [w:] „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis", Studia Poetica, t. III, folia 186, 2015, s. 49.

[2] V. Kostiuk, V. Denysenko, *Modern yak pole eksperymentu (Komichne, frahment, hipertekstualnist)*, Kyiv 2002, s. 72.

кількості відходів. Ми дійсно звернені, з одного боку, до фрагмента, а з іншого – до фракталу!”[3]. Або: „Сьогодні ставити на передбачення кінця украй складно, бо кінець уже настав, розв’язка перестала бути нашим майбутнім. Фінал тут, ми живемо в епоху, коли він відбувся”[4].

Мета статті – окреслити чинники й основні вияви фрагментарності постмодерністського тексту; увиразнити їх у зіставленні зі специфікою фрагментарності в модерні та продемонструвати на матеріалі української й польської прози зі зверненням до питань концептуалізації художнього тексту в постмодерні; оприявнити фрагментарність на рівнях наративному, структурному, моделюючому, образному (інтермедійність тощо), інтерпретативному.

Чинники постмодерністської фрагментарності в літературі вбачаємо у фрагментованій і фантазматичній природі постсучасного культурного світу, у відмінності концепцій часу й простору в модерні й постмодерні. У модерні домінує об’єктивний лінійний час, що фіксує зміни в просторі. Постмодерний час – постапокаліптичний, зупинений (кінець історії за Ф. Фукуямою), існує як момент, що його безпосередньо переживає людина в кожну мить свого існування, що є її єдиною екзистенційною реальністю. Людина зміщена зі своєї упривілейованої позиції, перебуває в просторі без здатності піднестися над ним за допомогою часового дистанціювання. Простір осягається одномоментно й суб’єктивно та розбитий на уламки-фрагменти, кожен з яких перебуває в межах погляду особи, що позиціонується як смислонадавчий центр виключно відносно себе. У постапокаліптичному постгуманістичному світі людина перестала бути смисловим центром Усесвіту, є одним із багатьох центрів, рівноправним з іншими. Як зауважує Г. Ґроховський, на зміну слогану „раса, стать, клас” приходить

---

[3] Zh. Bodryiiar, *Paroly. Ot frahmenta k frahmentu*, per. N. Suslov, U-Faktoryia, Ekaterynburh 2006, s. 75.

[4] Ibidem, s. 83.

постгуманістичний слоган „речі, звірі, машини", який вказує на відкритість шляху до культурної діяльності суспільним маргінальним групам і навіть „позалюдським" діячам – звірям, артефактам, предметним залишкам, матеріальним відбиткам; водночас проблематизується сама можливість вирізнення існування людини серед інших явищ[5].

Нонселективність постмодерного світу, крім нового постгуманістичного антропологізму, виявляється і в мультикультуралізмі. Відсутність вимоги уніфікації істини спричинила увагу до „багатьох правд". Стало можливим творення альтернативних дискурсів колишніми суспільними маргіналами. Права голосу набули жінки, діти, представники національних і гомосексуальних меншин, хворі, ув'язнені, наркомани, безхатченки, фізично й психічно неповноправні. Світ позбувся удаваної цілісності, розпався на безліч культурних фрагментів, жоден з яких не має права претендувати на домінантну позицію.

Слід додати також про принципову особливість постмодерної культури. Фрагментарність і епізодичність існування людини в постмодерні, на переконання А. Шахая, пов'язані з такими культурними процесами, як: а) відхід від парадигмату продукції до парадигмату споживання, від обов'язків і раціональності – до задоволення; б) встановлення плюралізму переконань і поглядів, їхня суб'єктивізація (нова духовність існує поза інституціями як особистий вибір, пошук свого Бога)[6]. Продукція не орієнтована на унікальність, створення нового, значимого для всіх. Споживання визнає виключно тиражування, компонування з готових зразків, індивідуальне використання. Отже, цілісність, уніфікація, користь втрачають значення суспільного пріоритету, наперед виходять суб'єктивність, фрагментарність, задоволення.

---

[5] G. Grochowski, „*Ubi leones"* [w:] „Teksty Drugie", t. 1–2, 2013, s. 6–12, http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=62037, [05.08.2018].

[6] A. Szahaj, *Co to jest postmodernizm?* [w:] *Postmodernizm: Teksty polskich autorów*, Bunkier Sztuki; Inter esse, Kraków 2003, s. 43.

Фрагментарність – загальна ознака культур і літератур модернізму й постмодернізму[7]. Марія Делапер'є визнає фрагмент літературною стратегією обох напрямів, тільки в одному випадку фрагмент постає формою субверсії, спротивом проти цілісності, хай би якою назвою вона не прикривалася – єдності, трансценденції, тоталітаризму чи системи, – й виражає маніфестацію свободи або поразки, ностальгії й творчого безсилля; у другій фазі фрагмент стає метонімією розчленованого суспільного світу. У першому випадку фрагмент – деструкція конструктивна, бунт проти класичного порядку в ім'я нового ладу, породжує естетику фрагментації як спротив будь-яким системам, уведення багатозначності піддає сумніву усталені смисли; у другому – є набутком постмодернізму, естетикою „розкладання", що походить від меланхолійного переконання, що все вже сказане[8].

---

[7] Універсальними філософсько-культурологічними метафорами постмодернізму, до яких включено сему фрагментарності означуваного явища, дослідники називають текст, книгу, словник, енциклопедію, бібліотеку, лабіринт (O. Brovko, *Novela v strukturi ukrainskoi prozy: modyfikatsii ta funktsii*, Vydavnytstvo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka", Luhansk 2011, s. 283). Однак іноді маємо нерозрізнення специфіки фрагментарності в модернізмі й постмодернізмі. Зокрема, О. Бондарева зазначає: „Звернімо увагу, наскільки постмодерністські концепти «бібліотеки», «каталогу», «словника», «списку», «антології», «центона» є безкінечним тиражуванням модерністських концепцій «творчості», «сувою», «книги», «пережитої цитати»" (O. Bondareva, *Transformatsiia modernistskoho mifu pro Tvortsia u postmodernistsku dobu i zhanrolohichnyi shliakh vid teurhichnoho diistva do antyvystavy* [w:] „Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu", seriia: Filolohiia: literaturoznavstvo, t. 13, vyp. 7, 2008, s. 21). Цитата засвідчує, що дослідниця простежила „вторинність" постмодернізму щодо модернізму, але поза її увагою залишився факт зміни словника. Модерністи обирали метафоричні терміни, що містять ознаки сакрального діяння, завершеності, тоді як у постмодерністських термінах основними постають семи фрагментарності й нонфінальності (бібліотека, каталог, словник, список принципово відкриті для доповнення наявного переліку) або суб'єктивності, що обумовлює певну випадковість (індивідуальна позиція) добору складників (антологія, центон) для комбінування.

[8] M. Delaperrière, *Fragment i całość czyli Dylematy nowoczesności* [w:] „Teksty Drugie", № 3 (45), 1997, s. 21–22.

Отже, у модернізмі й постмодернізмі різняться підходи до фрагмента як концепту. Фрагмент у модернізмі був засобом пізнавальної діяльності й формою її адекватної репрезентації, сприймався як частина редукованого цілого, що своїм існуванням наголошує певну семантичну порожнечу та активізує співтворчу потенцію читача, спонукаючи його до заповнення інформаційних „шпарин", відновлення втраченої/бажаної цілісності. Фрагментація в модернізмі – композиційний принцип (Т. Бовсунівська)[9], прийом структурування художньої цілісності як концептуальної незавершеності фабули, сюжету, вияв різнорідності, що повинна сприяти розкриттю об'єктивної істини, носієм якої є автор. На допомогу читачеві часто приходить знання контексту появи твору. Фрагментація художнього тексту використовується письменниками для наголошення штучності літературного твору, зокрема для розшарування його цілісності (наратив і нарація), увиразнення її (цілісності) комбінаторності, створеності за допомогою прийомів (метатекстуальний роман, прийом оголення прийому тощо).

Фрагмент у постмодернізмі як залишок текстової постапокаліптичної цілісності, що не надається до відновлення, орієнтований на витворення іншого смислу (інших смислів) на основі випадкового зіставлення з іншим фрагментом іншої колишньої цілісності[10]. Як зауважує Р. Нич, фабула й наратор виявилися викинутими з числа „великих семантичних фігур", що надають смислової єдності твору, унаслідок чого утворився особливий семантичний „порожній простір", призначений для гри значень і виповнення смислом[11]. Текст тепер репрезентує себе, а не смисл поза собою. У такий спосіб акцентовано принцип адитивності, доповнюваності наявної сукупності неоднорідностей новими

---

[9] T. Bovsunivska, *Smyslotvorcha funktsiia kontekstu* [w:] „Slovo i Chas", № 6, 2011, s. 7.

[10] Б. Баран визначає текст як місце гри різних кодів під час читання: B. Baran, *Postmodernizm i końce wieku,* Inter esse, Kraków 2003, s. 125.

[11] R. Nycz, *O kolażu tekstowym (na materiale prozy Leopolda Buczkowskiego)* [w:] „Teksty Drugie", № 4 (40), 1978, s. 22–23.

компонентами без вимоги їх систематизації чи структурування. Це ігрове жонглювання компонентами для наголошення випадковості смислу, що утворюється від дотику значень, і в ньому простежуємо базову відмінність постмодерністського фрагмента від модерністського.

Модерністський фрагмент – наслідок деструкції попередньої художньої традиції, постмодерністський – компонент деконструктивної гри автора-скриптора[12]. У модернізмі метою процедури фрагментування тексту є дефрагментація смислу, у постмодернізмі – створення варіацій. У постмодернізмі змінюється і роль контексту. Тепер контекст – це фонові знання читача, реанімовані завдяки актуалізації в рецептивному процесі під час спроби надати пояснення смисловим вузлам і пов'язати їх із іншими смисловими вузлами твору. Отже, фрагмент у модернізмі надається до аналізу його функціонування на засадах структуралістської методології, а в постмодернізмі – на засадах постструктуралізму й деконструкції[13].

Постмодерністський підхід до фрагментації художнього тексту базований на розумінні тексту як децентрованого, аієрархічного утворення. Модерністський автор як чинник телеологічності твору дистанційований від нього, користується фрагментом як інструментом для втілення власного задуму. Натомість постмодерністській автор, зважаючи на трансгресивність літературного твору (у світі як тексті все є знаком і нівелюються

---

[12] Автор як скриптор перестає бути активним началом, яке надає тексту завершеності, тому він перетинає кордони тексту, стаючи персонажем і повертаючи собі активність позиції. Водночас твір утрачає можливість сюжетної/композиційної завершеності, стає конструктивним і фрагментарним.

[13] Р. Барт у праці „S/Z" зазначає, що сутність деконструкції як аналітичного методу полягає у виявленні множинності тексту і не передбачає звернення до його конструкції та цілісного погляду на нього, бо все в тексті перебуває в процесі щосекундного й багаторазового означення, але не пов'язане із завершеним цілим, із структурою. Деконструкція полягає в декомпозиції самої процедури читання з метою розсипати текст, а не зібрати його докупи (R. Bart, *S / Z*, per. s fr. H. Kosykov, V. Murat, wyd. 2, Edytoryal URSS, Moskva 2001, s. 38–39).

межі між світами реальності й віртуальності художньої фікції), стає гравцем на полі літературного тексту разом із наратором, персонажем (персонажами), читачем. Світ художнього твору, отже, не може осягатися автором/наратором/читачем цілісно, а лише фрагментарно, що зумовлено їхнім поглядом на текст усередині цього тексту. Тому ніхто із суб'єктів літературного поля не має влади над текстом, бо кожному суб'єкту відкривається лише частина, фрагмент, за яким з'являється інший фрагмент. Текст створюється в процесі його написання автором і водночас із процесом його сприйняття читачем, який, за твердженням Р. Барта, – єдиний, хто говорить у тексті[14]. Водночас читач, як і автор, не може наділити текст смисловою цілісністю, його сприйняття – лише спроба здійснити це. Смисл твору складається в діаграматичному прочитанні тексту різними реципієнтами[15], а кожне з них окремо – це misreading, варіант, помилкове прочитання[16]. У відмові читача від спроб вибудувати у своїй уяві зв'язну інтерпретацію тексту М. Коваль вбачає прояв постмодерністського принципу нонселекції[17].

Фрагменти в постмодерністському тексті пов'язані між собою логікою випадковості, каузальності. Причинно-наслідкові зв'язки неможливі в децентрованому тексті, бо відсутній центр – позиція, яка б надавала твору смислової і структурної цілісності. Постмодерністський текст поліцентричний, точніше – має змінний центр наращії, яким можуть бути різні наратори, персонажі як наративні фокуси або варіанти авторської маски. У такий спосіб структура літературного твору є разовою, складається в момент його написання й непридатна для іншого тексту. Також можливе акцентування відсутності наративного фокусу, коли структурна й логічна цілісність тексту позиціонована як

---

[14] Ibidem, s. 146.
[15] Ibidem, s. 122.
[16] Ibidem, s. 44.
[17] M. Koval, *Hra v romani i hra v roman (pro tvorchist Dzhona Barta)*, Piramida, Lviv 2000, s. 37.

словникова, за принципом абетки, виносок тощо. Основними чинниками постмодерністського тексту замість інтенційності й цілісності виявляються інформативність і сконструйованість.

Читач не постає перед необхідністю сприймати зміст і форму як нерозривні компоненти цілісної структури твору, бо ваги як носія художньої інформації набувають усі компоненти твору. Увага читача виявляється розосередженою між ними, концентрується на виявленні смислових вузлів, конвенційних ліній і дешифруванні культурних кодів. Рецепція інтелектуально ускладнюється через помноження конвенційних ліній. Якщо раніше конвенційна природа літературного твору передбачала позатекстовий зв'язок автора й реципієнта, посередником у якому виступав твір, або конвенцію між текстом і читачем, коли твір після його написання сприймався як цілком автономна конструкція, незалежна від автора, то тепер зв'язків стає значно більше, бо збільшилася й кількість учасників літературної комунікації. У такий спосіб проблематизується сама можливість цілісного погляду на літературний текст, бо як така передбачає спробу узагальнення фрагментарних і відмінних (іноді протилежних) позицій кожного з них.

Замість принципу цілісності літературного твору на рівні його форми постає питання сконструйованості тексту, замість композиційного прагнення до гармонії й співмірності структурних частин увага переміщується на „технологічність" тексту. Сконструйованість наративної структури прозового тексту зумовлюється наративною стратегією в позиціонуванні системи нараторів і ризоматичних наративів. Уведення більше ніж одного наратора сприяє проведенню з читачем гри в наративні фокуси – на кого/що спрямовані, як визначають ціннісну позицію щодо оповіданого, як ці наративні площини між собою співвідносяться (Ю. Іздрик „Острів Крк"). Протилежний прийом, що має схожий результат у потрактуванні художнього наративу, полягає в тому, щоб не акцентувати позицію наратора, а увиразнити наративні дискурси персонажів/груп персонажів (Д. Масловська „Польсько-російська війна під біло-червоним

прапором" (D. Masłowska „Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną") / В. Трубай „Натюрморт з котами").

Щодо ризоматичності наративів, то можна говорити про два основні варіанти їхнього конструювання. В одному випадку ключовим аспектом виступатиме відсутність збігу між фабулою й сюжетом, коли фабула виявляється умовним фактором, що забезпечує удавану композиційно-смислову єдність твору, а сюжет організований за принципом ризоми, перескакує від однієї лінії до іншої. Послідовність подій сприймається читачем як лінійна й логічна, однак основне інформативне навантаження зосереджено не на фабулі, а на сюжетних відгалуженнях від неї, що вкладаються у своєрідну мозаїку, витворюють своєрідний ритм і стиль оповіді. Відбувається швидке нарощення додаткових персонажів, подій, смислових вузлів, що розгортаються або потенційно можуть бути розгорнуті в окремі наративи[18]. Таким є роман Ігнація Карповича „Риб'ячі кістки" (I. Karpowicz „Ości"), що демонструє відносну статичність фабули в зіставленні з флуктуаційним сюжетом.

У другому випадку наратив не пропонує хоч би ілюзії якоїсь цілісності, розгортаючись перед читачем, ніби численні входи на нові території свідомості одного або різних персонажів. Епізоди такого твору не мають логічного зв'язку між собою, їх об'єднують: а) семантичні маркери, що дозволяють потрактувати події твору як ризоматичні плато шизофренічної свідомості персонажа (С. Поваляєва „Ексгумація міста"), б) певні деталі однієї історії, що дають ключ до потрактування іншої (С. Жадан „Месопотамія").

До другої групи, підгрупи б, можемо віднести таке явище, як серійність постмодерністських текстів. Зокрема, у межах однієї

---

[18] Показовим є текст Т. Прохаська „З цього можна зробити кілька оповідань", що самою назвою підтверджує висловлену тезу. Крім того, на переконання письменника, фабула є лише стрижнем, а важлива обмотка; від взаємодії стрижня й обмотки виникає поле; стрижень потрібен заради обмотки (див: A. Semyzhenko, T. Khimchak, *Taras Prokhasko: ...doplysty, doikhaty, znaity, vidkryty, poprobuvaty, opanuvaty*, http://www.azh.com.ua/lit/taras-prokhasko, [24.05.2016]).

книги може бути подано декілька текстів, пов'язаних одним персонажем, причому цей зв'язок має бути відчитаний читачем. Наприклад, у книзі Я. Рудніцького „Тричі так!" (Ja. Rudnicki „Trzy razy tak!") зібрано тексти, різні за подієвим наповненням (не виступають логічним продовженням один одного, є різнорідними епізодами життя персонажа, що позиціонується як титульний автор, частина з них подана з увиразненням їхньої віртуальної природи або як додатки до основного тексту), проте з одним персонажем-наратором; однак у першому тексті ідентичність автора-наратора лише уможливлюється (я-нарація і спільна деталь – окуляри, бо наратор за сюжетом утратив пам'ять), у другому зауважується мимохідь наприкінці, і лише в наступних уже з самого початку читач не має сумнівів, про кого йдеться. У книзі Т. Малярчук „Згори вниз" поєднано різножанрові тексти з різними персонажами, спільне – у мотивних перегуках. Її ж книга „Звірослов" містить тексти, об'єднані однотипними „словниковими"[19] назвами („Gallus domestikus (курка)", „Rattus norvegicus (щур)"), апеляцією до стереотипів масової свідомості, способами їхнього художнього використання та відносно невеликим обсягом.

Крім того, ризоматичність наративу виникає тоді, коли художній текст пропонує не ризоматичний світ текстів, дібраних за принципом серійності, чи світ свідомості персонажа/наратора, а не менш ризоматичний світ дискурсивності (М. Закусило „Норичанка і птах"), колективного несвідомого (В. Кожелянко „Діти застою"), постгуманістично-знакової реальності (М. Туллі „Сни й камені" (M. Tulli „Sny i kamienie")) або ризоматичність зображеного постапокаліптичного та/або віртуального художнього світу, що виступає сюжетним прийомом (Я. Дукай „Старість аксолотля" (Ja. Dukaj „Starość aksolotla")) тощо.

---

[19] О. Бровко називає цю збірку Т. Малярчук сучасним аналогом середньовічної енциклопедії, що містить десять словникових статей, названих, за академічною традицією, латинською мовою з українськими відповідниками: O. Brovko, *op. cit.,* s. 258.

Ризоматичність також може бути виявлена й принципом фабуляризації „додаткового" тексту. Маємо на увазі випадки написання текстів як коментарів до інших, неіснуючих текстів (С. Лем „Абсолютний вакуум" (S. Lem „Absolutna próżnia")) або у формі приміток до відсутнього тексту (М. Ґретковська „Метафізичне кабаре" (M. Gretkowska „Kabaret metafizyczny")). Сюди віднесемо випадки „переописування" власної історії персонажем. Зокрема, наратор роману А. Дністрового „Дрозофіла над томом Канта" повсякчас переописує власну історію з позиції практикуючого філософа як історію стосунків із коханою на основі спогадів про радісні й не дуже фрагменти зустрічей із нею та свого професійного життя. Наративи про себе становлять спосіб його існування та „легітимізують" його екзистенцію, дозволяють поглянути на себе з позиції іншого.

Фрагментарність постмодерністського тексту ризоматична, бо передбачає також накладання різних, раніше несумісних світів як його фрагментів – художнього й позахудожнього, які до того не могли існувати одночасно у площині одного твору.

Написання і сприйняття тексту розводилися в часі так само, як у самому художньому тексті – подія та її відтворення (наратив і нарація). Тепер у світі із зупиненою історією (Ф. Фукуяма) ситуація писання тексту моделюється в самому тексті, засвідчуючи світ поза текстом; реальність буття, зокрема художнього, легітимізується його проговоренням: „Підписую угоду на «Польку». Продаю книжку й дитину, ще не готових, ненароджених. Що вона колись подумає, читаючи мої перинатальні мемуари? Торгуюся за відсотки" (М. Ґретковська)[20].

Отже, ризома як вияв текстового надміру і водночас принцип фрагментарної організації художнього наративу спричиняє ефект помноження смислів та інтерпретацій віртуально існуючих світів (С. Лем „Абсолютний вакуум", М. Бриних „Електронний пластилін"), інших світів, поданих у їхній дискурсивній розмаїтості (ризоматична конвенційність учасників літературного поля

[20] M. Gretkovska, *Polka*, per. O. Krasiuk, Nora-Druk, Kyiv 2005, s. 182.

в романах Ю. Андруховича „Дванадцять обручів", М. Ґретковської „Полька" або дискурсів, що набувають значення персонажів у романах М. Закусила „Норичанка і Птах", Д. Масловської „Польсько-російська війна під біло-червоним прапором"), ризоматично-шизофренічних (С. Поваляєва „Ексгумація міста"), ризоматично-наративних (Т. Гаврилів „Фрутхен"), ризоматично-композиційних (надмір композиційних частин у романі С. Жадана „Депеш мод"), „запаралелення" наративних фокусів (В. Трубай „Натюрморт з котами"), несистемне додавання світів романних персонажів (І. Карпович „Риб'ячі кістки") тощо.

Іноді численні перепони на шляху інтерпретативної діяльності читача, результатом яких постає неможливість дібрати хоч якусь подобу логічного зв'язку між фрагментами тексту, призводить до ефекту неконвенційності, втрати можливості порозуміння. Ефект неконвенційності виникає тоді, коли автор відходить від „оцінного" принципу оповіді (тобто рецептивна стратегія не передбачає допомоги читачеві у виборі позиції, з якої слід осмислювати твір), а текст відображає принципово непізнаване, наприклад, досвід частково (або повністю не-) усвідомлюваних станів. Такою є нарація в „Ексгумації міста" С. Поваляєвої, що репрезентує три „Я" героїні в різних станах і ситуаціях (алкогольні чи наркотичні марення, уявлення, сни, галюцинації тощо). Задоволення від прочитання такого тексту отримає лише читач уважний, скрупульозний, який фахово зуміє відчитати в тексті смислові вузли і пов'язати їх не з сюжетними ходами, а з культурними реаліями та дискусіями, побачить в епізодах гру з контекстом сьогодення, зокрема явищами маскультури і мистецькими тенденціями. Цей твір – приклад значення фонового контексту як системи культурних кодів та досвіду читача в дешифруванні художньої інформації. Також ефект неконвенційності в „оцінній" оповіді може виступати прийомом іронізування з персонажа (наприклад: „– Гм, – подумав Колян і пішов з хати" (А. Шийчук)[21]).

[21] A. Shyichuk, *Kot* [w:] *Hopak*, uporiad. A. Shyichuk, Dyskursus, Brusturiv 2013, s. 71.

Структурна фрагментарність постмодерністського тексту виявляється на рівні його моделювання в жанровому і стильовому аспектах як комбінаторна гра фрагментами. Комбінаторність твору, його стильову сконструйованість увиразено такими поняттями, як стилізація, пастиш, бриколаж, авангардистськими технологіями печворк[22], cut-up[23]. У польській літературі в 1990-х роках набув популярності жанр сильви – наративного „гороху з капустою" (П. Чаплинський). Сильва належить до традиції писання без зобов'язань; твір не передбачає жодної цілісності – тематичної, жанрової чи естетичної; нарація розвивається від випадку до випадку, скерована асоціаціями, спогадами і насамперед можливістю постати як антологія шансів, закладених у наративі й реалізованих під час написання; твір, наближений за жанром до роману, може містити портрет, анекдот, шкіц, есе, оповідання, мікрограму, коментар, замальовку або запис ідеї майбутнього твору[24]. П. Чаплинський зразки цього жанру знаходить у творчості Т. Конвіцького, М. Ґретковської, А. Стасюка, О. Токарчук, П. Гіллє й наголошує на „разовості" моделі сильви для кожного випадку її використання. Сильвічну прозу вчений зараховує до однієї з трьох наративних стратегій у польській прозі 1990-х років поряд із написаною на засадах пастишу й нефабулярною поетичною прозою.

Одним із популярних варіантів комбінаторної гри фрагментами в художньому тексті є численні вставки інших, часто нелітературних жанрів. Наприклад, нерідко письменники звертаються до журналістського жанру інтерв'ю. Зокрема М. Ґретковська

---

[22] О. Білецька називає текст, написаний за цією технологією, гібридним, бо назва печворк походить від англійського patchwork – 1) зшитий із клаптиків (строкатий) виріб, 2) мішанина, гармидер (O. Biletska, *Hrafichna forma postmodernistskoho multymodalnoho khudozhnoho tekstu kriz pryzmu hrafosemiotyky* [w:] „Lvivskyi filolohichnyi chasopys", № 1, 2017, s. 13).

[23] Літературна техніка, що полягає в розрізанні тексту на випадкові фрагменти й компонуванні з них нового тексту.

[24] P. Czapliński, *Wyzwania prozy polskiej lat dziewięćdziesiątych*, http://culture.pl/pl/artykul/wyzwania-prozy-polskiej-lat-dziewiecdziesiatych, [08.11.2016].

в романі „Полька" на тринадцяти сторінках подає інтерв'ю відомої редакторки польських жіночих глянцевих журналів Беати Дзенгелевської з подружжям Мануели Ґретковської та Петра Петюхи, у якому іронізує з цього жанру. З одного боку, нараторка, alter-ego титульного автора, зауважує, що часопис „Дзеркало", на який працювала журналістка, має клас і друкує непогані тексти – менше гламуру, більше смислу. З іншого, репрезентація читачам подружньої пари, що передує самому інтерв'ю, уже містить кліше жанру глянцевих видань:

> Вони разом. Так визначило Провидіння. Вона походить з Лодзі й від Меркурію, Він – із Варшави й від Тибету. Зараз мешкають у селі під Стокгольмом. Артистичні. Не відокремлюють духу від матерії. Обоє пишуть, обоє малюють, обоє мають схильність до явищ незвичайних, до порушення конвенцій і норм. Бачать однакові сни[25].

У наведеній цитаті спостерігаємо, як позиціонування високого інтелектуального рівня часопису і його читачок (використання термінології – дух, матерія, порушення конвенцій і норм) іронічно поєднано з шаблонним мисленням та текстовими кліше (Він і Вона, езотеричні культові місця (Тибет), апеляція до „вищих сфер", що впливають на долю жінки і якими є походження (центр або провінція) і гороскоп).

Перетворення в постмодерністському тексті жанру на прийом спровокувало інакше ставлення до моделі художнього тексту. Зазвичай прозовий жанр передбачає певну фінальність твору, тобто висуває вимоги до структури тексту: оповідання й новела – одна завершена подія, але по-різному репрезентована; повість – одна завершена сюжетна лінія, декілька намічених; роман – відкритий жанр, бо включає декілька сюжетних ліній, що принципово можуть бути доповнені новими сюжетними лініями в подальшому.

Коли жанр став прийомом, то „фрагментувалася" модель твору: текст не зобов'язаний мати чітко визначені початок

---

[25] M. Gretkovska, *Polka*… s. 13–14.

і фінал, так само як і подієвість перестала бути обов'язковою рисою для прозового твору. Замість аналізу згадаємо деякі критичні висловлювання. Наприклад, Я. Голобородько про прозу Дзвінки Матіяш зазначає, що це безкінечний, вільний від догмату канонів текст, у який можна заходити й виходити з нього в довільному порядку, який містить риси сканворду, кросворду; це не потік свідомості, а потік відчуттів[26]. Щодо текстів С. Поваляєвої науковець зауважує, що в них нічого не відбувається, вони містять лише імітацію подієвості, а квантова природа поваляєвського тексту викликає демонстративний каскад слайдів; цілісний образ тексту для письменниці – практична неможливість і недосяжність, її тексти – присутня неприсутність, у якій персонаж анігілюється в персонажну оболонку[27]. У романі О. Забужко „Музей покинутих секретів" увагу критика привертає інформаційний надмір, оприявнений у різний спосіб: а) за художньою фактурою роман становить доволі габаритний бриколаж інформації з таблоїдів; б) "Музей…" скомпонований із низки базових ситуацій-фрагментів; в) є романом у вигляді наративного марафону, своєрідним інформаційним вестерном; г) образ Дарини – центральної персонажки й однієї з нараторок – побудований на парціальності її зорової оптики й так само виразно фрагментований: „Оця невимушено органічна парціальність вражень/чуттів <…> становить чи не найцікавішу властивість натури й свідомості розповідачки Дарини"[28]. Фрагментація оповіді, зображеного світу може бути доведена до максимуму, завдяки чому читачеві, навіть фаховому, складно втримати розвиток думки. Зокрема, В. Даниленко зазначає про тексти Є. Пашковського, що в них відсутнє відчуття міри, пам'ять постає як звалище, тексти

---

[26] Ya. Holoborodko, *Dzvinka Matiiash & konstrukt tekstovoho loto* [w:] „Slovo i Chas", № 6, 2011, s. 84–85.

[27] Ya. Holoborodko, *Svitlana Povaliaieva. Vulkanichna katehoriia Logos* [w:] „Slovo i Chas", № 2, 2016, s. 88–94.

[28] Ya. Holoborodko, *„Katekhizys liubovi" Oksany Zabuzhko (kontroversiini refleksii)* [w:] „Slovo i Chas", № 7, 2017, s. 116.

містять тисячі деталей, як кучугури слів, з яких можна зробити сотні романів[29].

Зауважимо також інакшу, ніж у модернізмі, концептуалізацію художнього тексту в постмодерністському дискурсі. Текст не сприймається як самодостатнє явище. З одного боку, постмодерністський художній текст позиціонується як фрагмент загального Тексту. З іншого боку, різними способами акцентується процесуальність тексту, його динамічний характер, зокрема завдяки позиціонуванню друкованого слова не як домінантного носія смислу, а як одного з можливих. Як наслідок, читання тексту перестає бути єдиною формою функціонування літературного тексту, наголошується перформативна природа письма-виконання-сприйняття тексту, актуалізується інтермедійна природа сучасних мистецьких явищ[30], а саме подія виконання художнього тексту (наприклад, у музичному супроводі чи іншій формі театралізованого виконання), його гіпертекстове існування у віртуальному просторі інтернету або у формі лібературного твору як полімедійного проєкту, що охоплює маргінальні раніше компоненти тексту (поля сторінки, обкладинку книги тощо) та матеріальність самого твору (матеріал як інформативний знак, коли матеріальним носієм є не лише папір).

Лібература увиразнює конструктивну спроможність автора, що становить виклик конструктивній здібності реципієнта, змушує його засумніватись у тому, що перед ним – справді книга. Лібература додає до тексту (принцип адитивності як надміру носіїв значення) як художньо-інформативні невербальні (вигляд, якість, формат) й типографічні (літера, форма друку) засоби, привертаючи увагу реципієнта до просторової організації тексту, „отілесненого" літературного значення. Зенон Файфер,

---

[29] V. Danylenko, *Lisorub u pusteli: Pysmennyk i literaturnyi protses*, Akademvydav, Kyiv 2008, s. 274.

[30] Зокрема, Д. Утрацька розглядає медіалізацію мистецтва і гіпермедіальність тексту як причину його (тексту) „лімінальності", тобто переходу від ідеї єдності й автономії художнього твору до акцентування його радикальної фрагментації (D. Utracka, *op. cit.,* s. 55).

один із „батьків" літератури, зауважує, що вона проблематизує поєднання власне літературних способів формування літературного явища та фізичного простору книги. На його думку, важливим стає зв'язок між текстом і його просторовою організацією – форматом, кількістю томів, графічними елементами; між звучанням, ритмом та значенням, з одного боку, і типом шрифту, типографським макетом, кольором, кількістю слів і рядків – з іншого[31].

У процесах і явищах, які „витягують" твір за власні межі, таких як гіпертекст, література, Д. Утрацька вбачає вияв карнавалізації сучасної культури, бо вони увиразнюють неоднозначність і внутрішню амбівалентність літературного знаку і самої літературної конвенції, виділення й посилення маргінальних, побічних її елементів, що не вписуються в структуру літературного тексту[32]. Унаслідок цього твір постає як неструктурована сукупність компонентів-фрагментів, що каузально можуть збільшитися згідно з конвенційними орієнтирами, рецептивною стратегією та полімедійною природою постмодерністського тексту.

Отже, фрагмент у постмодерністському прозовому тексті постає як єдино можливий спосіб його існування, художня стратегія та художній прийом. Постмодерністська література є літературою повтору й цитування, де кожен твір – частина, фрагмент загального Тексту. Кожен текст – варіація колись сказаного. Концептуальна відмінність постмодерної стратегії фрагменту від модерної полягає в тому, що постмодерний фрагмент не акцентує власних меж, свого початку і завершення, а набуває сенсу в контексті інших фрагментів, і цей сенс є тимчасовим, випадковим; тоді як модерний фрагмент – частина редукованого цілого, і пізнання фрагменту веде до розуміння прихованих глибин цілого. Принцип цілісності модерного літературного твору замінений принципом сконструйованості

---

[31] Z. Fajfer, *Nie(o)pisanie liberatury*, http://witryna.czasopism.pl/gazeta/artykul.php?id_artykulu=271, [10.08.2015].

[32] D. Utracka, *op. cit.,* s. 43–44, 59–60.

постмодерного тексту. Він позиціонується як поле гри рівноправних учасників-гравців рівноправними фрагментами, серед яких – колишні художні традиції, техніки й раніше написані тексти; автор, наратор і персонаж тепер діють в одних умовах тексту й кожен із них репрезентує власний (частковий) погляд на художню реальність, яка, своєю чергою, постає сумою фрагментарно-ризоматичних сюжетних плато, що не передбачають текстової й смислової єдності та водночас потребують актуалізації культурно-естетичних фонових знань читача, що стають контекстом для формування тимчасових сенсів. У такий спосіб фрагмент для наділення його сенсом потребує трансгресивного поєднання-дотику з іншими фрагментами, а також є відносно автономним, незавершеним (існує як письмо-читання) і структурно „одноразовим" утворенням-конструктом, що долає будь-які ієрархічні межі та усталені уявлення про літературний твір, літературну творчість і навколололітературні явища.

Наративні стратегії фрагментування постмодерністського прозового тексту зосереджені навколо систематизації нараторів (або наративних дискурсів персонажів/груп персонажів) як можливих фокусів ціннісного осмислення та різних способів конструювання ризоматичних наративів. Ризоматичний наратив виявляє карнавальний текстовий надмір і набуває ознак фрагментарності завдяки таким рисам, як: 1) зосередження інформативного навантаження не на фабулі, а на численних сюжетних відгалуженнях від неї (І. Карпович „Риб'ячі кістки"); 2) концептуалізація подій твору як вияву ризоматичних плато свідомості персонажа, що перебуває на межі між життям і смертю (С. Поваляєва „Ексгумація міста"); 3) циклізація окремих текстів на засадах смислової адитивності в межах однієї книги (Я. Рудницький „Тричі так!", Т. Малярчук „Згори вниз", „Звірослов"); 4) фабуляризація „додаткового" до іншого, неіснуючого тексту (С. Лем „Абсолютний вакуум", М. Ґретковська „Метафізичне кабаре"); 5) легітимізація художнього світу його проговоренням (М. Ґретковська „Полька"); 6) наративізація ризоматичного у своїй основі світу дискурсивності (М. Закусило

„Норичанка і птах"), колективного несвідомого (В. Кожелянко „Діти застою"), постгуманістично-знакової реальності (М. Туллі „Сни й камені") або постапокаліптичного та/або віртуального художнього світу, що виступає сюжетним прийомом (Я. Дукай „Старість аксолотля") тощо.

Отже, фрагментування художнього тексту в поєднанні з ефектом текстового надміру сприяє ефекту помноження смислів та провокуванню розмаїття потенційних, нерідко амбівалентних інтерпретацій. При виникненні ефекту неконвенційності тексту (ускладнення сприйняття читачем рецептивної стратегії в конкретному випадку) особливого значення в дешифруванні художньої інформації набуває фоновий контекст як система культурних кодів та досвіду читача. Фрагмент як структура, що не передбачає завершення, визначається процесуальністю. Ця специфіка в поєднанні з трансгресивною ознакою виходу літературного твору за власні межі як мистецтва слова виявлена в актуалізації інтермедійної природи сучасних мистецьких явищ, перформативності письма-виконання-сприйняття тексту, його гіпертекстовому існуванні у віртуальному просторі інтернету або у формі лібературного твору як полімедійного проєкту.

References

Baran B., *Postmodernizm i końce wieku,* Inter esse, Kraków 2003.

Bart R., *S / Z*, per. s fr. G. Kosikov, V. Murat, izd. 2, Edytorial URSS, Moskva 2001.

Biletska O., *Hrafichna forma postmodernistskoho multymodalnoho khudozhnoho tekstu kriz pryzmu hrafosemiotyky* [w:] „Lvivskyi filolohichnyi chasopys", № 1, 2017, s. 10–15.

Bovsunivska T., *Smyslotvorcha funktsiia kontekstu* [w:] „Slovo i Chas", № 6, 2011, s. 3–13.

Bodryiiar Zh., *Paroli. Ot fragmenta k fragmentu*, per. N. Suslov, U-Faktoriia, Ekaterinburg 2006.

Bondareva O., *Transformatsiia modernistskoho mifu pro Tvortsia u postmodernistsku dobu i zhanrolohichnyi shliakh vid teurhichnoho diistva do antyvystavy* [w:] „Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu", seriia: Filolohiia: literaturoznavstvo, t. 13, vyp. 7, 2008, s. 19–33.

Brovko O., *Novela v strukturi ukrainskoi prozy: modyfikatsii ta funktsii*, Vydavnytstvo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka", Luhansk 2011.

Czapliński P., *Wyzwania prozy polskiej lat dziewięćdziesiątych*, http://culture.pl/pl/artykul/wyzwania-prozy-polskiej-lat-dziewiecdziesiatych, [08.11.2016].

Danylenko V., *Lisorub u pusteli: Pysmennyk i literaturnyi protses*, Akademvydav, Kyiv 2008.

Delaperrière M., *Fragment i całość czyli Dylematy nowoczesności* [w:] „Teksty Drugie", № 3 (45), 1997, s. 21–42.

Fajfer Z., *Nie(o)pisanie liberatury*, http://witryna.czasopism.pl/gazeta/artykul.php?id_artykulu=271, [10.08.2015]. Gretkovska M., *Polka*, per. O. Krasiuk, Nora-Druk, Kyiv 2005.

Grochowski G., *„Ubi leones"* [w:] „Teksty Drugie", t. 1–2, 2013, s. 6–12, http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=62037 [05.08.2018].

Holoborodko Ya., *„Katekhizys liubovi" Oksany Zabuzhko (kontroversiini refleksii)* [w:] „Slovo i Chas", № 7, 2017, s. 115–123.

Holoborodko Ya., *Dzvinka Matiiash & konstrukt tekstovoho loto* [w:] „Slovo i Chas", № 6, 2011, s. 82–86.

Holoborodko Ya., *Svitlana Povaliaieva. Vulkanichna katehoriia Logos* [w:] „Slovo i Chas", № 2, 2016, s. 88–94.

Koval M., *Hra v romani i hra v roman (pro tvorchist Dzhona Barta)*, Piramida, Lviv 2000.

Kostiuk V., Denysenko V., *Modern yak pole eksperymentu (Komichne, frahment, hipertekstualnist)*, Kyiv 2002.

Nycz R., *O kolażu tekstowym (na materiale prozy Leopolda Buczkowskiego)* [w:] „Teksty Drugie", № 4 (40), 1978, s. 9–29.

Semyzhenko A., Khimchak T. *Taras Prokhasko: ...doplysty, doikhaty, znaity, vidkryty, poprobuvaty, opanuvaty*, http://www.azh.com.ua/lit/taras-prokhasko, [24.05.2016].

Shyichuk A., *Kot* [w:] *Hopak*, uporiad. A. Shyichuk, Dyskursus, Brusturiv 2013, s. 69–81.

Szahaj A., *Co to jest postmodernizm?* [w:] *Postmodernizm: Teksty polskich autorów*, Bunkier Sztuki, Inter esse, Kraków 2003, s. 41–52.

Utracka D., *Transgresje i liminalność tekstu. Między estetyką fragmentu a „karnawałem" transmedialności* [w:] „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis", Studia Poetica, t. III, folia 186, 2015, s. 36–67.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.10

Khrystyna Semeryn
National University of Ostroh Academy (Ukraine)
ORCID: 0000-0003-0112-7719

Образотворення єврейського погрому в оповіданнях Марії Конопніцької „Mendel Gdański" (1890) і Леоніда Пахаревського „Батько" (1906): порівняльний аспект

Representation of the Jewish pohrom in the short stories of a Polish writer Maria Konopnicka "Mendel Gdański" (1890) and an Ukrainian writer Leonid Pakharevsky "A Father" (1906): comparative aspect

Abstract

The paper analyzes the images of the Jewish pohrom in the short stories written by a Polish writer Maria Konopnicka "Mendel Gdański" (1890) and by the Ukrainian writer Leonid Pakharevsky "The Father" (1906). The research is made within a framework of comparative analysis. Both authors depict pohroms with an image of an old Jewish man caring for his children or grandchildren. In the wake of anti-Jewish riots the protagonists are undergoing deep personal changes. Mendel loses his love for his city, while Leisor loses his passionary illusions and became involved in an armed struggle for freedom. Konopnicka focuses on the natural belonging of the Jewish population to Polish society and more broadly to the Eastern European multicultural space. Pakharevsky outlines the generation gap. While the older Jews accepts death without resistance, guided by faith in the promised biblical land, the younger Jews denies these illusions and defends their life resolutely. In addition, Konopnicka and Pakharevsky are looking for preconditions for the pohrom. According to them, the only reasons are social prejudices, stereotypes, as well as a criminal factor, to wit the role of criminals and lumpen in anti-Semitic actions. Both short stories use the technique of instilling a sense of danger, although Pakharevsky's story begins with a scene of fire and a direct attack. Eventually, the pohroms indeed lead to a real escalation of hostility and a painful rift between the Jewish and non-Jewish worlds. In closing, these stories are not only about the genesis and the course of anti-Semitic pohroms, but also universal categories. Importantly, the process of self-determination of the Jewish people nowadays and the renewal of Jewish identity are intelligently represented here.

Keywords: the Jewish pohrom, Jewish studies, Jewish identity, Polish-Ukrainian relations, short fiction, comparative analysis.

Кінець XIX і перша третина XX століть до початку Другої світової війни ознаменовані численними катаклізмами на землях східноєвропейського пограниччя. Погроми, революції, Перша світова війна, зміни кордонів, наступ радянської системи утворили великий складний пласт національних пам'ятей. У статті зосереджуюся на рецепції теми єврейських погромів в українській і польській короткій прозі. Передумовами для такого фокусу є історична й культурна близькість обох літератур, спільний складний історичний досвід, непрості взаємини у трикутнику „український-єврейський-польський народи", масовість та повторюваність антиєврейських погромів, які не були випадковістю чи спорадичним явищем.

Перша хвиля антиєврейських заворушень прокотилася у 1881–1884-х рр. щонайменше за неофіційної підтримки царату. 1881-го року відбулися погроми у Варшаві, Єлисаветграді й низці інших міст. Антисемітські настрої на підросійських українських територіях обернулися „чорносотенними" погромами й інсинуаціями 1903–1905-х рр. Руйнації внаслідок Першої світової й „антиєврейське насильство під час революції в Російській імперії, – міркує Сара Квіат, – були безпрецедентними за масштабами на той час"[1]. Серед територій Другої Речі Посполитої (1918–1939) найбільше єврейського населення жило на Галичині[2]. 20-го вересня 1918-го року було організовано погром у Львові. Донедавна трагедію замовчували. Кілька сумновідомих польських погромів (у Єдвабному, Кєльці та ін.) сталися під час

---

[1] S. Quiat, *Pogrom Literature and Collective Memory*, https://www.yiddishbookcenter.org/language-literature-culture/vault/pogrom-literature-and-collective-memory, [03.04.2022].

[2] I. Fedyk, *Natsionalna polityka mizhvoiennoi Polshchi v Halychyni: yevreiskyi kontekst (Na prykladi diialnosti pravookhoronnykh orhaniv)* [w:] „Proceedings of History Faculty of Lviv University", nr 13–14, 2012–2013, s. 589.

і після Другої світової війни. На Наддніпрянщині між 1917-им та 1921-им роками фіксують 1236 погромів, які охопили понад півтисячі міст і містечок. Лише 6% відбулися до 1919-го року[3]. „…До єврейських погромів вдавалися представники всіх влад і політичних сил, які діяли в Україні впродовж 1917–1921 рр., – пише Микола Лазарович. – Відповідно означені події необхідно розглядати у контексті непростих об'єктивних обставин, що склалися в одному з найбільш критичних періодів української історії"[4]. Література як чутлива медія віддзеркалила настрій і симптоматику епохи. Єврейські погроми зображають по-різному: у мікро- й макромасштабах, через трагедію окремої родини й цілого містечка, описи понівеченого людського тіла, настроєвість, психологію й емоції, батальні картини й мілітарно-революційний пафос, а також віддалені наслідки в пореволюційний час.

Огляд попередніх досліджень. Історичне, географічне й культурне сусідство, спільна історія, постійна взаємодія культур України та Польщі спонукають вивчати схожі літературні явища. Софія Когут пише про тісні особисті взаємини між чільними українськими і польськими авторами XIX–XX ст.:

> …Були в історії літератури факти багатолітньої дружби і стосунків Василя Стефаника з Вацлавом Морачевським, Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом, Євгена Маланюка з Ярославом Івашкевичем, Святослава Гординського з Юзефом Лободовським, Михайла Рудницького з Леопольдом Стаффом, Тадеушем Голлендером, Тадеушем Бой-Желенським, Остапом Ортвіном[5].

---

[3] L. Hrynevych, V. Hrynevych, *Yevrei v Ukraini* [w:] Entsyklopediia istorii Ukrainy, t. 3: E–Y. Eds.V. A. Smolii (holova) ta in., NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy, Naukova dumka, Kyiv 2005. http://www.history.org.ua/?termin=-Evrei_v_Ukraini, [03.04.2022].

[4] M. Lazarovych, *Naukove rozroblennia problemy yevreiskykh pohromiv periodu Ukrainskykh natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr.* [w:] „Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu", nr 29–30, 2015, s. 147.

[5] S. Kohut, *Ukrainsko-polskyi literaturnyi dialoh mizhvoiennoho periodu: tendentsii, konteksty, «mekhanizmy» kontaktiv* [w:] „Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka", nr 10, 2018, s. 196.

В історії українсько-польських літературних взаємин Григорій Грабович накреслив чотири періоди, які „більш-менш однаково характеризують **обидві** [виділення моє – Х. С.] літератури". Час від другої половини XIX ст. до Другої світової війни – це третій „постромантичний період". На думку Грабовича, у ньому „поглиблюється розуміння культурної і літературної самобутності, окремих історій і традицій та різних доль, але – особливо з польської сторони – це все ще визнається лиш частково, не кажучи про визнання загальне"[6]. У сучасній типології польської літератури цей поділ відповідає періодам позитивізму, „Молодої Польщі" і „міжвоєнного десятиліття".

Українсько-польські літературні контакти є об'єктом студій Івана Франка, Михайла Рудницького, Григорія Вервеса, Григорія Грабовича, Євгена Нахліка, Ростислава Радишевського, Олексія Сухомлинова, Марії Брацки, Романа Кирчіва, Ольги Гнатюк, Галини Корбич, Романа Мніха, Володимира Моренця, Наталії Малютіної, Ольги Харлан, Ірини Кропивко, Софії Когут, Юрія Барабаша, Софії Демьянової та ін. З польського боку варто назвати імена Евгенії Прокоп-Янєц, Боґуслава Бакули, Аґнєшки Корнєєнко, Аґнєшки Матусяк, Катажини Гліянович та ін. Зв'язки Івана Франка з польською літературою досліджено у роботах Григорія Вервеса, Михайла Возняка, Галини Корбич, Романа Мніха та ін. Важить імагологічний ракурс у дослідженнях із польсько-українського пограниччя Юрія Барабаша, Ольги Вознюк, Ольги Гнатюк, Миколи Рябчука та ін.

Образотворення погромів у польській літературі вивчали Аґнєшка Фрідріх, Маґдалєна Опальські, Маґдєлена Пікарова (образ Варшавського погрому у творчості Елізи Ожешко), Марія Антосік-Пєля (погроми в польсько-єврейській літературі), Маґдалєна Дуль-Кушняр (погром у Кєльці в повісті „Dybuk" Марека Швєрчека), Славомір Бурула, почасти Мечислав Домбровський, Казимєж Адамський та ін. В українському літературознавстві

[6] H. Hrabovych, *Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika*, Osnovy, Kyiv 1997, s. 138–169.

погрому в контексті літературної єврейської теми присвячено дослідження Мирослава Шкандрія, Алли Колесник (у прозі Івана Франка), Христини Семерин (у короткій прозі кінця XIX – першої третини XX ст.) та ін.

Докладний аналіз топосу погрому в компаративному аспекті на матеріалі української і польської малої прози не був предметом окремого дослідження. Відтак, **мета** цієї статті – зіставити способи репрезентації єврейського погрому в оповіданнях „Батько" (1906) Леоніда Пахаревського (1883–1938) та „Mendel Gdański" (1890) Марії Конопніцької (1842–1910).

Дослідження спирається на кілька попередніх установок: ідею сусідства й спорідненості української та польської літератури одного часу, що дозволяє припустити продуктивність компаративного підходу, на генологічну спільність, позаяк до уваги взято так звану „малу прозу", і на єдиний тематичний фокус, важливий у літературному, історичному, етичному, пам'яттєвому контекстах. Відповідно, специфіка теми єврейського погрому потребує акцентованого вивчення імагологічних аспектів. Свідома того, що в цій студії не враховую достатньо гендерний аспект, які суттєво впливає на способи образотворення. Через велику кількісну диспропорцію українських та польських письменниць цього часу, що писали на єврейську тему, складно урівноважити жіночі й чоловічі тексти з обох літератур. Проте обрана перспектива дослідження, на мою думку, розширює горизонти осмислення як обох літератур (чи більше, бо пограничні українсько-польсько-єврейські літератури живляться з цих джерел), так і сторінок спільної історії й пам'яті.

Виклад матеріалу. Перші прояви антисемітизму в західноукраїнській літературі з'явилися в польських текстах у Львові 1879-го року[7] – фактично за два роки до хвилі погромів 1881-го. Поступово побутова юдофобія переросла в публічну. Утім, в українській літературі погромна тематика активніше проявилася

[7] M. Shkandrij, *Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity*, Yale University Press, New Haven-London 2009, s. 81.

після 1900-го року. На початку XX ст. українські території охопили масові погроми: в Одесі й Чернігові 1905-го року, Проскурові в лютому 1919-го, Києві в жовтні 1919-го, Фастові у вересні 1919-го тощо. Реальність погромів зафіксована в малій прозі Михайла Коцюбинського, Леоніда Пахаревського, Грицька Григоренка, Олекси Копиленка, Мирослава Ірчана, Клима Поліщука, Григорія Косинки, Степана Васильченка, Івана Андрієнка та ін. Після Чернігівського погрому написано знамениту новелу „Він іде!" (1906) Коцюбинського. У нарисі „Євреї" (1907) Грицька Григоренка (псевдонім Олександри Євгенівни Судовщикової-Косач, 1867–1924) пам'ять про погром руйнує психіку літнього єврея. Онука везе його потягом до психіатра у Вільно. У пронизливих оповіданнях „Дитина" (1924), „Мати" (1927), „В полум'ї" (1929) Копиленко розкриває погроми з позиції маргіналізованих **Інших**: дитини, зґвалтованої і зрадженої жінки, знищеної бідняцької сім'ї, яка до останнього вірить у справедливість. В українській короткій прозі 1920-х років тема єврейських погромів є „однією з варіацій танатологічного дискурсу"[8]. Її важливий компонент – жіночий наратив: жінка постає як борчиня проти погромників („Він іде!" Коцюбинського, „Батько" Пахаревського) і як постраждала від насильства („На волі" Поліщука, „Анархісти" Косинки).

У польській, власне польсько-єврейській літературі, тема погромів існує, але не є фундаментальною[9]. Початки польсько-єврейської літератури датують принаймні 1861-им роком. Тож масові розправи 1881–1882 рр. відображені в низці текстів останнього двадцятиліття XIX ст. По свіжій пам'яті написана 1887-го року повість „Spod ciemnej gwiazdy" Адольфа Диґасінського. Автор покладає відповідальність за погром на польське

---

[8] S. Lenska, *Ukrainska mala proza 1920 – 1960-kh rokiv: na peretyni zhanru i styliu*, PoltNTU, Poltava 2014, s. 174.

[9] M. Antosik-Piela, «*Wśród chichotu katów». Motyw pogromu w literaturze polsko-żydowskiej* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, t. I: Literatura i sztuka*, red. nauk. Sławomir Buryła, Warszawa 2018, s. 53.

християнське суспільство, підбурюване єврейськими ренегатами (треба сказати, що цікаве трактування). А ще таврує варшавську пресу через її неготовність зреагувати на масове насильство[10]. Варшавські погроми вплинули на один із найважливіших текстів польського позитивізму – роман „Lalka" (1887–1890) Болеслава Пруса. У ньому письменник *vaticinum ex eventu* показує сплеск антисемітських настроїв за пару років до побоїща[11]. Зіткнення християнського та єврейського юдейського світів показав Марек Шерляґ в оповіданні „Pogrom" (1903). Молодий суддя Міхал Грун домігся кар'єрного зростання й таємно вихрестився. Згодом він став свідком погрому, коли п'яні злочинці забили камінням його матір. Міхал бореться за справедливість, але влада міста не зацікавлена в засудженні кривдників. Староста звинуватив самого суддю в організації погрому. Міхал зрікається християнства й повертається в юдаїзм. Відбувши покарання, він убиває старосту й коїть самогубство. У новелі Зофії Неджвецької „Z pogromu" (1905) про погром розповідає батько замордованої повії.

Загалом інтерес до теми погромів у польськомовній літературі зростає від першої третини XX ст. Маґдалєна Антосік-Пєля пов'язує цю активізацію з погромом у Бялостоці 1906-го року та сіоністськими настроями: „Temat powracał do literatury polsko-żydowskiej falami i w ciągu blisko czterech dekad (1903–1939) powstało wiele dzieł, w których poruszano temat nie tylko Kiszyniowa i Białegostoku, ale także Lwowa, Proskurowa czy tzw. zajść antyżydowskich w Polsce w latach 1935–1937"[12].

Інтерес українських письменниць і письменників до теми погрому на початку XX ст. варто пов'язувати з гуманістичними настановами. Має значення також модерністська естетика. На відміну від позитивістського чи натуралістичного трактування,

---

[10] A. Friedrich, *Obraz pogromu warszawskiego w literaturze polskiej* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, t. I: Literatura i sztuka,* red. nauk. Sławomir Buryła, Warszawa 2018, s. 26.

[11] B. Burdziej, *„Lalka" Prusa o genezie pogromu warszawskiego (1881). Rekonesans problemu* [w:] *Jubileuszowe „żniwo u Prusa",* red. Z. Przybyła, Częstochowa 1998.

[12] M. Antosik-Piela, *op. cit.*, s. 53.

у модернізмі існує зацікавлення **Іншими**, самоцінною постаттю людини у кризових обставинах, психологією індивідуального рішення й вибору.

Оповідання „Mendel Gdański" Марії Конопніцької постало з письменницького протесту проти антисемітських акцій. Зорганізувала його одна з чільних позитивісток Еліза Ожешко. Маґдалєна Пєкара зазначає: „*Mendel Gdański* to odpowiedź na niepowodzenia asymilacji. Napisany po pogromie warszawskim, który był dla pozytywistów «wielką, okropną niespodzianką», ukazywał ich wszystkie rozczarowania"[13]. Це глибокий текст, що переріс утилітарну потребу часу й набув універсального виміру. Оповідання „Батько" Леоніда Пахаревського написане за слідами погромів, які пронеслися Одесою, Черніговом, Луганськом, Мелітополем, Катеринославом та іншими містами 1905-го року. В обох авторів єврейський погром показано через долю конкретної сім'ї: єврейського чоловіка і його дітей чи онуків. Бачимо події очима 64-річного бідняка Менделя, що сам виховує онука Якуба, і Лейзора, теж старого й злиденного батька дорослої Рози й малого хворого Соломона.

Як більшість прози на погромну тему, обидва тексти розпочинаються з неспокою в місті. В оповіданні Пахаревського вже на перших сторінках зображено, як палають вулиці, горить сусідній будинок багатодітного Ноя. Небезпека ось перед очима: „А біля тих вікон та тих дверей Ноєвої хати стояла, бігала, ревла, реготілась дика, осатаніла купа людей. Над головами сього стовпища гойдалися кії, ломи, шматки заліза. Купа людей-звірів ревла, раділа та йшла далі та далі"[14]. Малий Соломон потерпає від страху й епілепсії. Натомість Конопніцька довго оповідає про долю й характер Менделя Гданського. Починає з роздумів про спокійну вулицю, на якій старому палітурникові знайомий

---

[13] M. Piekara, *Kwestia żydowska w publicystyce Elizy Orzeszkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 2013, s. 21.

[14] I. Myronets (Ed.), *Prozaiky 90–900 rr.,* t. 1. Kharkiv, Knyhospilka, Kyiv 1930, s. 68.

кожен кут: „On, może nawet nie patrząc w okno, samym uchem tylko rozpoznałby, czy Paweł, stróż, zamiata ulicę nową swoją, czy też starą miotłą”[15]. Розмірене життя представників різних національностей творить у місті „jakąś atmosferę wzajemnej życzliwości”, без натяку на ксенофобію й агресію. Мендель прожив довге й насичене життя. Утратив наймолодшу доньку Лію, по якій зостався один онук на його руках. Дід мріє про освіту й добру долю цьому десятилітньому хворобливому хлопцю.

Український письменник і польська письменниця фокусуються на єврейській самоідентифікації. Одного разу внук Гданського повернувся з гімназії без шапки. З’ясувалося, що втікав від дітей, які кричали йому „жид!.. жид!”. Позаяк такі настрої ширяться серед дітей, розуміємо, що наростає загострення в суспільстві. Мендель страшенно розгнівався. Мовляв, не на те виховував і вчив онука, аби той встидався й боявся свого походження так, що через одне слово загубив новеньку шапку. „Nu, co to jest żyd? Nu, jaki ty żyd? – mówił już łagodniejszym głosem. – Ty się w to miasto urodził, toś ty nie obcy, toś swój, tutejszy, to ty prawo masz kochać to miasto, póki ty uczciwie żyjesz. Ty się wstydzić nie masz, żeś żyd”[16]. Для Менделя гордість за свою національність – ознака розуму, а страх і зневага – глупство.

Пахаревський показує внутрішній розкол та конфлікт поколінь, „євреїв” і „нових євреїв”. Перші відчувають приреченість до страждань і смерті, потребу скоритися пророцтву: „Наша доля, доля єврейського народу – терпіти, ждати”[17]. Переживання трагедії відображено в категоріях тілесності: єврейська кров тече широкою рікою, серце Лейзора рветься з жалю, він плаче за своїм Сіоном – щасливим краєм предків, **землею обіцяною**. Проте молодша генерація, „новий народ, новий Ізраїль” бере до рук зброю й обстоює право на життя і свободу. У новому часі

---

[15] M. Konopnicka, *Mendel Gdański* [w:] «Wolne Lektury», s. 2, https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/mendel-gdanski.pdf, [03.04.2022].

[16] M. Konopnicka, *Mendel Gdański*…, s. 5.

[17] I. Myronets (Ed.), *op. cit.,* s. 72.

роль єврейської жінки змінюється. Роза воює на рівні з чоловіками і готова мстити за вбивство її нареченого Арона. Натомість в оповіданні Конопніцької жінка все ще виконує патріархальну роль: Менделю з онуком носить обід сусідка.

Обом оповіданням властивий прийом *suspens*: словами Галини Олександрової, у тексті Пахаревського „напруга поступово нагнітається аж до «вендепункту», підготованого всім попереднім викладом”[18]. Те ж саме відбувається і в тексті Конопніцької. Передчуття катастрофи наростає поволі, складається з окремих пазлів: сварка дітей у гімназії, дурнуваті жарти про „побиття євреїв”, новини від годинникаря-побутового антисеміта: „Nu, za co oni mają wszystkich żydów bić? – A za cóż by? – odrzucił swobodnie zegarmistrz. – Za to, że żyd”[19]. Мендель сильно відчуває зв’язок із Польщею: він уріс у місто, як „березина в лісі”, **свій** у ньому, чесно живе й не розуміє, чому повинен постраждати. Через образ годинникаря письменниця змальовує тих численних людей, що підтримували погроми проти своїх знайомих євреїв та єврейок, з якими жили пліч-о-пліч на вулицях. Звернемо увагу на останній діалог Гданського з годинникарем: „Tak się to mówi – odparł dyplomatycznie zegarmistrz – ale żyd zawsze żydem!… Nowe iskry zagorzały w oczach starego introligatora. – Nu, a czym un ma być? Niemcem ma być? Francuzem ma być?… Może un koniem ma być? Nu, bo psem to un już dawno się zrobił, to un już jest! – Nie o to chodzi! — rzekł patetycznie zegarmistrz. – Chodzi o to, żeby nie był obcym!…”[20].

Ця розмова надзвичайно показова в імагологічному світлі. Мендель чітко окреслює свою етнонаціональну ідентичність й антисемітські настрої навколо. Поляк-антисеміт послуговується стереотипами про „єврей завше буде євреєм”. Головну

---

[18] H. Oleksandrova, *Novela «Khryzantemy» yak zrazok modernistskoho svitovidchuttia L. Pakharevskoho* [w:] Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho, seriia «Filolohichni nauky», nr 4, 2012, s. 2.

[19] M. Konopnicka, *Mendel Gdański*…, s. 6.

[20] Ibidem.

причину погромів він убачає в фантазійній єврейській „чужості". Очевидно, що для єврейського населення, яке століттями жило поряд із польським народом, така теза видається дивною і дикою. Мендель наголошує: його прізвище „Гданський" свідчить, що він походить із Польщі. Євреї та єврейки давно відчували себе **своїми** в мультикультурному просторі Східної Європи. Мендель добре розуміє, що причина не в патетичних заявах про єврейську відчуженість, а в банальному насильстві й злочинстві: „Pan dobrodziej się myli – rzekł. – Ludzie tego nie powiadają. To powiada wódka, to powiada szynk, to powiada złość i głupota, to powiada zły wiatr, co wieje"[21]. Коли сусідка просить виставити у вікно хрест або іконку, щоб погромники оминули Менделеву хату, той відмовляється. Не хоче соромитися своєї ідентичності.

У рецепції Пахаревського проявляється дихотомія єврейського тіла і духа. Тілесне, життєве (боротьба за виживання) вступає в конфлікт із безтілесним єврейським Богом і Торою (пасеїзм, віра у пророцтво загибелі). Мелвін Коннер узагальнює, що впродовж єврейської історії міцні й войовничі тіла біблійних героїв стали хирлявими і хворобливими тілами євреїв – народу Книги, наділеного силою розуму і „рабською, галутною психологією" (хоча все дуже відносно, бо Талмуд містить безліч правил і ритуалів щодо єврейського тіла, сексуальності, задоволення фізіологічних потреб)[22]. Тільки трагічні події кінця XIX ст. повернули євреїв до культу хоробрості, переможного тіла, – у літературному осмисленні цей поворот, передусім, лягає на плечі єврейської молоді („нових євреїв").

Головні герої обох оповідань переживають глибоку особистісну трансформацію у кризових обставинах. У цих змінах людської душі – основна драма. Мендель Гданський до останнього відчуває себе невід'ємною частиною польського міста. „Co to uciekaj?… Gdzie un ma uciekać?… Na co un ma uciekać?… Czy un tu ukradł co komu, co by un uciekać miał?… (…) Un nie będzie

[21] M. Konopnicka, *Mendel Gdański*…, s. 2.
[22] M. Konner (E. Levin transl.). *Evrej telesnyj*. Moskva 2012, s. 8–9.

uciekał!…”[23], – обурюється він. Однак коли під час погрому його внукові розбили каменем голову, у серці старого палітурника вмерла любов до свого міста. Лейзор до останнього тримається віри у старе пророцтво і приреченість народу. Проте безстрашність і рішучість доньки переконує його стати до боротьби обік молоді: „І був це уже не Лейзор, старий, слухняний. Ні! Це був пророк Сіону, але грізний, високий, сивий…”[24]. Переживши духовну зміну, єврей плаче вже сльозами перемоги, а кров, яка скапує з його пораненого плеча, – це кров звитяжця, а не жертви. Ця трансформація повертає єврейському народу те, що забрало в нього національне розсіяння, *тфутца*: власну велич, спілкування з Єговою, праведний гнів, владу над своїм життям.

Висновок. Отже, у текстах Марії Конопніцької та Леоніда Пахаревського художньо відображено трагічні події єврейських погромів, інспірованих російським царатом у другій половині XIX і на початку XX ст. Зафіксована в літературі пам’ять важлива як із погляду художньої довершеності й літературних конвенцій, так і з історико-культурної перспективи. Адже письменниці й письменники нерідко самі були свідками подій, тісно спілкувалися з жертвами й очевидцями погромів. Дискурсивні елементи образотворення в оповіданнях „Mendel Gdański” і „Батько” почасти збігаються: погром показано через долю старого єврея та його дітей чи онука. У кризових обставинах погрому головні герої переживають особистісні зміни: Мендель втрачає любов до свого міста, а Лейзор позбувається пасіонарних ілюзій і стає до збройної боротьби за волю.

Марія Конопніцька фокусується на органічній належності єврейського населення до польського суспільства та – ширше – до східноєвропейського мультикультурного простору. Леонід Пахаревський показує розрив поколінь, коли старше єврейство без опору приймає загибель, керуючись вірою в біблійну землю обіцяну, а молодше таврує ці ілюзії й рішуче захищає

[23] M. Konopnicka, *Mendel Gdański*…, s. 11.
[24] I. Myronets (Ed.), *op. cit.,* s. 75.

своє життя. Конопніцька й Пахаревський шукають передумови погрому. На їхню думку, єдині причини – суспільні упередження, стереотипи, а також кримінальний чинник, роль злочинців та люмпену в антисемітських акціях. В обох текстах використано прийом нагнітання відчуття небезпеки, хоча оповідання Пахаревського починається зі сцени пожежі й безпосереднього нападу. Погроми призводять до реального загострення ворожнечі й болісного розриву між єврейським і неєврейським світом. Загалом ідеться не лише про ґенезу й перебіг антисемітських виступів, а й про універсальні категорії – передусім, процес самовизначення єврейського народу в новому часі й оновлення єврейської ідентичності.

У перспективі дослідження – розширити палітру українських і польських текстів для порівняльного вивчення образів погрому, а також врахувати ґендерний аспект.

Авторка дякує Збройним Силам України та особисто д-ру Сергієві Рудьку за захист України і можливість вільно досліджувати й писати

Христина

References

Antosik-Piela M., *Wśród chichotu katów. Motyw pogromu w literaturze polsko-żydowskiej* [w:] Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, t. I: Literatura i sztuka, red. nauk. Sławomir Buryła, Warszawa 2018, s. 53–72.

Burdziej B., *„Lalka" Prusa o genezie pogromu warszawskiego (1881). Rekonesans problemu,* [w:] Jubileuszowe „żniwo u Prusa", red. Z. Przybyła, Częstochowa 1998.

Fedyk I., *Natsionalna polityka mizhvoiennoi Polshchi v Halychyni: yevreiskyi kontekst (Na prykladi diialnosti pravookhoronnykh orhaniv)* [w:] „Proceedings of History Faculty of Lviv University", nr 13–14, 2012–2013, s. 589–595.

Friedrich A., *Obraz pogromu warszawskiego w literaturze polskiej* [w:] Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku, t. I: Literatura i sztuka, red. nauk. Sławomir Buryła, Warszawa 2018, s. 21–34.

Hrabovych H., *Do istorii ukrainskoi literatury: Doslidzhennia, ese, polemika*, Osnovy, Kyiv 1997.

Hrynevych L., Hrynevych V., *Yevrei v Ukraini* [w:] Entsyklopediia istorii Ukrainy, t. 3: E–Y. Eds. V. A. Smolii (holova) ta in., NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy, Naukova dumka, Kyiv 2005, http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini» http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini, [03.04.2022].

Kohut S., *Ukrainsko-polskyi literaturnyi dialoh mizhvoiennoho periodu: tendentsii, konteksty, „mekhanizmy" kontaktiv* [w:] „Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka", nr 10, 2018, s. 195–212.

Konner M. (E. Levin transl.), *Evrej telesnyj*. Moskva 2012.

Konopnicka M., *Mendel Gdański* [w:] „Wolne Lektury", s. 1–14, https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/mendel-gdanski.pdf» https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/mendel-gdanski.pdf, [03.04.2022].

Lazarovych M., *Naukove rozroblennia problemy yevreiskykh pohromiv periodu Ukrainskykh natsionalno-vyzvolnykh zmahan 1917–1921 rr.* [w:] „Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu", nr 29–30, 2015, s. 147–151.

Lenska S., *Ukrainska mala proza 1920 – 1960-kh rokiv: na peretyni zhanru i styliu*, PoltNTU, Poltava 2014.

Myronets I. (Ed.), *Prozaiky 90–900 rr.*, t. 1. Kharkiv, „Knyhospilka", Kyiv 1930.

Oleksandrova H., *Novela „Khryzantemy" yak zrazok modernistskoho svitovidchuttia L. Pakharevskoho* [w:] „Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho". Seriia „Filolohichni nauky", nr 4, 2012, s. 1–10.

Pakharevskyi L., *Opovidannia,* kn. 3, Vik, Kyiv 1913.

Piekara M., *Kwestia żydowska w publicystyce Elizy Orzeszkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.

Quiat S., *Pogrom Literature and Collective Memory* [w:] „Yiddish Book Center" 2019,
https://www.yiddishbookcenter.org/language-literature-culture/vault/pogrom-literature-and-collective-memory, [03.04.2022].

Shkandrij M., *Jews in Ukrainian Literature. Representation and Identity*, Yale University Press, New Haven-London 2009.

IV. Wyzwania XX–XXI wieku

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.11

Teresa Chynczewska-Hennel
University of Białystok (Poland)
ORCID: 0000-9847-4540

Between *Slavia Latina and Slavia Orthodoxa*. The Discussion of Ihor Skochylyas with the Concept by Riccardo Picchio

Abstract

Both scholars are no longer alive. Riccardo Picchio (1923–2011) and Ihor Skochylyas (1967–2020) did not know each other and they were almost two generations apart. Riccardo Picchio, Italian Slavist, created the concepts of *Slavia Orthodoxa* and *Slavia Romana* (*Latina*), which aroused discussion in the scientific world but also gave rise to considerable doubts. Anyway, he himself believed that conceptual schemas could not be of absolute value.

Over the years of his work, Ihor Skochylyas argued with these concepts, believing that in fact we are dealing with the picture of the Slavic world consisting of three realms: *Slavia Latina, Slavia Orthodoxa* and *Slavia Unita.* He presented this approach in many publications, including his last work entitled "The latest discoveries of the Lviv historians in research on the Synod of Zamość" published in the conference materials "The legacy of the Synod of Zamość 1720–2020. Challenges and Prospects", Kraków 2021.

Keywords: Ihor Skochylyas, Riccardo Picchio, *Slavia Latina, Slavia Orthodoxa, Slavia Unita.*

The two remarkable scholars did not seem to know each other personally. They are both dead now. Yet the power of human thought overcomes what we used to call the finiteness of being on earth. I have known Ihor Skochylyas for many years and I can say we were friends. We met in Lviv, Kyiv, Warsaw, Cracow and Rome during conferences and social meetings. We last saw each other on 18 November, 2020, it

is true on-line, during the Conference organized by the John Paul II University at Krzeszowice near Cracow, dedicated to the Synod of Zamość held in 1720. Ihor Skochylyas presented the results of the recent research by the Lviv historians on the Synod held in Zamość. He died on 20 December, 2020, defeated by Covid.

From 1999 to 2020 he worked at the Ukrainian Catholic University. Scientific achievements of Professor Skochylyas are impressive and include over 250 articles, studies on the history of the region of Ternopil, the history of the Church in Ukraine, always showing a broad approach to this issue from the perspective of the Polish Commonwealth and its relations with the Catholic Church. His works were published in Ukrainian, English, Italian, Lithuanian, Polish and Russian languages.

The scientific achievements of this historian should be discussed in a separate article.

Knowing Roman archives that were used in his works perfectly well, he published original works covering a wide range of issues. His books and articles concerning the visitation of churches and monasteries of the Diocese of Volodymyr (Włodzimierz) at the end of the 17th century and at the beginning of the 18th century also made a significant contribution to these issues. The professor's cooperation with the Polish historian Professor Andrzej Gil was successful and resulted in valuable publications. I would like to highlight here the extensive study by both authors, i. e. the book entitled *Kościoły Wschodnie w państwie polsko – litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795*, (Eastern Churches in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Process of Transformation and Adaptation: Kyiv Metropolis in the years 1458–1795), (Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, Institute of Central and Eastern Europe, Lublin – Lwów 2014). This book was reviewed by the author of this article in the Annual "Polish Ukrainian Studies"[1].

[1] T. Chynczewska-Hennel, *Rev. (Andrzej Gil, Ihor Skoczylas, Kościoły Wschodnie w państwie polsko – litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458-1795, Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, Lublin -*

We should note that the authors used rich source material (printed and handwritten) from Polish, Ukrainian, Lithuanian and Russian archives in this work on the history of the Eastern Churches – Orthodox and Uniate (Greek Catholic) during the period in question understood as a period of changes and adaptation in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the research work by Professor Ihor Skochylyas it was characteristic, and innovative at the same time, that he was always looking for a "mental map" understood as a wide space of the faithful, the one that is not taken into account by the former administrative divisions having an impact on our understanding of divisions shaped by seeing maps. After all, according to the scientist, perception of distant places and spaces around them changed with time and that is why understanding the essence of such images can be perceived precisely thanks to the concept a "mental map".

What is important to emphasize in Ihor Skochylyas' works is his disapproval of seeing Kyiv, the tradition of the Kyivan Rus' and Kyivan Christianity imposed by Russian propaganda strictly for political purposes and not for historical or religious sensitivity. Reliable historical analysis, deep knowledge of the past and real scientific reflection should be the duty of every true historian. This is the message that runs through historical studies conducted by Professor Ihor Skochylyas.

I met Professor Riccardo Picchio (1923–2011) in Rome and then in Cambridge at Harvard University. The biography of Professor Picchio should also be presented in a separate article. Here I would like to emphasize that this eminent Italian Slavist was associated with Poland for a long time when he worked at the University of Warsaw in the years 1947-1949 as a teacher of Italian. Then he completed Slavic studies in Paris, obtained habilitation in Rome and became professor in Florence and Pisa, where he lectured in Old Russian

---

Lwów 2014, p. 683) [w:] "Studia Polsko-Ukraińskie", red. Walentyna Sobol, nr 2, Warszawa 2015, s. 195-200; idem, *In memoriam, Profesor Ihor Skoczylas (5 IV 1967 – 20 XII 2020)* [w:] "Studia Polsko-Ukraińskie", red. Walentyna Sobol, nr 8, Warszawa 2021, s. 293-297.

and Russian literature. He was Director of the Institute of Slavonic Philology at Sapienza University of Rome and then he joined the Universities of Columbia and Yale in the United States. Riccardo Picchio was the editor of a respected magazine "Ricerche Slavistiche".

If we were to present the general characteristics of the scientific work by Professor Picchio, we should emphasize that as a philologist, language expert and an outstanding erudite he always took into account a broad background and the relationship of the analyzed texts with tradition and culture in which they were written. One of such works is undoubtedly the dissertation entitled *"Slavia Orthodoxa"* and *"Slavia Romana"* published in the Polish language in Cracow in 1999.

Here is what he wrote about these concepts:

> "The concepts *Slavia Orthodoxa* and *Slavia Romana* that I have been using for over thirty years aroused great interest and considerable doubts. It was primarily the concept of *Slavia Orthodoxa* relating to the spiritual community of the Slavs that were widely included in the sphere of influence of Constantinople. I was asked and asked again to what extent I believe in the value of these concepts. To tell you the truth, I do not think that the conceptual systems of this type could be of absolute value" [2]. (The translation of the quote is mine. – *T. Ch.-H.*)

The reflections of this scholar on the concepts of *Slavia Orthodoxa* and *Slavia Latina* (*Romana*) focused, *inter alia*, on the study of formal structures of Orthodox Slavic literature as "poetics", with reference to the rhetorical and aesthetic methods, i. e. notions present in the Old Bulgarian, Old Ruthenian and Old Serbian tradition. As Picchio believed, literary culture is the "totality of cultural behaviour that is functionally common to authors and users of literary texts within a given society"[3].

---

[2] R. Picchio, *I. Studia Slawistyczne, "Slavia Orthodoxa" i "Slavia Romana"* [w:] idem, *Studia z Filologii Słowiańskiej i Polskiej*, Rozprawy Wydziału Filologicznego, vol. LXXII, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1999, s. 29 (the entire article, s. 29-88).

[3] Ibidem, s. 31.

Slavic communities comprise various socio-political formations, but they are close to each other through ethnic and linguistic features, especially visible from the mission of Saints Cyril and Methodius, which reflects a broad awareness of the Slavic community, which is quite cohesive (missionaries from the coast of the Aegean Sea could teach in Central Europe), but at the same time this also shows tendencies of the superpowers of the time in the "Roman" and the "Byzantine" world. The scholar pointed to the separability in the phenomenon of the development of the history and culture of the Slavs, being part of universal culture but also not acting as passive followers. Here he gives an example of the mission of Cyril and Methodius by emphasizing the importance and the huge role of the first Bulgarian Empire of Boris and Simeon[4].

The role and importance of the centers of Slavdom in the community of the Orthodox Slavs changed, as it spread, due to the linguistic and cultural model existing in the Bulgarian Empire, to the Kyivan Rus', Serbia, as well as to Novgorod and all the way to Muscovy.

Riccardo Piccho maintained that the concept of "*Slavia*" was primarily the community of culture of a transnational nature. He added that such an understanding of the concept can be compared, for example, to the term *Slavia antiqua*, or, in terms of typology and ethno-linguistic geography, to *Slavia meridionalis, orientalis, occidentalis*, etc.

As regards the comparison that can be seen between *Slavia Cattolica* and *Slavia Latina (nota bene:* the author himself admits that he hesitated between the terms *Slavia Cattolica* or *Slavia Latina* as opposed to *Slavia Orthodoxa*), we should note that in both cases the Slavic people were subject to a process of "acculturation" on the part of Christianity from the very beginning. Both in the East and in the West religious institutions had an impact on the adoption of the written language[5].

An interesting topic discussed by Riccardo Picchio is undoubtedly the period of Counter-Reformation. Namely, he drew attention to

[4] Ibidem, s. 35.
[5] Ibidem, s. 66-67.

a more significant impact of the Protestants on the Slavs subjected to Rome than on the Slavs within a nascent Muscovy empire at that time.

In later centuries that supranational *lingua sacra* of the Orthodox Slavs, in competition against both the Reformation and the Counter--Reformation, began to weaken gradually in favour of the local linguistic applications. The author transferred those interesting considerations to the 19th and 20th centuries[6].

Ihor Skochylyas was a scientist representing younger generation and there was a difference of one, or even actually two generations between the two scholars. The Ukrainian scholar presents in his works and discussions on academic and conference forums a picture of the Slavic world composed of three dimensions such as: *Slavia Latina*, *Slavia Orthodoxa* and *Slavia Unita*.

The book entitled "Eastern Churches in the Polish-Lithuanian Commonwealth", mentioned earlier in this article, presents this three-part picture of Slavdom. According to the authors, the last three decades of the 17th century and the first quarter of the 18th century were a the "golden age" of the Uniate Church. The political result of this renewal was a fuller identification (Occidentalization, Westernization) of the Catholic Church of the Eastern Rite with culture and social structure of the Polish Sarmatian Commonwealth.

In his last publication, which was based on recordings of the Conference mentioned at the beginning – "The Legacy of the Synod of Zamość 1720-2020", and which was completed by the wife of the deceased, Mrs. Irena Skochylyas, presents the latest discoveries by the historians of Lviv. Ihor Skochylyas stated, *inter alia*, that the Synod of Zamość "played in the Uniate Church, in the Ruthenian Church, as important role as the Council of Trent in the Latin Church or the Second Vatican Council in all Catholicism"[7].

---

[6] Ibidem, s. 37-38.

[7] I. Skoczylas, *Najnowsze odkrycia historyków lwowskich w badaniach nad Synodem Zamojskim* [w:] *Dziedzictwo Synodu Zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy*, red. nauk. P. Nowakowski CM, Kraków 2021 s. 119 (the entire article, s. 119-129).

In a synthetic form, or perhaps in a symbolic form, he referred to the problem of understanding Latin, Orthodox and Uniate Slavdom by presenting methodological issues in the studies of the Synod of Zamość. Here is what he writes:

> "The methodological topic is about how we treat the Synod of Zamość, in what context and how we should approach it in order to understand both the Synod and its issues, which are very controversial for both the contemporary Greek Catholic Church and for our Orthodox brothers. [...] We carry out our project based on the concept of Kyivan (Ruthenian) Christianity in which the most important aspects of this tradition are: the rite (Byzantine-Slavic), especially the Divine Liturgy, theology ("Kyivan"); particular law; common geographical area, or the so-called "geographic isolation" (according to Fernand Braudel); common everyday life; *lingua sacra* (Church Slavonic Language) and the "simple Russian speech;" memory of the future (liturgical, historical and cultural); and political legitimacy (loyalty)" [8]. (The translation of the quote is mine. – *T. Ch.-H.*)

In 2019 the book "At the Crossroads of Cultures. The Monastery and the Church of the Holy Trinity in Wilnius" was published in Lviv (edited by Alfredas Bumlauskaus, Aklvijus Kulevicius and Ihor Skochylyas). This is a joint publication written by 19 Ukrainian and Lithuanian authors, being the aftermath of a joint Ukrainian-Lithuanian project entitled *The Orthodox and Uniate Communities in the Grand Duchy of Lithuania. History, Culture and Memory*. In 2021 the book was nominated for the prestigious Ivan Franko Award in Drohobych in Ukraine. Ihor Skochylyas was the *spiritus movens* of this undertaking. Studies of Ukrainian and Lithuanian historians on the history of the monastery and of the Church of the Holy Trinity in Vilnius are a symbolic example of *Slavia Unita*, i. e. the crossroads of cultures and religions on the Baltic-Slavic border of Latin and Byzantine civilization. Until the mid-nineteenth century, Vilnius was the meeting place, as the authors and editors of the book emphasize, of the Lithuanian West with the Ruthenian, that is to say Ukrainian and Belarusian East. The monastery and the Church

[8] Ibidem, s. 122.

of Holy Trinity were the centers of the Basilian Order and of the metropolises of Kyiv and Vilnius. According to the concept of Ihor Skochylyas, this multinational, multi-faith and multi-religious city was the meeting place and a place of mutual interpenetration of the worlds of *Slavia Orthodoxa*, *Slavia Unita* and *Slavia Latina*.

References

Chynczewska-Hennel T., *Rev. (Andrzej Gil, Ihor Skoczylas, Kościoły Wschodnie w państwie polsko – litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458-1795, Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, Lublin – Lwów 2014)* [w:] "Studia Polsko-Ukraińskie", red. Walentyna Sobol, nr 2, Warszawa 2015, s. 195-200.

Chynczewska-Hennel T., *In memoriam, Profesor Ihor Skoczylas (5 IV 1967 – 20 XII 2020)* [w:] "Studia Polsko-Ukraińskie", red. Walentyna Sobol, nr 8, Warszawa 2021, s. 293-297.

Picchio R., *I. Studia Slawistyczne, "Slavia Orthodoxa" i "Slavia Romana"* [w:] idem, *Studia z Filologii Słowiańskiej i Polskiej*, Rozprawy Wydziału Filologicznego, t. LXXII, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1999, s. 29-88.

Skoczylas I., *Najnowsze odkrycia historyków lwowskich w badaniach nad Synodem Zamojskim* [w:] *Dziedzictwo Synodu Zamojskiego 1720-2020. Wyzwania i perspektywy*, red. nauk. P. Nowakowski CM, Kraków 2021, s. 119-129.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.12

Liudmyla Tarnashynska
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
ORCID 0000-0003-2540-2658

Ego-дискурс українського шістдесятництва як зріз епохи вивільненої свободи

Ego-discourse of the Ukrainian sixtiers as an image on the epoch of liberated freedom

Abstract

The article highlights a set of problems of ego-documents (diaries, epistolary, etc. of Ivan Dziuba, Les' Tanyuk, Ivan Svitlychny, Iryna Zhylenko, Valery Shevchuk, Mykhailyna Kotsyubynska, Svitlana Kyrychenko, etc.) in the discourse of the Ukrainian sixtiers. It is emphasized that these documentary testimonies with a powerful factor of subjective "I" reflect a slice of the era of "liberated freedom", when the debunking of Stalin's cult of personality and Khrushchev Thaw led to a new generation of Ukrainian intellectuals, more broadly – of the Ukrainian sixtiers. This was a new stage in the social and socio-cultural transformation of Ukrainian society in the conditions of sub-imperial Ukraine and the attempts of dissidents to free themselves from this enslavement. The open dialogue with a specific addressee or appeals to the addressee of imaginary ego-discourse, the "spiritual situation of the day" is presented because of confession. The period was the middle or second half of the 20th century. The research focus is on the unconquered human self in complex transformational, often borderline (further harassment, arrests, exile) conditions.

Keywords: Ukrainian sixties, "Khrushchev's Thaw", freedom, ego-discourse, ego-documents, dialogue.

Документалістика є своєрідним і досить точним дзеркалом для відображення розмаїтих колізій як зовнішнього, так і внутрішнього буття людини на тлі широкого фактологічного матеріалу

доби: від історичних, суспільно-політичних, соціокультурних до індивідуальних – психолого-антропологічних, творчих та поетикальних – особливостей. Оскільки зацікавлення документалістикою з року в рік зростає, дослідження літератури „особистого документа", або, за визначенням окремих дослідників, художньо-документальної прози (до неї відносять епістолярій, щоденники, мемуари, автобіографії, записки, некрологи, усні оповіді, а також документальні світлини) як „духу часу" має вже певну традицію у світовому й, зокрема, українському літературознавстві. Цю колись „білу пляму" в дослідженні документалістики ХХ ст. певною мірою заповнили праці Михайлини Коцюбинської „Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість" (2001), Надії Колощук „Табірна проза в парадигмі постмодерну" (2006), Олексія Зарецького „Офіційний та альтернативний дискурси. 1950-80-ті роки в УРСР" (2008), Олеся Обертаса „Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х)" (2010), Олега Рарицького „Партитури тексту і духу" (2016), Наталії Загоруйко „Таборовий епістолярій українських шістдесятників (Літературно-естетичний дискурс)" (2018) та інших. Водночас опрацювання цієї теми відкриває нові перспективи як для соціокультурних, культурологічних, так і для літературознавчих інтенцій. Ідеться не тільки про „дзеркальне", психологічно вивірене відтворення реалій минулого, а й про відображення специфіки літературного процесу в його вільно задокументованих формах. Для цього потрібно ще і ще раз з'ясувати еволюцію жанрових дефініцій та інтерпретацій документів в українському та світовому контекстах, зокрема, виявити формальні та змістові ознаки цих жанрів, вирізнити суттєві жанрові модифікації, звернути увагу на особливості поетики і стильових авторських пропозицій.

Метою ж цієї статті є спроба показати комплекс проблем ego-документів (щоденники, епістолярій, мемуари) кінця 1950-х – 1960-х – 1970-х – 1980-х рр. Саме в цих документальних свідченнях із потужним фактором суб'єктивного „Я" віддзеркалено зріз епохи „вивільненої свободи", коли розвінчання

культу Сталіна й „хрущовська відлига" спричинили появу нової генерації українських інтелектуалів, ширше – українського шістдесятництва як нового етапу соціокультурної трансформації українського суспільства в умовах підімперської України та намагання незгодних визволитися з-під цього поневолення.

Для цих процесів існували об'єктивні причини. Життя, що „йшло в глибокій колії радянського патріотизму", зазначає у своїх спогадах Світлана Кириченко, „мало наче два несумісні виміри: життьовий та ідеологічний", де на макрорівні –

> …тверeза, без ілюзій, оцінка того, що діється навколо: „газети брешуть", „у партію налізло всілякої сволоти, чесним людям там нічого робити", а над „низом районних буднів, реального життя існував недоторканий ідеологічний макрорівень: такі поняття як здобутки Жовтня, безсмертні вожді, перша в світі держава трудящих, влада Рад тощо, набули ореолу святості, стали фетишизованими символами, переглядові не підлягали. Надреальний „світ тіней"…[1]

Такі суперечності не могли тривати нескінченно й породжували в суспільстві протестні настрої. Тема бунтарства (а саме з бунтарством зазвичай асоціюють явище українського шістдесятництва) завжди є розгортанням теми свободи. Звідси – передчуття змін, семантика непокори, грому (скажімо, у Василя Симоненка з красномовною назвою його першої книжки „Тиша і грім" (1962), що несе „навантаження" альтернативи вибору, чи в Бориса Мамайсура у вірші „Громи": „Відчуєш радісно: життя триватиме, / Бо знов і знов гримітимуть громи!")), а також відвертого бунту (у того ж таки Мамайсура, назва першої поетичної книжки якого „Чи буде шторм?" (1963) також прямо апелює до нескореності, жадоби змін).

У цій ситуації бунт як екзистенційна потреба репрезентантів нового покоління інтелектуалів став спусковим механізмом вивільнення іманентної людській природі свободи. Епоху українського шісдесятництва цілком можна назвати епохою

---

[1] S. Kyrychenko, *Liudy ne zi strakhu. Spohady*, Smoloskyp, Kyiv 2013, s. 23.

„вивільненої свободи", адже, за Ліною Костенко, „душа – єдина на землі держава, / де є свобода чиста як озон". Метафізичний простір свободи як вибору між життям/смертю окреслив Василь Стус у вірші „Не можу я без посмішки Івана…": „…і зважитись боротися, щоб жити, / і зважитись померти, аби жить?". Вияв свободи шістдесятники розуміли насамперед як відторгнення марксистського догматичного трактування (у його класовому варіанті) самого поняття свободи як „усвідомленої необхідності" – першої підвалини класичної філософії, яку марксисти спотворили і пристосували до своєї матеріалістичної догматики. Актуалізуючи другу підвалину класичної філософії свободи як волі („свободи волі"), вони прагнули дещо пом'якшити „усвідомлену необхідність" національної заангажованості волею до творчості як виявом індивідуалізованої свободи, бо ж, як констатувала Ліна Костенко, „серце вириває ться із пастки – / у нетрі дум, під небо самоти". Однак цій творчій силі в шістдесятників передує сам процес розрізнення добра і зла в постсталінській світоглядній спадщині – і проходить він по лінії індивідуальної/національної самоідентифікації.

Репрезентанти пасіонарного шістдесятництва з його спонтанно оприявленою „моделлю свободи" вирішального значення надавали етичному вибору: саме він визначає як міру й окіл свободи, так і міру естетичної зреалізованості. Це вже наступний етап світоглядних аспектів їхньої еволюції, адже спершу був вибір свободи як імперативу справедливості, правди, ідеалів („обридли відьомські шабаші фікцій / і ця конфіскація душ під гармонь…" – заявила тогочасна опозиційна інтелектуальна думка рядками Ліни Костенко), а далі – переведення цих засадничих концептів із ідеальної сфери уявлень у площину „паралельної реальності" – художню творчість.

Відтак концепт свободи утверджувався українськими неофітами на двох рівнях – з одного боку, через вибір громадянської позиції і, відповідно, громадянської активності (Ліна Костенко: „Цей розкоханий спокій! / Даруйте. Це не для мене. / До побачення. Все. Я вертаюся в долю свою"), а з другого – через

утвердження цих ідеалів у площині відповідної художньо-образної системи. В українських шістдесятників свобода виступала засобом певного світоглядного ревізіонізму, метафізичною призмою, крізь яку людина може побачити міру своєї самореалізації. Тож в основу їхнього бачення свободи, як і в основу бунтівних настроїв, цілком можна покласти концепт самореалізації – і це закономірно й природно, адже йдеться про людей творчого покликання.

Із обома цими моделями бунт шістдесятників корелює і в тій частині, де йдеться про творчість як бунт проти змертвілих естетичних форм і усталених стилістичних унормувань. Свобода іманентно властива істинно творчій людині – про це точно сказано також у Ліни Костенко: „Моя свобода завжди при мені"; „Воно в мені, святе моє повстання". У такому самовираженні через слово знаходив свою свободу й Іван Світличний: „Поезія – свобода серця. / Вона ламає ков і стрим". Водночас поет усвідомлював, що місія, покладена на митця, надзвичайно важка, вона визначає весь його життєвий шлях, а метафізична свобода обертається у творчості на неспростовну залежність: „Найдеспотичніший володар – Поезія, твоя свобода. / Де ж визволення? Спокій де? / Нема й не буде...". Такі інтенції трансформувалися в імперативне кредо покоління: „Творити світ для згоди і любові…" (Микола Вінграновський)[2].

Однак це мова вивільненої у свободі поезії, без якої неможливо сприймати різножанрову й різнопланову творчість шістдесятників як єдину систему, світоглядну та морально-етичну модель комунікування з Іншим і загалом зі світом. Паралельно існував також величезний компендіум шістдесятницької „літератури особистого документа", до якого можна віднести, насамперед, такі її жанрові модифікації, як автобіографія, щоденники, мемуари,

---

[2] Див.: L. Tarnashynska, *Siuzhet Doby: Dyskurs shistdesiatnytstva v ukrainskii literaturi XX stolittia*, Akademperiodyka, Kyiv 2013; L. Tarnashynska, *Ukrainske shistdesiatnytstvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyj ta poetykalnyi aspekty),* vyd. 2, dop., Smoloskyp, Kyiv 2019.

епістолярій тощо (окрім особистих протестних заяв до офіційних органів, сюди, очевидно, можна також долучити листи-протести, відозви тощо як літературу колективного документа).

Автори подібних текстів були не так мотивовані прагненням „закарбувати себе в часі", як спонукувані бажанням зафіксувати неповторний „дух часу", сповнений нових можливостей, ризиків, колізій, трагічних катаклізмів. Так, у золотій скарбниці української мемуарної літератури маємо цілу низку творів: „Щоденники без купюр" (у 60-ти томах; вийшло друком 37 томів) Леся Танюка, „Спогади і роздуми на фінішній прямій" та „Не окремо взяте життя" Івана Дзюби, „Книга споминів" Михайлини Коцюбинської, „Homo feriens" Ірини Жиленко, „Люди не зі страху" Світлани Кириченко, „Шістдесятники" Романа Корогодського, „Сад житейський думок, трудів та почуттів" та „На березі часу" Валерія Шевчука, епістолярії Івана Світличного, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, В'ячеслава Чорновола, Михайла Гориня, Богдана Гориня, Алли Горської, Опанаса Заливахи, Валерія та Анатолія Шевчуків та інших. Усі ці твори дають історикам і літературознавцям неоціненний матеріал для дослідження як загального духу тієї доби, коли вивільнена свобода втілювалася в різних формах протесту проти тоталітарного диктату, так і індивідуальної еволюції людського духа в різних його вимірах та іпостасях.

Цей досить розгалужений ego-дискурс висвітлює складний внутрішній світ людини, вимушеної перебувати у складних трансформаційних, часто межових (подальші утиски, арешти, заслання) умовах. При цьому фактографічність, увага до точного датування, опис подій і деталей, аналітичність поєднуються тут із відвертістю, інтонаціями інтимного переживання того чи того моменту буття, щирістю. Якщо епістолярій завжди орієнтований на конкретного адресата (рідних, друзів або ж – іноді – на офіційну особу), щоденник має зазвичай безадресну апеляцію. Щоправда, безпомильним адресатом цього жанру документалістики є час, з висоти якого нащадки мають можливість вивчати своє минуле заради майбутнього. І все ж навіть у тексті щоденника

завжди відчувається розрахунок на розуміння, емпатію, ба навіть на внутрішній діалог. Таке віртуальне комунікування базується на внутрішньому відчутті довіри, спробі „вивірити" авторські відчуття на сприйнятті Іншого.

Якщо звернутися до тез Олега Рарицького, згідно з якими література non-fiction (до неї автор відносить епістолярій, щоденник, мемуари, автобіографію, записки, некролог, усну розповідь) „уписується в традиційні норми формозмісту літературного твору, проте виявляє свої особливості поетики, відмінні від художнього письма", а для „мемуарної прози домінантною є лінійна організація тексту, проте основні композиційно-сюжетні складники в ній нерідко зазнають трансформацій і взаємозамінюються, а окремі з них взагалі редукуються"[3], відразу спадає на думку різниця у способі викладу матеріалу двох чи не найбільш помітних авторок-шістдесятниць. Хоч у своїх мемуарах і Світлана Кириченко („Люди не зі страху"), й Ірина Жиленко („Homo feriens"), дотримуючись принципу хронологічності, роблять розлогі відступи у сучасність, цікавим трибом „накладаючи" реалії минулого на теперішнє (і навпаки), усе ж ці тексти мають певні відмінності.

Попри фактографічність, витриману в рамках хронології, і певну сповідальність, спогадам Світлани Кириченко властиві як своєрідні „вставні" новели чи новелети, написані у формі вільної розповіді (наприклад, „III. Березень. Весніє. Новий задум"[4] чи „V. Гаряче літо 1972-го"[5]), так і цілком документальні тексти, як-от „Виступ Юрія Бадзя на партзборах Інституту літератури 11 листопада 1965 р.[6] або ж заява Юрія Бадзя від 22 січня 1983 р., адресована голові Президії Верховної Ради УРСР О. Ватченку з пропозицією вшанувати на державному рівні жертв голоду

---

[3] O. Rarytskyi, *Partytury tekstu i dukhu. Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv*, Smoloskyp, Kyiv 2016, s. 393.

[4] S. Kyrychenko, *op. cit.*, s. 28–31.

[5] Ibidem, s. 48–62.

[6] Ibidem, s. 189–192.

в Україні 1933 р.[7] (відтворено авторкою за публікацією в книзі: Голод на Україні, 1932–1933. Вибрані статті. Сучасність, 1985; принагідно: таким мегадокументальним духом і формою перейняті багатоконтекстні 60-томні „Щоденники без купюр" Леся Танюка, де містяться численні зразки реальних документів, включно з вирізками з газет, афішами тощо).

Натомість Ірина Жиленко у своїх спогадах, що нерідко тяжіють до ліризму, сповіді, а то й більшої суб'єктивності, яка певною мірою пом'якшує „апокаліптичний" настрій, вдається до численних документальних „вкраплень" у форматі цитування давніх щоденникових записів, листів тощо. Можемо говорити навіть про такий різновид щоденника, як літературно-художній щоденник, де розкриваються певні етапи творчого процесу, переплетені зі психологічними станами, роздумами тощо. У цьому контексті найперше пригадується епістолярій Валерія та Анатолія Шевчуків „Розмова з ворожим підслухом (листи з концтабору і в концтабір 1966–1977 років із дотичним матеріалом)" (2007), густо насичений роздумами про літературну творчість, принагідними творчими нотатками, ба навіть рецензіями, бібліографічними уподобаннями тощо.

Власне, до такого формату тяжіє й книга спогадів Івана Дзюби „Не окремо взяте життя" (2013), що має драматургічну композицію – як документальна розповідь „на три дії". Тут, окрім розлогих і густо насичених (подіями, фактами, конкретними іменами, фольклорними записами, спостереженнями, інтелектуальними розмислами, емоціями тощо) ретроспективних розповідей, містяться також розмаїті, як висловлюється автор, „обертони" його „багатоактного монологу": нотатки, записи, характерологічні замальовки, психологічні начерки, які могли би бути матеріалом для художніх творів. При цьому досить аргументовано звучить застереження автора: „Спогади – не підручник історії. І не сповідь. Публічна сповідь – справа блюзнірська, принаймні якщо ти – не Августин Блаженний. Або гра.

[7] Ibidem, s. 527–528.

Є речі, сповідатися в яких можна тільки перед самим собою. Або перед Господом Богом" [8]. При цьому автор сповідує імператив щирості й відповідальності перед людьми й написаним словом: „…обіцяю не говорити того, чого не знаю, обіцяю не говорити неправди. По-моєму, це максимальна вимога до спогадів"[9].

Власне, ще в попередній книзі мемуарів „Спогади і роздуми на фінішній прямій" (2008) Іван Дзюба так окреслив специфіку своєї манери викладу матеріалу: „Твердої хронологічної послідовності у мене не буде – натомість вибірковість та асоціативність" [10]. Саме з таких позицій він розгортає свою стратегічну мету й творчу перспективу: „Хотілося бодай дещо розповісти про ті сторони життя й особистого досвіду, які звичайно залишаються поза публікаціями професійного характеру"[11]. При цьому автор апелює не так до людей видатних, як до невідомих і „безіменних", які „кинули якусь іскорку думки мені на переживання", бо їхня доля, на його переконання, „виразно свідчить про характер тієї доби"[12]. Попри документальну основу розповіді, тут відчувається значний фактор суб'єктивного „Я": не стільки в оцінках подій/людей, скільки в доборі та висвітленні матеріалу. Така синергія історичного (у людях/долях) й особистого (у спостереженнях/роздумах/характеристиках), об'єктивного й суб'єктивного якраз і окреслює той зріз епохи, який відтворює точним словом Іван Дзюба. У цьому контексті автор виявляє дещо інше „обличчя" українського шістдесятництва – не в ідеях та маніфестаціях, а, за його зізнанням, як „загальний контур руху" у контексті знакових подій (як-то діяльність Клубу творчої молоді, виступ у кінотеатрі „Україна" 5 вересня 1965 р. на прем'єрі фільму Сергія Параджанова „Тіні забутих предків", репресії та арешти, перебування в слідчому ізоляторі та ін.).

---

[8] I. Dziuba, *Ne okremo vziate zhyttia*, Lybid, Kyiv 2013, s.11.
[9] Ibidem.
[10] I. Dziuba, *Spohady i rozdumy na finishnii priamii*, Krynytsia, Kyiv 2008, s. 29.
[11] Ibidem.
[12] Ibidem.

Задокументовані подробиці повсякденного життя, що сусідять із реальними документами, як-от заявами до офіційних органів, апелюють не тільки до розуму читача, а й до його серця, емоційного сприйняття. Так, жіноча спостережливість допомагає Світлані Кириченко прописати портрети товаришів-однодумців у динаміці, у психологічному розвитку характерів: зокрема, це стосується характеристик філософів Василя Лісового, Євгена Пронюка (тут спрацьовує фактор часу, актуалізований через чверть століття). Увага до окремих деталей, відвертість у поєднанні з фактографічністю, хронологічною послідовністю допомагає авторці досить зримо, із великим кінематографічним потенціалом передати атмосферу, яка панувала в середовищі тих, хто підтримував „в'язнів сумління" на волі (рихтуючи для них посилки з найнеобхіднішими на засланні речами, до переліку яких неодмінно входили й книги), кому пощастило вибратися в „Сибір неісходиму" на поодинокі побачення з рідними, що відбували там покарання за вільнодумство тощо.

Так само глибокою інтимністю перейняті спогади Ірини Жиленко „Homo feriens" (чи не найголовніша книга талановитої поетеси) з їхнім імперативом „людини святкуючої", густо перемежані давніми й ближчими за часом щоденниковими записами (що дає право класифікувати їх як спогади із вкрапленнями щоденників опосередкованого та презентативного характеру), листами до чоловіка Володимира Дрозда тощо. Так – через сповідальність, відкритість діалогу з конкретним адресатом чи апеляціями до адресата уявного – презентується „духовна ситуація доби" середини-другої половини XX ст., у фокусі якої постає нескорене людське „Я", спрагле свободи. Шістдесятники-нонконформісти як люди творчі намагалися узгодити свої природні нахили з правом вибору свободи в царині індивідуального й національного духу, зняти суперечність між індивідуальною місією людини-митця й суспільним моральним обов'язком, перевівши і перше, і друге у простір вибору свободи. Обираючи свободу як свободу самовияву, вони намагалися згармонізувати свій талант із почуттям відповідальності перед власною совістю

й народом. Своїм вибором вони довели, що тільки послідовно втілюючи особисту творчу програму, митець має право говорити й про виконання свого морального обов'язку. І навпаки: митець, котрий відступає від власного шляху, прийнявши естетичні обмеження тоталітарної ідеології, утрачає право бути носієм морального обов'язку – таким є загальне враження від ознайомлення з цим масивом ретроспективної літератури.

Мова ego-документалістики, якою описано атмосферу арештів, має досить широкий діапазон: від вивіреної стилістики документальних свідчень – до інтимних спогадів, підсилених роздумами й критичними рефлексіями. До останнього способу подачі інформації особливо продуктивно вдається Світлана Кириченко: моторошні факти репресій вона чергує з „діагностуванням" свідомості своїх співгромадян, зокрема й родичів, осмисленням причин і наслідків:

> Уночі я думала собі: яка то страшна сила – ця компартійна ідеологія, як вона нівечить людську свідомість. Наче прилучає „громадян" до політики, до „історичного процесу", а насправді блокує тверезий погляд, потребу людського розуму самостійно осмислювати події. Заряджає психіку фанатичною вірою в „єдино правильну" політику вождів і нетерпимість до всього „інакшого", „не нашого". Руйнівною енергією, що нищить людські зв'язки, навіть усередині однієї родини… У суспільстві уже немає агресивності 30-х років, дядько Льоня – релікт минулих десятиліть, але як далеко ще до розкутої свідомості…[13]

Загалом спогади Світлани Кириченко мають строго хронологічну послідовність викладу матеріалу, можна навіть сказати, що вони тяжіють до формату щорічника.

У спадщині шістдесятників лист постає специфічним документом, де повною мірою проявляється „епістолярне alter ego митця" – за Михайлиною Коцюбинською. Окреслюючи епістолярну панораму доби шістдесятництва, вона розглядає лист не тільки як документ, а також „лист як творчість",

---

[13] S. Kyrychenko, *op. cit.*, s. 27.

ба більше – „лист як феномен": з усіма його текстами й контекстами (зокрема, питаннями інформативності й хроніки, „Правди" і „правд", „прямостоянням" і „будуванням себе"), „аурою автентичності", „масками та обличчями" тощо[14]. Однак часто таке „табірне" листування – це також справжня творча лабораторія, коли внутрішній світ людини розкривається не через нарікання на долю, а через апеляцію до її творчих потуг. Скажімо, у листуванні Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким (1980-ті рр.) найбільш потужний дискурс – узгодження творчих позицій, характеристик письменників-класиків і сучасників, кристалізація задумів (більшості з них судилося здійснитися пізніше), цитування власних віршів, перекладів тощо. І поміж тим – хіба натяками, асоціативними описами природи означується атмосфера жорстких умов перебування „за дротом", де замість скарг і сентиментів – сповідальна ліричність людини, відрізаної від звичного життя:

> Зима уже на спаді, зима була лагідна. Саме чотири роки тому я вийшов з літака і побачив сіре кам'янисте роздолля, пронизливий вітер котив куряву і ще довго я мерз у фуфайці і спотикався об високі груди каміння. А зараз за вікном щедре сонце, а там дивись – за 3 місяці вискочить з землі волохатий жовтоокий сон (тут кажуть „подснежник") і затепліє весна[15].

І тільки зрідка крізь густо насичений іменами, літературними спостереженнями, ідеями епістолярний текст (який можна схарактеризувати як своєрідний, опосередкований літературно-художній „денник", що має мало спільного з глибокою інтимною сповідальністю) проривається стриманий трагізм банальної екзистенційної ситуації, яка штучно провокує творчу анемію:

---

[14] M. Kotsiubynska, *„Zafiksovane i netlinne". Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*, Dukh i Litera – Kharkivska pravozakhysna hrupa, Kyiv 2001.

[15] Yu. Lutskyi, *Lystuvannia z Yevhenom Sverstiukom*, Ukrainske nezalezhne vydavnytstvo „Smoloskyp" im. V Symonenka, Baltimore-Toronto 1992, s. 55–56.

…Рука звикає до молотка і столярки [автор листів працював на засланні столяром – Л. Т.]. Голова розв'язує нескладні задачі прикладного характеру. Слово тяжить до вироблених штампів. Словом, мені набагато цікавіше читати Вашого листа, ніж писати свого. Тим більше, що так мало живих цікавих листів, живих розмов[16].

Звісно, в умовах ув'язнення з його своєрідним „оптимізмом антисвіту" бунт має іншу специфіку. Так, Василь Стус шукав точку опертя в собі (це виглядало як **концентрація-в-собі**). Хоча він маніфестував у своїх поетичних рядках терпіння як довгострокову стратегію („Триматися на тому, що все – стерпне. Навіть смерть із-за рогу"[17] (з листа до дружини)), насправді у його особистісних відчуттях домінував мало сумісний із терпінням внутрішній бунт, який перемагав „прострацію покор". Проте цей внутрішній бунт, сугестований у поетичні рядки, зрештою обертається упокореністю долі: „…вже остання лопнула струна, / вкрай напнута сподіванням. Досить: / бо немає стерпу. Твій кінець / умовляє, научає, просить – / згинь, коли спромога". Зрештою, „...і завжди люди гинули за віру. / Цей спорт одвічний винайшли не ми", – скаже Ліна Костенко. І додасть: „Тут головне – дивитись в очі звіру / і просто – залишатися людьми". Попри намагання тримати себе в покорі терпіння („таємної тримайся муки і так існуй, бо це – життя"), Василь Стус не утаємничує від читача того, що насправді терпіння виявилось несумісним із надією в лоні бунту. Це видно і з його богоосяжних віршів, де народження Бога „в-мені" постає як іпостась бунту, узлагоджена прийняттям фатуму: „А понад нами – божевільне небо, / і божевільним богам я молюсь, / і так кажу: не вами, а за вами / на вічність ближче, по краю світів / ми разом поєднаємось серцями".

Епістолярій Василя Стуса („Листи до сина", 2001), вистражданий у лоні „витерплих терпінь", інтегрує сублімований досвід „самособоюнаповнення" як способу приборкання нетерпіння

---

[16] Ibidem, s. 65.

[17] Цит. за: M. Kotsiubynska, *op. cit.*, s. 102.

(свідчення цього – також значний поетичний таборовий доробок митця). „В'язнів сумління" (дисидентів) метафорично цілком можна назвати й „полоненими свободи", вибір якої (як обстоювання власної позиції), безперечно, обмежив їхні творчі, екзистенційні можливості. Проте, замкнувши обшир їхніх потенцій у просторі власного індивідуального „Я", він же й розімкнув це „Я" у вимір трансцендентний, наблизивши до розуміння ідеї Бога (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус) – через рух від абстрактного Бога, яким вони сприймали Його доти. Інакше, ніж Василь Стус, переживає ув'язнення Євген Сверстюк: у нього акцент зміщується з сильної „ноти" (смерті) на слабку – надію. „…Бо ж то треба духу, щоб далі і далі йти вгору і будувати там храм", – писав він 1986 р. у листі до Юрія Луцького з містечка Багдарин Бурятської АРСР, де відбував тривале заслання. У цих словах дається взнаки релігійність, закладена в дитячому віці батьками Євгена Сверстюка. Натомість Василь Стус осягав „свого Бога" як обшир вищого духа в процесі внутрішнього протиборства: сильної сторони власного „Я" зі слабкою.

Тож різноаспектність переживання факту „ув'язненої свободи" віддзеркалено у великому епістолярному спадку шістдесятників, який, за Олексієм Зарецьким, можна по праву назвати альтернативним:

> Листування є індивідуальним дискурсом, але в системі, де контролем було охоплено весь дискурс, воно могло набути ознак альтернативності. Це відбувалося в тому разі, якщо учасники комунікації мали відповідний політичний статус – перебували в ув'язненні, на засланні тощо – у цьому разі діє екстралінгвальний фактор[18].

При цьому дослідник відзначає, що опозицію „офіційне – альтернативне" складно типологізувати, проте такий епістолярій вказує на „етичний спротив системі, суб'єктивне несприйняття радянської влади з її насадженням власної ідеології, штампів

[18] O. Zaretskyi, *Ofitsiinyi ta alternatyvnyi dyskursy. 1950-80-ti roky v URSR*, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, Kyiv 2008, s. 187.

у мистецтві та літературі, тотального контролю, русифікаторської політики”[19]. Потреба самоосмислення в умовах межової ситуації, можливо, і була причиною того, що ув’язнені шістдесятники-дисиденти в умовах „поневоленої свободи” писали переважно поезію, листи, перекладали світову літературу. Ці жанрові уподобання частково пояснює у своїх мемуарах Ірина Жиленко: „Погодьмося – були ми всі нутром своїм переважно літераторами, а отже – ідеалістами. Недаремно і в таборах писали не так і не стільки політичні програми, як вірші”[20].

Дослідниця Надія Колощук, розглядаючи табірну прозу в парадигмі постмодерну (до табірної прози вона відносить як документальні свідчення, так і белетристичні твори – останнє, на мою думку, залишає простір для наукової полеміки), зокрема наголошує: „Табірна проза за своїм ідейно-образним змістом прочитується як Utopia incarnata і становить невід’ємну частку сучасного антиутопічного мислення, є ґрунтом та передумовою його формування”[21]. Тим часом мусимо пам’ятати, що свобода шістдесятників – попри певні їхні ілюзії – виявилася детермінованою різними факторами: від ідеологічних, національних – до професійних. Однак ці митці і справді здобулися на статус „лицарів свободи”, котрі в межах свободи вибору наважилися на „пошуки істини” – часто в складних, межових умовах, забарвлених справжнім трагізмом. Завдяки цьому вони мають право на зізнання: „Нам було призначено зробити те, що призначено. І ми це зробили. Написали книги, виростили дітей, зробили свої відкриття і підготували прихід нової доби і нової літератури”[22]. І масив ego-документалістики, що належить перу цих незламних борців за свободу, поєднуючи відповідальну фактографічність із інтонаціями інтимного переживання, інтелектуальну складову

---

[19] Ibidem, s. 191.

[20] I. Zhylenko, *Homo feriens. Spohady*, Smoloskyp, Kyiv 2011, s. 324.

[21] N. Koloschuk, *Tabirna proza v paradyhmi postmodernu*, RVV „Vezha” Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky, Lutsk 2006, s. 139.

[22] I. Zhylenko, *op. cit.,* s. 133.

з певною сповідальністю, репрезентує найширше уявлення про різні іпостасі їхнього багатогранного життя.

Таким є загальне окреслення заявленої проблематики ego-дискурсу українського шістдесятництва, що постає як намагання творчого покоління презентувати епоху „вивільненої свободи", а через неї – і розкріпачене людське „Я". Доробки всіх згаданих у статті авторів і авторок, що репрезентують літературу українського шістдесятництва, належать до „золотої скарбниці" літератури non-fiction і варті окремого детального аналітичного розгляду, так само як і дослідження за окремими жанрами, темами, художньо-стильовими особливостями величезного масиву ego-документалістики інших вітчизняних інтелектуалів, які ще на початку 1960-х рр. стали провісниками свободи й незалежності України.

References

Dziuba I., *Ne okremo vziate zhyttia*, Lybid, Kyiv 2013.
Dziuba I., *Spohady i rozdumy na finishnii priamii*, Krynytsia, Kyiv 2008.
Zaretskyi O., *Ofitsiinyi ta alternatyvnyi dyskursy. 1950–80-ti roky v URSR*, Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy, Kyiv 2008.
Zhylenko I., *Homo feriens. Spohady*, Smoloskyp, Kyiv 2011.
Kyrychenko S., *Liudy ne zi strakhu. Spohady*, Smoloskyp, Kyiv 2013.
Koloschuk N., *Tabirna proza v paradyhmi postmodernu*, RVV „Vezha" Volynskoho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrainky, Lutsk 2006.
Kotsiubynska M., *„Zafiksovane i netlinne". Rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*, Dukh i Litera – Kharkivska pravozakhysna hrupa, Kyiv 2001.
Lutskyi Yu., *Lystuvannia z Yevhenom Sverstiukom*, Ukrainske nezalezhne vydavnytstvo „Smoloskyp" im. V. Symonenka, Baltimore-Toronto 1992.
Rarytskyi O., *Partytury tekstu i dukhu. Khudozhno-dokumentalna proza ukrainskykh shistdesiatnykiv*, Smoloskyp, Kyiv 2016.
Tarnashynska L., *Siuzhet Doby: Dyskurs shistdesiatnytstva v ukrainskii literaturi XX stolittia*, Akademperiodyka, Kyiv 2013.
Tarnashynska L., *Ukrainske shistdesiatnytstvo: profili na tli pokolinnia (Istoryko-literaturnyi ta poetykalnyi aspekty)*, vyd. 2, dop., Smoloskyp, Kyiv 2019.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.13

Ihor Stambol
Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine)
ORCID:0000-0002-3099-3862

Про перешкоди книговиданню, український театр та біографії: елементи власних спогадів у публіцистиці Михайла Комарова

On obstacles to book publishing, Ukrainian theater and biographies: elements of his own memoirs in journalistic articles by Mykhailo Komarov

Abstract

The article is devoted to the journalistic heritage of one of the most prominent representatives of the Ukrainian community in the South of Ukraine, who is rightly considered a lawyer, translator, bibliographer, compiler of dictionaries, and public figure Mykhailo Fedorovych Komarov (1844–1913). He was the author of over sixty articles in the literary-critical, socio-political, and biographical context. In his works he often reported on his own experience in a particular case. And in these personal comments or recollections elements of memories of the figure are shown. The purpose of this article is to find out what personal memories the Odesa figure contained in his articles, the objective is to identify memories, determine their thematic direction and value. During the research, it was found out that M. Komarov's journalism mainly concerned the issue of the arbitrariness of the Russian government in relation to Ukrainian culture and book publishing. His testimony, given the small amount of literature published in the late nineteenth century, is important in many political and bibliographic contexts. The coverage of theatrical life, which the activist joined as a spectator and bibliographer, was of popularizing importance, although it also contains some new facts, for example, regarding the desire of the Ukrainian Coryphaeuses Theatre to tour abroad. Among the new facts that reveal articles about the activities of M. Komarov himself: his pedagogical experience and his books were banned by censorship. Various recollections of biographical stories, both in the context of Taras Shevchenko and other figures, convey both the perception of these personalities at the turn of the century and add new evidence of them.

Keywords: Mykhailo Komarov, Odesa, book publishing, Russian censorship, journalism, bibliography, theater.

Одним із найвидатніших представників української громади Півдня України справедливо вважається юрист, перекладач, бібліограф, словникар та громадський діяч Михайло Федорович Комаров (1844–1913 рр.). Серед його найбільших досягнень – видання першої і найголовнішої для українців бібліографії (шевченківської та театрознавчої); а також – російсько-український словник, що назавжди розділив мову колоніалістів та колонізованих. Коли в Одесі, найбільшому місті підросійської України, удалося отримати право на організацію української культурницької організації „Просвіта", саме Михайла Комарова було обрано головою цього товариства. Усі видання одного з найбільших зібрань української літератури на Півдні України, що склали основне багатство Одеської національної бібліотеки, прикрашалися екслібрисом Комаря (як він часто підписувався). Тому дослідники та сучасна громада тих теренів справедливо наділяють цього діяча образним титулом „українське серце Одеси" або „адвокат української культури".

Разом із відзначеними здобутками, Михайло Комаров опублікував у періодиці Наддніпрянщини та Галичини десятки публіцистичних статей, які актуалізовували цілу низку проблем українців кінця XIX ст. Незважаючи на те, що Михайлові Комарову присвячено досить багато різноманітних досліджень та складено бібліографію його творів[1], повне внесення його публіцистичної спадщини у науковий контекст досі залишається справою майбутнього.

Кількість статей літературно-критичного, суспільно-політичного та біографічного змісту, написаних Михайлом Комаровим, складає понад шістдесят. Деякі з них мають форми

[1] *Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv*, uporiad. L. M. Burian, red. I. S. Shelestovych, rec. H. V. Zakipna, Odesa 2016.

заміток та коротких рецензій на книжкові видання чи театральні виступи, але трапляються й дуже великі роботи на десять розділів, зокрема „Дещо з історії українського письменства XIX віку (Споминки і замітки М. Уманця)" та „Подорожні нотатки Поділлям". Щоправда, остання праця потребує уточнення щодо авторства, адже криптонім „К. М.", яким підписувався Михайло Комаров, міг використи і хтось інший. Поза тим, ця праця має становити значний інтерес для сучасних краєзнавців.

У своїх статтях Михайло Комаров не завжди дотримувався безособового стилю та досить часто повідомляв про власний досвід щодо тієї чи іншої справи. У цих коментарях чи згадках містяться елементи спогадів самого діяча. На жаль, автор не залишив мемуарів чи згадок про особисті справи, осмислення подій та вчинків, спогадів про оточення. Аби віднайти окремі нові факти з біографії провідного діяча Півдня України, варто, на додачу до спогадів сучасників та сина Богдана (засланого радянською владою в Таджикістан) і неопублікованої епістолярної спадщини, виокремити певні моменти з його праць. Отож, **метою** цієї статті є з'ясувати, які власні спогади вмістив одеський діяч у своїх статтях, а **завданням** – визначити їхнє тематичне спрямування та цінність.

Більшість публіцистичних статей Михайла Комарова вийшли друком у 1880–1890 рр. – у період майже повної заборони розвитку української культури з боку російської влади. Комаров був одним із тих, хто власною позицією, авторитетом, юридичними знаннями та активною працею протистояв колоніальним заборонам. Як тематика статей, вміщених у низці наддніпрянських та галицьких видань, так і спогади цього автора стосуються переважно україномовного книговидавництва, театрального життя та шевченкіани. Окрім того, згадуються й інші постаті, пам'ять про яких хотів зберегти для нащадків „адвокат української культури".

Перша група відомостей щодо проблем видання літератури та періодики в підросійській Україні містить чи не найцінніші свідчення, уміщені, зокрема, у великій праці „Дещо з історії

українського письменства XIX віку (Споминки і замітки М. Уманця)", яка вийшла у львівському виданні „Діло". Оповідаючи про стан шкільництва і ставлення імперської влади до української мови напередодні Валуєвського указу Михайло Комаров згадує, що й сам учителював:

> …Вчили скрізь у недільних школах по нашому і ніхто на се не нарікав, ніхто з-початком не бачив в тім нічого небезпечного… Чимало знаходилось між пана, заводили у себе по селах школи на свій кошт і в тих школах вчили теж по-українськи. **Я сам був закликаний одним паном, щоб звести народну школу на селі у нього на Харківщині** [виділення моє – І. С.]. В цілому селі були всього на всього два хлопці, що так-сяк вміли читати церковне, але за який тиждень в школі було вже більше 30-ти хлопців. Як першу науку письменства, так само аритметики, священну історію і всі розмови з наук природних я вів цілком по-українськи і пробувши там трохи не рік, ніколи ні от кого не мав ніякої причепки, дарма, що на село наїздили ісправник, і мировий посередник, і інший урядник, дехто навіть і в школу навертався і всі добре знали, що наука ведеться там по-українськи. Тоді бо на се дивилися з погляду педагогічного, що оно й повинно так бути, щоб діти пріймали науку на своїй рідній мові, а про вигаданий Катковим „сепаратизм" тогді ще не турбувалися…[2]

Факт учителювання Михайла Комарова в молодому віці в біографічній літературі не згадується, однак, на нашу думку, саме це свідчить про формування світогляду видатного бібліографа ще у студентський період. Як і багато його сучасників, він був практиком просвітництва і бачив своє завдання у формуванні національно свідомого суспільства. Крім того, як, наприклад, той же Борис Грінченко, у процесі викладання Михайло Комаров не міг не усвідомити необхідності розвитку українського книговидання, адже підручників та популярних книг народною мовою було надзвичайно мало.

Ще один факт із цієї статті характеризує стиль Комарова щодо захисту національних культурних інтересів українців.

---

[2] M. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva XIX viku (Spomynky i zamitky M. Umantsia)* [w:] „Dilo", 1885, ch. 17, s. 1–2.

Як юрист, він використовував чіткі аргументи, пояснюючи брехливість імперської позиції щодо слабкості української літератури та її нездатності до розвитку. Для цього дослідник використовував інструмент, який сам і створив, – бібліографію:

> З „Покажчика" М. Комарова, надрукованого в збірнику „Рада" за 1883 рік, ми бачимо, що після заборони 1863 року нараз перервалося видаваньє українських книжок. Так в 1864 році вийшло всього 12 книжок, та й то більша частина були такі, що дозволені ще торік, до [Валуєвського – І. С.] наказу; в 1865 вийшло всього 2 книжки; і 1866 ані однісенької, в 1867 році – 3; в 1868 році – 2; в 1869 році – 1, і т. д. – тогді як з 1860 року по 1864 рік в Росії виходило українських книжок щороку середнім числом коло 30…[3]

Прикметно, що, підписавшись як М. Уманець, дослідник посилається на автора першого бібліографічного покажчика української літератури М. Комарова, не зізнаючись, що це одна й та сама постать.

Згадуючи про час після Емського указу, Комаров доводить, що російська влада прагнула не просто припинити українське книгодрукування та поширення книг, а й вилучити з текстів усі згадки про українське. Вочевидь, унаслідок особистого спілкування з редакторами і цензорами дослідник писав:

> Мені-ж відомо, що київська часопись „Труд" трохи не щоразу мала суперечки з цензурою за українські вирази у дописах або де. Тогдішній цензор казав, – се я сам чув, – що по силі наказу з 1876 р., як він його розуміє, все те, де приводяться українські речі, треба отсилати в „Главное уравлен. по делам печати", а сам він не має права дозволяти…[4]

Згадує Михайло Комаров у „Ділі" і власну книжку, яку надсилав до цензури 1884 року:

> …цензура торік заборонила друкувати історичне оповіданьє М. Комарова „Як Богдан Хмельницький визволив Україну з польської неволі?", писане,

[3] Ibidem, ch. 21–22, s. 1–3.
[4] Ibidem, ch. 24, s. 1–2.

як мені достоту відомо, без жадного замаху на сепаратизм, або що інше, до чого-б цензурі можна було причепитися[5].

Згодом, уже в „Зорі", Комаров згадує про подібне оповідання, цілком ймовірно – перейменоване попереднє:

…Мені довелося передивитися подане в сьому році в цензуру оповідання М. Уманця „Вінок Богданові Хмальницькому"; і я певен, що ніяка в світі цензура не мала рації причепитись до нього; авторові скорійше можна закинути докір, що він, підлажуючись до цензури, надто щиро вже проводить думку з'єднання України з Московщиною; а про все те цензура цілком її заборонила. І се сталося в той самий час, коли вся Росія (единая, неделимая) ставила памятник Богданові…[6]

„Оповідання про Богдана Хмельницького: як визволив він Україну від неволі польської" авторства Михайла Комарова все-таки було надруковане 1901 року в Петербурзі. Як бачимо, це вже третя назва цього твору, що свідчить про кількість спроб подання до цензури, аби нарешті отримати дозвіл на друк.

У контексті заборони російським імперіалізмом україномовної літератури, Михайло Комаров помітив і особливу неприязнь цензорів до українського правопису – „кулішівки", якою послуговувалися дописувачі та видавці. Інколи цензура, навіть дозволивши український текст, вимагала, щоб його друкували на засадах „загальноприйнятого правопису", тобто російського. Тож учений згадував про курйоз щодо дискусій навколо теми правопису:

…цензура тільки притьмом доглядала за тим, щоб Українці, крий Боже, не викидали твердий знак „ъ". Згадую при сему, що один автор мав дуже чудасійну суперечку з одним цензором, що не хотів був пропустити книжку друковану „кулішівкою", бо як він казав, цензура вбачає в сему „сепаратизм".

– Е, ні, добродію, – каже йому автор, – вже коли хочете знати, то сепаратизм именно в тому „общепринятому правописанію", а зовсім не в „кулішівці".

---

[5] Ibidem, ch. 27, s. 1.

[6] M. K. *Khto zh vynen i de-zh nasha robota?* [w:] „Zoria", 1889, ch. 4, s. 64.

– „Як се так?" – питає цензор.
– А ось так: найголовнійша отміна „кулішівки" та, що она не вживає букви „ы", а замісць неї ставить „и" – і сим она лишь наближає українську мову до россійської, бо коли написати кулішівкою такі слова, що однаково вживаються і в россійській і в українській мові, а тілько вимовляються різно, а таких слів багато, як от: „слива, коли, ходили, говорили", – то отміни ніякої тут не буде, а як вживати „ы", – то треба писати: „слыва, колы, ходылы, говорылы", зовсім не так, як по-россійськи, а се вже буде явний сепаратизм.
– „А оно й справді неначе так виходить. Ну, нехай буде кулішівка; мені тілько аби твердий знак срізь був" – отказав цензор і пропустив книжку…[7]

Як професійний юрист, Михайло Комаров 1885 р. аналізував чинні законодавчі заборони розвитку україномовної книги і вказував, що цензори лише ними прикривалися, бо з офіційних актів можна було зробити інші висновки, зокрема, щодо права друку україномовних перекладів. Але, доводячи думку, що Російська імперія тільки шукає привід, аби „нівечити українське письменство", згадував у власній статті випадок розмови з представником імперської влади:

– Еге, – казав раз один цензор, – дозволь тільки вам [українцям – І. С.] друкувати переклади на вашу мову, то ви в десять літ так поставите ваше письменство, що буде вже годі з вами змагатися, бо на переклади здібний кождий літературно освічений та знаючий мову чоловік, а на оригінальні твори талановитих людей не багато…[8]

У контексті шевченкіани Михайла Комарова, яка перетинається з питанням цензури, із його ж власної статті можна довідатись і про те, що він був автором однієї з перших україномовних біографій видатного поета. До речі, фаховість та обізнаність у питаннях біографії та бібліографії Тараса Шевченка наприкінці 1880-х років робила Комарова провідним

[7] M. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istoriiukrainskoho pysmenstva XIX viku...* [w:] „Dilo", 1885, ch. 27, s. 1.
[8] Ibidem, ch. 34–35, s. 1–2.

шевченкознавцем свого часу, про що сьогодні мало знають[9]. Одеський діяч писав:

> …мені відомо, що в протягу 1881 і 1882 рр. в київську і одеську цензуру подано було три біографії Шевченка, писані українською мовою і призначені для народу. Першу подав М. Комаров, другу М. Незначний, а третю професор харківського університету Н. Сумцов, той саме, що написав популярні біографії російських поетів…[10]

Дотримуючись конспірації, Михайло Комаров зазначає, що:

> …першу і другу я сам читав і не вбачав там нічогісенько такого, до чого б можна було причепитися; мені відомо навіть, що і цензори, київський і одеський, покладали можливим дозволити сі біографії, окрім деяких місць, що на їх думку треба було викинути або переміняти, але „Главное управление печати" цілком заборонило обидві…[11]

Михайло Комаров звертав увагу на особливе ставлення до постаті Тараса Шевченка з боку російської влади, яка не допускала друку україномовної біографії, перешкоджала впорядкуванню могили Кобзаря, забороняла інші види популяризації:

> …пригадую…, коли в 1881 р. подано з Київа міністру народної просвіти бумагу, щоб дозволено було на родини Шевченка завести народну школу його імені, хоч-би й російську, то адміністрація не тільки сего не дозволила, а ще й нагримала на інспектора народних шкіл, що він виказав свою думку за сею школою…[12]

У журналі „Зоря" Михайло Комаров умістив власний спогад про подорож із родиною до Канева на могилу Тараса Шевченка 1892 р., де наведено досить своєрідну розмову з євреєм-

---

[9] I. Stambol, *Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova* [w:] Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy, vyp. 25, 2020, s. 98–111, https://doi.org/10.15407/rksu.25.098, [06. 04. 2022].

[10] M. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva...* [w:] „Dilo", 1885, ch. 25, s. 1.

[11] Ibidem, ch. 25, s. 1–2.

[12] Ibidem, ch. 25, s. 2.

попутником, який стверджував, що поет передбачив появу пароплавів на Дніпрі, а також упровадження акцизного збору на горілку. Співрозмовник стверджував, що його батько товаришував із Кобзарем:

> …батько росказують, що то такий розумний чоловік був, що як приїздить він в Звенигородку, то всі було кидають всі свої діла, аби тільки де-небуть побачити Шевченка і почути його мову. То до його мови так прислухалися, як от до Бісмарка… Бувало поїде Шевченко з Звенигородки, то всі довго ще балакають, що Шевченко сказав так або так і все їм здавалося, що він не з проста так сказав, що тут мабуть щось інше було у його на думці…[13]

Іншу міфологему – про могилу видатного поета, озвучила Комарову місцева бабуся:

> …там його немає. Се когось іншого там поховано, щоб відвести очі. А Шевченко Тарас, той самий, „що писав волю", він таки з наших – з мужиків, ще й крепаків, то він і досі ще живий, тільки йому поки-що чомусь не можна виявитись, а колись прийде той час, що він виявиться людям – і тоді всім нам, мужикам, буде легше, – сказала бабуся і перехрестилася…[14]

Михайло Комаров, як перший бібліограф української драми, активно відвідував театр, тому вмістив у періодиці досить багато згадок про вистави. Зокрема у січні 1891 р. він відвідав вистави трупи Панаса Саксанського в Одесі та відзначив переваги й недоліки гри акторів та діяльності трупи загалом[15]. Схарактеризував він і реакцію одеської публіки на виставу та музику, наприклад, звернув увагу на захоплення глядачів музикою під керівництвом дирижера Малини[16].

---

[13] M. Umanets (M. Komarov), *Na Shevchenkovii mohyli (Z podorozhi po Ukraini)* [w:] „Zoria", 1892, ch. 5, s. 90.

[14] Ibidem, s. 91.

[15] M. Neizhmak (M. Komarov), *Trupa Saksahanskoho* [w:] „Zoria", 1891, ch. 5, s. 99–100.

[16] M. K. *Spektakly A. K. Saksahanskoho v Odesse* [w:] „Po moriu y sushe", 1896, nr 17, s. 285–286.

У посмертній згадці, присвяченій Марії Садовській, яка померла 27 березня 1891 р. в Одесі, відзначено не лише талант актриси, а й описано сцену прощання з нею в південноукраїнському місті[17]. Наступного 1892 р. Михайло Комаров рецензував театральні здобутки трупи Марка Кропивницького на сцені в Одесі і повідомив „звістку" про об'єднання трупи Кропивницького і Садовського задля масштабного задуму:

> …нарешті поділимось з читачем ще одною доброю звісткою, котру ми, як і попередню, чули від самого п. Кропивницького. З'єднана велика українська трупа має на той рік, після масниці виїхати в Париж, а відтіля мабуть і в инші великі міста европейські, де буде ставити переважно українські оперети і п'єси з співами. Діло се з матеріяльного боку зовсім убезпечене…[18]

Насправді, „корифеї" так і не наважилися на паризькі гастролі, уважаючи, що таку справу варто робити більш зважено (на відміну від трупи Г. Деркача, яка зазнала провалу у Франції 1893 р. у тому числі й через недостатню підготовку[19]).

Концертна діяльність у підросійській Україні не була позбавлена імперської цензури, тож, згадуючи час, коли „українцю треба було їхати в Москву або де, щоб побачити свій рідний театр", Михайло Комаров оповідає про одну хитрість, яку використовували артисти, аби отримати можливість виконати українську пісню:

> …Памьятаю теж, що якось довелося мені попасти на концерт звісного співака Славянського. Концерт складався з російських пісень, але на афіші один нумер був означений так: „Песня полтавськой губернии". Що оно за знак? – думаю собі. Невже співатимуть українську пісню? Жду,

---

[17] M. Komar, *Mariia Sadovska* [w:] „Zoria", 1891, ch. 8, s. 156–157.

[18] M. Neizhmak (M. Komarov), *Ukrainska dramatychna trupa M. Kropyvnytskoho v Odesi* [w:] „Zoria", 1892, ch. 1, s. 19–20.

[19] R. Kolomiiets, *Chomu koryfei ne poikhaly do Paryzha* [w:] „Aktualni problemy mystetskoi praktyky i mystetstvoznavchoi nauky": Mystetski obrii: zb. nauk. pr., Nats. akad. mystetstv Ukrainy, In-t probl. suchas. mystetstva, ch. 1 (10), „Muz. Ukraina", Kyiv 2008, s. 170–173.

не дождусь я тої пісні. Коли ж справді виходить хор і затинає „Чайку". Ледве скінчили, як публіка почала вигукувати „bis" і хор проспівав ще дві українські пісні. Пішов я розпитувати, як се воно так, що їм дозволено? – А так, кажуть, коли на афіші написати „українська пісня", або заголовок єї, то ні за що не дозволять, от ми і вдарились на хитрощі, напишемо „песня полтавской" чи там „харьковской губернии", то й співаємо по-трошки українські пісні… [20]

Окрім театральних постановок, Михайло Комаров рецензував відвідані виставки, зокрема художника В. Гороновича, твори якого було досить докладно описано, а також відзначено, що більшість картин було розпродано[21].

Також помітне місце у публіцистичній спадщині „українського серця Одеси" займають біографічні нариси, де трапляються власні спогади автора. У посмертній згадці про письменника і видавця відомого альманаху „Сніп" Олександра Корсуна є свідчення про маловідомий факт із біографії померлого:

…мені не довилося бачити і особисто знати Корсуна, але в 1885 році зовсім несподівано я одібрав від його листа, в котрому він розпитувався про „Покажчик української літератури" [складений М. Комаровим – І. С.], прохав прислати йому і писав, що має видавати другу частину „Снопа", для котрої у його зібрані матеріяли ще в сорокових роках. Лист був невеличкий, але щирий, теплий. Я дуже зрадів сьому і незабаром вволив волю Корсуна, післявши йому всі потрібні книжки, а в листі прохав його написати міні за себе і про те, що він має до своєї збірки; одже на сей лист чомусь я не відібрав ніякої одповіди і на сьому наша переписка, так несподівано почата, перервалася…[22]

Із дописів Михайла Комарова випливає факт, що він брав участь в ідентифікації документів із архіву маловідомого на сьогодні одеського книготорговця і видавця Василя Івановича

---

[20] M. Umanets (M. Komarov), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva XIX viku* ..., s. 1–2.

[21] M. Neizhmak (M. Komarov), *Kraiobrazy V. Y. Horonovycha na sehorichnii vystavtsi v Odesi* [w:] „Zoria", 1891, ch. 16, s. 316–317.

[22] M. Umanets (M. Komarov), *Oleksander Korsun* (posmertna zghadka) [w:] „Zoria", 1892, ch. 1, s. 17–18.

Білого, який планував видати „малоросійський літературний збірник", унаслідок підготовки якого в архіві залишилися спеціально переписані копії різноманітних текстів[23]. Цей діяч листувався із відомим письменником XIX ст. Олексою Стороженком та отримав від нього деякі твори Петра Гулака-Артемовського, які згодом опублікував Михайло Комаров[24]. В архіві Василя Білого дослідник виявив також лист від самого Тараса Шевченка та козака (одного з останніх очевидців Запорожжя і, ймовірно, козака Війська „Вірних козаків") Костянтина Віри. Комаров розпитав одеських старожилів і виявив, що на початку 70-х років XIX ст. в Одесі з'являвся старий „запорожець", який жив неподалік від міста. Це, разом із іншою опосередкованою інформацією, дозволило бібліографу ідентифікувати того самого козака[25]. Лист Тараса Шевченка до Федора Лазаревського з часів заслання видатного поета Михайло Комаров теж прокоментував та опублікував у „Київській старовині". Про архівну спадщину самого Білого майже немає інших відомостей, тому такі публікації стають джерелом інформації і про його діяльність.

Підсумовуючи, варто зазначити, що публіцистика Михайла Комарова стосувалася переважно питання сваволі російської влади щодо української культури і книговидання зокрема. Свідчення дослідника про боротьбу з цензурою, з огляду на малу кількість видаваної наприкінці XIX ст. літератури, є важливими у багатьох контекстах – як політичних, так і книгознавчих. Висвітлення театрального життя, до якого діяч долучився як глядач та бібліограф, мало популяризаційне значення, хоча містить і деякі нові факти. Щодо діяльності самого Михайла Комарова: зі статей дізнаємося про його педагогічний досвід та заборонені цензурою книги. Маємо тут також

---

[23] M. Komarov, *Zaporozhets Konstanstyn Vyra* [w:] „Kievskaia Staryna", 1895, t. 49, s. 62–65.

[24] M. Komar, *Nenadrukovani virshi P. Hulaka-Artemovskoho* [w:] „Zoria", 1896, ch. 18, s. 356–357.

[25] M. Komarov, *Zaporozhets Konstanstyn Vyra*..., s. 62–65.

різноманітні спогади про біографічні сюжети як у контексті шевченкіани, так і щодо інших постатей, що відображають сприйняття цих особистостей на зламі століть і додають нових свідчень про них. Тому варто окремо досліджувати публіцистичну спадщину Михайла Комарова і в контексті біографічних студій.

References

Kolomiiets R., *Chomu koryfei ne poikhaly do Paryzha* [w:] „Aktualni problemy mystetskoi praktyky i mystetstvoznavchoi nauky": Mystetski obrii: zb. nauk. pr., Nats. akad. mystetstv Ukrainy, In-t probl. suchas. mystetstva, ch. 1 (10), „Muz. Ukraina", Kyiv 2008, s. 170–173.

Komar M., *Mariia Sadovska* [w:] „Zoria", 1891, ch. 8, s. 156–157.

Komar M., *Nenadrukovani virshi P. Hulaka-Artemovskoho* [w:] „Zoria", 1896, ch. 18, s. 356–357.

Komarov M., *Zaporozhets Konstanstyn Vyra* [w:] „Kievskaia Staryna", 1895, t. 49, s. 62–65.

M. K., *Khto zh vynen i de-zh nasha robota?* [w:] „Zoria", 1889, ch. 4, s. 64.

M. K., *Spektakly A.K. Saksahanskoho v Odesse* [w:] „Po moriu y sushe", 1896, nr 17, s. 285–286.

Neizhmak M. (Komarov M.), *Kraiobrazy V. Y. Horonovycha na sehorichnii vystavtsi v Odesi* [w:] „Zoria", 1891, ch. 16, s. 316–317.

Neizhmak M. (Komarov M.), *Trupa Saksahanskoho* [w:] „Zoria", 1891, ch. 5, s. 99–100.

Neizhmak M. (Komarov M.), *Ukrainska dramatychna trupa M. Kropyvnytskoho v Odesi* [w:] „Zoria", 1892, ch. 1, s. 19–20.

Stambol I., *Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova* [w:] „Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy", 2020, vyp. 25, s. 98–111, https://doi.org/10.15407/rksu.25.098, [06. 04. 2022].

Umanets M. (Komarov M.), *Na Shevchenkovii mohyli (Z podorozhi po Ukraini)* [w:] „Zoria", 1892, ch. 5, s. 89–91.

Umanets M. (Komarov M.), *Oleksander Korsun* (posmertna zghadka) [w:] „Zoria", 1892, ch. 1, s. 17–18.

Umanets M. (Komarov M.), *Deshcho z istorii ukrainskoho pysmenstva XIX viku (Spomynky i zamitky M. Umantsia)"* [w:] „Dilo", 1885, ch. 17, s. 1–2; ch. 21-22, s.1–3; ch. 24, c.1–2; ch.25, s. 1; ch. 27, s. 1.

Zakokhanyi v ukrainske slovo: do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. materialiv, uporiad. L. M. Burian, red. I. S. Shelestovych, rec. H. V. Zakipna, Odesa 2016.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.14

Eugeniusz Sobol
Independent researcher (Poland)
ORCID: 0000-0001-8305-4685

Wątki ukraińskie w twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego

Ukrainian themes in Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki's works

Abstract

In this article the author explores the Ukrainian motifs in Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki's poetry, which appear from the first volume to the last, so they are durable. At the beginning the research examines Dycki's interest in the Baroque, because in this period Ruthenian (Ukrainian) motifs began to appear. The paper presents the theses on Eastern themes by Dycki, which were described by other researchers, to which the author referred and which he creatively developed. The article has stated that the theory of post-colonialism does not fully match the Polish-Ukrainian realities. In Dycki's works we notice an attempt to build an idyll in Polish-Ukrainian relations, and at the same time its disintegration was shown. The author of the article has found an analogy for this attitude of alienation and disinheritance in the interpretation of the life and work of Jean Genet, which was presented by Jean-Paul Sartre in his book „Saint Genet, Actor and Martyr". The research has reconstructed family relations with his father and mother in Dycki's poetry, and also examined the function of Ukrainian words appearing in his poems. First of all, his relationship with his mother, indicating an emotional dependence, attracts attention.

Keywords: Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki, poetry, Ukraine, Polish-Ukrainian relations, Polish literature.

Poezja Tkaczyszyna-Dyckiego wymaga dziś podjęcia nowych prób odczytania, zwłaszcza jej ukraiński aspekt, niezmiennie występujący od pierwszego do ostatniego tomu. Twórca ten zdobył wiele nagród

literackich, m.in. Nagrodę Literacką Nike (2009), Nagrodę Literacką Gdynia (2005, 2009), Wrocławską Nagrodę Poetycką Silesius (2012, 2020), regularnie wydaje zbiory wierszy, ostatnio ukazał się tom *Ciało wiersza* (2021), a od publikacji pracy zbiorowej *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego* (2012) minęło już dziesięć lat. Na związek jego poezji z barokiem zwrócił uwagę Krzysztof Karasek:

> Dziwna ta poezja. Odwołuje się do baroku, ściślej, baroku sarmackiego […] – śmierć, kości, trumna, kościotrup i inne tego rodzaju relikty występujące w wierszach wydają się mieć źródło w tej właśnie epoce, choć i bez wątpienia w wewnętrznym doświadczeniu autora – równocześnie jednak i po czechowiczowsku sielska. Dycki pisze jakieś rozległe poematy, których części są właściwie rozwinięciem pewnych motywów, tak jak w muzyce. To jeszcze jedna cecha łącząca tę poezję z barokiem[1].

U Dyckiego znajdziemy aluzję do poezji Mikołaja Sępa-Szarzyńskiego (Dycki: „ […] ja z Tobą wojny nie prowadzę / ino ze śmiercią [...]”[2]; Sęp-Szarzyński: „Pokój – szczęśliwość, ale bojowanie / Byt nasz podniebny”[3]). W jednym z utworów podmiot liryczny stwierdza, że uczęszczał na „wykład z baroku”[4]. Jest to poezja poszukująca, bezkompromisowa, chętnie podkreślająca swoją inność i odrębność. Wyrastająca z poczucia kryzysu, nie tylko wiary, lecz przede wszystkim kultury: „wybacz mój drogi musisz się z tym / uporać że nekrologi będą zawsze / czymś więcej aniżeli współczesna poezja”[5]. Podejmująca rozpaczliwą próbę przezwyciężenia traumy śmierci

---

[1] K. Karasek, *Przedmowa* [w:] E. Tkaczyszyn-Dycki, *Peregrynarz*, Warszawa 1992, s. 3.

[2] E. Tkaczyszyn-Dycki, *LXXIX. Ad benevolum lectorem* [w:] idem, *Peregrynarz*, op. cit., cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce (1988–2010)*, Wrocław 2010, s. 97.

[3] M. Sęp-Szarzyński, *Sonet III, O wojnie naszej, którą wiedziemy z Szatanem, światem i ciałem* [w:] *„I w odmianach czasu smak jest”. Antologia polskiej poezji epoki baroku*, pod red. J. Sokołowskiej, Warszawa 1991, s. 53.

[4] E. Tkaczyszyn-Dycki, *Wybór* [w:] idem, *Dzieje rodzin polskich*, Warszawa 2005, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 337.

[5] Idem, *CCCXXXVI. [musisz się z tym pogodzić że księgozbiory]* [w:] idem, *Piosenka o zależnościach i uzależnieniach*, Wrocław 2009, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 376.

matki, bliskiego przyjaciela, a także innych osób występujących w tych wierszach. Umieranie matki rozciąga się na wiele tomów poezji, stając się jednym z jej głównych tematów. Dycki, niczym pokutnik, sypie popiół na głowę, celowo doświadczając jak najwięcej bólu i cierpienia, eksponując własne słabości i ułomności, w których odnajduje siłę. I tak jak barok przeciwstawił własny światopogląd humanistycznemu antropologizmowi renesansu, tak autor *Peregrynarza* stara się, odwołując się do tradycji, stworzyć alternatywę dla zracjonalizowanej nowoczesności. Te dociekania doprowadziły go w końcu do odkrywania ukraińskiej części własnej tożsamości, uświadomienia sobie, że część jego rodziny walczyła w UPA. Żeby owe wyznanie było bardziej klarowne, poeta zdecydował się na ujęcie go w formie notki na końcu tomu *Imię i znamię:*

> W Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) znaleźli się wszyscy członkowie mojej rodziny po kądzieli, jednakże ich przynależność do ukraińskiego podziemia była przede mną ściśle ukrywana mniej więcej do 15. roku życia. W domu mojego spolonizowanego ojca był to temat tabu. Podobnie jak przeszłość matki, deportowanej z Lubaczowszczyny w 1947 roku wraz z całą unicką (greckokatolicką) rodziną. Dzięki małżeństwu moja matka mogła wrócić w Lubaczowskie (jako banderówka, córka rezuna), zmieniając wyznanie, przyjmując katolicyzm. […] Wyjątkowych trudności przysparzał fakt, że mój ojciec, ulegając polonizacji, stał się agresywnym polskim nacjonalistą, choć nadal posługiwał się tzw. językiem chachłackim, mieszaniną polskiego i ukraińskiego, który zresztą był moim pierwszym językiem[6].

Dla owej obsesyjnej próby osadzenia własnej jaźni w dziejach również można znaleźć analogię w baroku, epoce, w której „o wartości człowieka decyduje przede wszystkim dawność rodu, bo właśnie rody dziedziczą i podtrzymują stare wzory kultury”[7]. O swoim rodowodzie poeta powiada: „[nazwisko] starodawne i niebrzydkie co Dycki / autentyczny szlachcic ukrainny w każdym / razie do Dycia ktoś dodał cki”[8].

---

[6] Idem, *Przypis m.in. do cyklu siedmiu wierszy do tytułem „Gniazdo”* [w]: idem, *Imię i znamię*, Wrocław 2011, s. 56.

[7] Cz. Hernas, *Literatura baroku*, Warszawa 1989, s. 15.

[8] E. Tkaczyszyn-Dycki, *CCC. Szlachcic polski Jan Trupski* [w:] idem, *Dzieje rodzin polskich*, op. cit., cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 338. (Nazwisko

Także można przypuścić, że ten okres literacki dlatego okazał mu się szczególnie bliski, że jego twórcy ze sporym zainteresowaniem sięgali właśnie po ruską (ukraińską) tematykę. W tym kontekście warto wymienić chociażby Szymona Zimorowica, autora niezwykle poczytnego wówczas tomu wierszy *Roksolanki, to jest Ruskie panny*. Jeżeli chodzi o poetów z innych epok, to w wierszu *Na rogu Farbiarskiej i Szymonowica* z tomu *Liber mortuorum* występuje nazwisko Szymona Szymonowica, późnorenesansowego twórcy, autora *Sielanek*, które później wyodrębniły się w osobny gatunek[9]. Z kolei ciekawe paralele między Dyckim a oświeceniowym poetą Franciszkiem Karpińskim ustalił Jerzy Borowczyk[10].

O interpretację wschodniej tematyki u Dyckiego pokusiła się m.in. Anna Kałuża, chociaż moim zdaniem zbyt mechanicznie zastosowała przy tym teorię postkolonializmu, co z kolei doprowadziło badaczkę do sformułowania jednostronnych wniosków[11]. Wydaje się, że do wyjaśnienia zjawisk usytuowanych na polsko-ukraińskim pograniczu trzeba bardzo ostrożnie stosować tę metodologię pojęciową. Jak zaznacza Bogusław Bakuła w odwołaniu do książki francuskiego historyka Daniela Beauvois *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*: „Beauvois unika terminu kolonializm"[12]. Należy się zgodzić z tym

---

Дицьо dosyć często występuje w Galicji Wschodniej, dzisiejszej Hałyczynie, inny wariant to Дицье).

9 Idem, *CXXVII. Na rogu Farbiarskiej i Szymonowica* [w:] idem, *Liber mortuorum*, Lublin 1997, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce*, op. cit., s. 154.

10 J. Borowczyk, *Z kości piszczałka (sielanka, dumka, nekrolog)* [w:] *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego*, pod red. Piotra Śliwińskiego, Poznań 2012, s. 189–204.

11 A. Kałuża, *Po obu stronach granicy* [w:] *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego,* op. cit., s. 41–42: „Kolonizacyjna powieść Tkaczyszyna-Dyckiego, który swojego bohatera nigdy nie umieszcza na pozycji mściciela, a zawsze ofiary […]. Tożsamość kulturową, traumę przesiedleń i wynarodowień wprowadza się w społeczny obieg, nie dopuszczając do pojawienia się ich negatywnych, destrukcyjnych, odwetowych skutków. Historia postkolonialnego podmiotu konwojowana jest przez medium idealistycznie pojmowanej poezji".

12 B. Bakuła, *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki)* [w:] „Teksty Drugie", 2006, nr 6, s. 13.

podejściem, ponieważ kolonializm zakłada istnienie ustabilizowanych ról białego ciemiężyciela i ofiary o innym kolorze skóry (najczęściej Afroamerykanina). Decydujące tutaj okazuje się zróżnicowanie rasowe, ta granica przeważnie jest nieprzekraczalna. W relacjach polsko-ukraińskich dominuje natomiast efekt lustrzanego odbicia, polegający na łatwości przechodzenia z jednej narodowości do innej, a także konwersji religijnej. Mieszkańcy pogranicza charakteryzują się elastycznością w tym zakresie, gdyż często oznacza to przeżycie i przetrwanie w niełatwych czasach. Współczesny kontekst relacji polsko-ukraińskich okaże się najbliższy Dyckiemu, co postaram się udowodnić w kolejnych partiach tego tekstu. Bardziej niż postkolonializm w interpretacji poezji Dyckiego przydała mi się książka Jeana-Paula Sartre'a *Święty Genet. Aktor i męczennik.* Przede wszystkim obu twórców łączy pojmowanie literatury jako protestu przeciwko krzywdzie i niesprawiedliwości[13]. W przypadku Francuza będzie to demaskowanie obłudy społeczeństwa poprzez ukazanie potworności środowiska przestępczego, w przypadku polskiego poety – sprzeciw wobec akcji „Wisła" i polityki wynarodowienia Ukraińców.

Badacze zgodnie podkreślają, że u poety mamy do czynienia z tęsknotą za utraconą idyllą polsko-ukraińską. Tak na przykład Krystyna Petrych zajęła się dostrzeżeniem „w poezji Dyckiego śladów zmityzowanej postaci jakiegoś archaiczno-etnicznego modelu doświadczania rzeczywistości"[14]. Podobnego zdania jest Borowczyk:

> Po co w notatkach o Dyckim tyle o Karpińskim? Najpierw dlatego, że – było nie było – obaj z tego samego krańca mapy weszli do polskiej poezji. Przemyskie Dyckiego to jakby dzisiejsze Pokucie polskiej kultury. Również dlatego, że obaj zwróceni są w stronę idylli dawnej poezji i harmonii bijącej z relacji międzyludzkich w sielankach. Zarazem ani na moment żaden nie zapomina, że wpatrują się w idyllę niemożliwą i harmonię nieziszczalną[15].

---

[13] J.-P. Sartre, *Święty Genet. Aktor i męczennik*, przeł. K. Jarosz, Gdańsk 2010.

[14] K. Pietrych, *Na granicy słowa. Transowy tok Dyckiego* [w:] *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego,* op. cit., s. 132.

[15] J. Borowczyk, op. cit., s. 193.

Myślę, że taka opinia ma mocne uzasadnienie w analizowanych utworach, ponieważ poeta w jednym z tytułów wierszy z tomu *Młodzieniec o wzorowych obyczajach* określił siebie jako *Gente Ruthenus, natione Polonus*. Ta arkadia z czasem jednak zaczyna się rozpadać i kluczowe tutaj będzie pobicie autora wierszy przez chłopców w szkole za używanie gwary polsko-ukraińskiej: „dzisiaj zaś kiedy poszedłem do polskiej szkoły / pobiły mnie chłopskie dzieci”[16]. Myślę, że to wspomnienie przemocy zaowocuje także rozwarstwieniem tożsamości podmiotu lirycznego. Jego polsko-ukraińska dwuaspektowa osobowość stanie się kolizyjna i charakteryzować się będzie bolesną próbą wyparcia ukraińskiego pierwiastka. Rozpad tożsamości przejawia się również w niepohamowanym używaniu rozmaitych pseudonimów przez autora, pod którymi publikował niegdyś wiersze oraz felietony w czasopiśmie „Kresy” (Konrad Bełski, Lucjan Polański, Leszek Ilnicki, Krzysztof Zbyrski)[17]. Kolejnym przykładem świadczącym o próbie zbudowania i utrzymania dwuaspektowej tożsamości będzie następujący wiersz: „jeszcze nie umiem słowa Polska / jeszcze się waham wymówić jednym / tchem Polska i Ukraina Ojczyzna”[18]. Z czasem jednak owa więź ulegnie rozluźnieniu. Głównie zarysowuje się we wczesnej poezji, jak na przykład w wierszu z jego pierwszego tomu:

---

[16] E. Tkaczyszyn-Dycki, *CLXXXIII. [lecz ja ci ich nie dam mówi spokojnie matka]* [w:] idem, *Przewodnik dla bezdomnych niezależnie od miejsca zamieszkania*, Legnica 2003, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 214. (W wywiadzie poeta uściśli, że w szkole został pobity dwa razy: „Kiedy poszedłem pierwszego dnia do polskiej szkoły, oni mnie pobili, kiedy poszedłem drugiego dnia do polskiej szkoły, oni mnie pobili, bo byłem synem tej kompletnie odjechanej kobiety, która we wsi nie funkcjonowała, we wsi nie istniała. Matka nie wychodziła za próg domu” (*Zapis rozmowy z Eugeniuszem Tkaczyszynem-Dyckim przed Galą Literackiej Nagrody Nike 2009*, www.biuroliterackie.pl/biblioteka/wywiady/piosenka-o-zaleznosciach-i-uzaleznieniach-2/ [22.10.2021].

[17] Zob. E. Winiecka, *„Zaplecze”, czyli biblioteka. O czytaniu Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego* [w:] *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego,* op. cit., s. 292.

[18] E. Tkaczyszyn-Dycki, *CCCXXXIII, [jeszcze nie umiem słowa Polska]* [w:] idem, *Piosenka o zależnościach i uzależnieniach*, op. cit., cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 373.

„znowu przyjechałem w przemyskie / pełne bogów polskich i ukraińskich”[19]. Tak naprawdę zainteresowanie Ukrainą u Dyckiego nie wykroczy poza ziemię przemyską i dramat rodziny. Z czasem Ukraina przesuwa się w świadomości autora w sferę mitu i marzenia, zaczyna on powoli zapominać język ukraiński. Jako poeta coraz mocniej wiąże się z Polską. Owe przesunięcie zilustrujmy następującym przykładem: „zostanie po mnie pieśń / w języku polskim ojczystym / zostanie po mnie baśń w języku ukraińskim (jedynym / bo matczynym) […]”[20]. Pieśń to oczywiście gatunek literacki poezji lirycznej, charakteryzujący się podniosłym nastrojem, bardzo często jest opisem jakiegoś zwycięstwa, choć oczywiście istnieją pieśni żałobne. W pewnym sensie określając własną twórczość tym mianem, autor utwierdza tryumf polskości, który nastąpił w jego rozdwojonej świadomości. Ukraińskości zostało natomiast przydzielone miejsce po stronie baśni, czyli czegoś fantastycznego i nierzeczywistego.

To pobicie będzie miało daleko idące konsekwencje. Podmiot liryczny wyrwany został z historii linearnej i wrzucono go w czas sakralny, w którym rządzi zasada lustrzanych odbić. Jest wśród nich uwięziony i został skazany niczym Narcyz na przeglądanie się w lustrzanej tafli, raz postrzegając siebie jako Polaka, drugi – jako Ukraińca, zastanawiając się cały czas, które odbicie jest prawdziwe[21]. Dycki został przyszpilony niczym motyl w gablocie przez chłopców-chuliganów, będących tak naprawdę narzędziem machiny represyjnej. W tym przedstawieniu kompensacyjnego stereotypu następuje jednak pewna styczność z postkolonializmem, na przykład Ukrainiec musi posiadać coś czarnego, chociażby podniebienie – „[…] według niektórych / źródeł byłeś i jesteś

---

[19] Idem, *XXXVI. [znowu przyjechałem w przemyskie]* [w:] idem, *Nenia i inne wiersze*, Lublin 1990, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 45.

[20] Idem, *XXV. Pieśń i baśń* [w:] idem, *Dwie główne rzeki*, Poznań 2019, s. 29.

[21] Symbol lustra pojawia się w tym wierszu: „daję wiarę rodzinnej historii piję z niej / jak ze źródełka czerpię z dna ich bajki / o potworach po obu stronach lustra […]” (E. Tkaczyszyn-Dycki, *CLXXXIV. Źródełko* [w:] idem, *Przewodnik dla bezdomnych niezależnie od miejsca zamieszania*, op. cit., cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 215).

czarnopodniebienny”[22]. Podobnie Genet został zdemaskowany jako zły: „Wypędzony z utraconego raju, wygnany z dzieciństwa, z bezpośredniości, skazany na to, żeby się widzieć, obdarzony nagle potworną i winną »jaźnią«, izolowany, oddzielony, zamieniony w robaka”[23].

Postaram się zrekonstruować relacje rodzinne autora wierszy. Tutaj i w innych przypadkach ważna okaże się kwestia językowa. Przede wszystkim będzie mu towarzyszyć przekonanie, że używanie języka ukraińskiego jest przestępstwem, za które można oberwać. Dycki nieraz zaznacza w wierszach, że w jego rodzinie posługiwano się „językiem chachłackim”. Właściwie nie znalazłem takiego określenia ani w słowniku gwar polskich, ani ukraińskich, stąd przypuszczam, że jest to gwara lwowska, będącą odmianą dialektu południowokresowego, potocznie nazywanego „bałak”. Nazwa ta występuje m.in. w tytule książki polskiego pisarza emigracyjnego Andrzeja Chciuka *Atlantyda. Opowieść o Wielkim Księstwie Bałaku*, stanowiącej retrospekcyjną powieść o Drohobyczu. Nazwa „chachoł” funkcjonuje jako pogardliwe określenie Ukraińca raczej na pograniczu rosyjsko-ukraińskim. Ale wydaje się, że wskutek pobicia oraz schizofrenii matki owa gwara uległa defragmentacji na dwa osobne języki – polski i ukraiński. To znaczy podmiot liryczny nadal prowadzi sekretną grę z okrutnymi chłopcami, zabawiając się we wtrącanie ukrainizmów do swoich wierszy. Ta zabawa przypomina niewinne kradzieże dziecka, ukradkiem wyciągającego pieniądze z portfela rodziców, napawającego się własną bezkarnością, cieszącego się, że Bóg nie widzi jego złych czynów i nie spotyka go kara. Inaczej zaś wygląda sprawa z matką schizofreniczką. Dycki daje nam do zrozumienia, że jej choroba była reakcją na przymusową deportację w ramach akcji „Wisła”. Najpierw pisze, że posługiwała się „zachwaszczoną polszczyzną”, tzn. nasyconym ukrainizmami bałakiem, ale następnie uściśla, że wkrótce potem w stanach świadomości zaczęła rozmawiać piękną polszczyzną, ale w obłędzie wrzeszczała po ukraińsku:

---

[22] Idem, *XXVI. Według niektórych źródeł* [w:] idem, *Ciało wiersza*, Stronie Śląskie 2021, s. 30.

[23] J.-P. Sartre, op. cit., s. 23.

„każda agresja mojej matki (w domu / w szpitalu) miała miejsce w języku / ukraińskim […]”[24]. Wydaje się, że tutaj mamy do czynienia nie tyle z niekonsekwencją, ile ze wspomnieniami wywodzącymi się z dwóch różnych okresów. Wcześniejszym – „wszelako język mojej poezji / […] bywa mylony łączony z językiem / mojego dzieciństwa […] / lepiej chciałbym zatrzymać matkę / i jej zachwaszczoną polszczyznę”[25] oraz stosunkowo późniejszym, gdy w świadomości matki wskutek szaleństwa nastąpiło rozszczepienie polsko-ukraińskiej gwary na dwa osobne języki – „jej zakłopotanie kiedy twierdziłem / że nie rozumiem owego hrymania / daję słowo iż równie czystej polszczyzny / nie chłonąłem nigdy później”[26].

Polsko-ukraińską gwarą posługiwał się natomiast ojciec podmiotu lirycznego, któremu w tym układzie rodzinnym przypadła rola czarnego charakteru: „ten wściekły pies […] zerwałem z nim wszelkie kontakty z dnia / na dzień coraz bardziej podobny / do mojego spolonizowanego ojca”[27]. Był polskim nacjonalistą, szykanował matkę i zniszczył dzienniki swojego syna. Adam Dziadek ustalił znaczenie części słów ukraińskich występujących jako wtrącenia w poezji Dyckiego: hniłki – gruszki ulęgałki, czerecha – wiśnia, bziuczki – czereśnie, pastywnyk – pastwisko, kiłakiczka – jaśmin, nasermater – byle jak, niedbale, perekińczyk – zdrajca, renegat[28]. Ponadto u niego pojawiają się: kryżałka – danie z kiszonej kapusty, kuteń – kąt, zaułek, ale też kieł, żmenia – garść[29]. W tomie *Kochanka Norwida* znajdziemy następujące wyrazy: hranycia – granica,

---

[24] E. Tkaczyszyn-Dycki, *XVIII. [każda agresja mojej matki (w domu)]* [w:] idem, *Imię i znamię*, op. cit., s. 22.

[25] Idem, *IV. Dobra i zła nowina* [w:] idem, *Dwie główne rzeki*, op. cit., s. 8.

[26] Idem, *LVI. [zamiast „idź” mówiła „idy”]* [w:] idem, *Kochanka Norwida*, Wrocław 2014, s. 60.

[27] Idem, *XIX. Na zewnątrz znajdują się psy a wewnątrz szczenięta* [w:] idem, *Imię i znamię*, op. cit., s. 23

[28] A. Dziadek, *Styl somatyczny: Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki* [w:] *Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego*, op. cit., s. 64.

[29] Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki, *[lecz ja ci ich nie dam mówi spokojnie matka]* [w:] idem, *Przewodnik dla bezdomnych niezależnie od miejsca zamieszania*, op. cit., cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 214.

mołodycia – młódka[30], ciuk – onomatopeja oznaczająca uderzenie, piastuk – pięść[31], idy – idź, bery – bierz, hrymał – uderzał[32], a w tomie *Ciało wiersza*: hirszy – gorszy, hadziuka – gadzina[33]. Ukraińskie wyrazy autor zapisuje alfabetem łacińskim, a nie cyrylicą. Ukrainizmy pełnią tutaj funkcję podkreślenia lokalnego kolorytu miejsca, w którym toczy się akcja wiersza, symbolizują utracony świat dzieciństwa podmiotu lirycznego, stanowią deklarację jego tożsamości. Zdaniem autora bardziej przylegają do rzeczywistości niż ich polskie odpowiedniki, służą uwiarygodnieniu fikcji literackiej, wzmocnieniu rytmiki i wynalezieniu egzotycznych rymów wierszy. Stanowią także prowokacyjną grę z czytelnikiem, zmuszonym do samodzielnego zgadywania znaczenia owych słów, bo w tekście nie znajdziemy ich tłumaczenia. Niewątpliwie, dwujęzyczność przyczyniła się do wzbogacenia przez Dyckiego jego własnej mowy poetyckiej. Zestawienie obok siebie wyrazów pochodzących z różnych języków słowiańskich nieco przypomina lingwistyczne gry Juliana Tuwima z tomu *Słopiewnie*.

Relacje podmiotu lirycznego z matką polegają na emocjonalnej ambiwalencji. Mamy tutaj do czynienia ze schematem, gdy rycerz broni honoru swojej przepięknej Pani, czyli świeckiej wersji Madonny. Być może właśnie tutaj, w idealizacji pierwiastka kobiecego, tkwi przyczyna homoseksualizmu autora wierszy. Ta więź charakteryzuje się wzajemnym przyciąganiem i odpychaniem. Ale żeby „zrehabilitować banderówkę", co jest naczelnym celem Dyckiego, musi najpierw znaleźć dziedzinę, w której może to uczynić. Stają się nią poezja i język polski: „w poezji nie muszę się już starać / odkąd zrehabilitowałem banderówkę"[34]. W sposób wskazujący na emocjonalne uzależnienie buduje paralelę pomiędzy swoją matką

---

[30] Idem, *XII, [do młyna w Budomierzu jechaliśmy]* [w:] idem, *Kochanka Norwida*, op. cit., s. 16.

[31] Idem, *LV, w każdej podejrzanej sytuacji dawałem* [w:] idem, *Kochanka Norwida*, op. cit., s. 59.

[32] Idem, LVI, *[zamiast „idź" mówiła „idy"]* [w:] idem, *Kochanka Norwida,* op. cit., s. 60.

[33] Idem, *LI. Udźwig* [w:] idem, *Ciało wiersza*, op. cit., s. 55.

[34] Idem, *XLIX. Diagnoza* [w:] idem, *Ciało wiersza*, op. cit., s. 53.

a własnym losem. Ona doświadczyła bólu i cierpienia podczas akcji „Wisła", on – w trakcie akcji „Hiacynt"[35]. Jego rodzicielka oszalała wskutek rozdwojenia narodowościowego. Polskość jak gdyby rządziła racjonalną stroną jej osobowości, natomiast ukraińskość wyrażała się w szaleństwie: „moja matka piękny krzew dwulicowy / jest pół Polską pół Ukrainką / raz jest miłością a raz nienawiścią / piękny krzew o dwu twarzach"[36]. Również w tym przypadku mamy do czynienia z rozpadem arkadyjskiej idylli, w której oba pierwiastki, polski i ukraiński, kiedyś znajdowały się obok siebie w sposób bezkolizyjny[37]. Aczkolwiek z punktu widzenia podmiotu lirycznego zadośćuczynienie za akcję „Wisła" ze strony władz demokratycznej III RP nie było wystarczające. Wręcz przeciwnie, autor wierszy zwraca uwagę na ponadczasowy wymiar represyjnych mechanizmów społecznych. Matka nadal obawia się wywózki, tym razem do szpitala psychiatrycznego. Można jedynie przypuszczać, że na pogorszenie jej stanu zdrowia wpłynęły szykany, których zaznała ze strony swojego męża oraz sąsiadów, gdyż ciągle była wyzywana od „banderówek". W jednym z wierszy podmiot liryczny wyszczególnia placówki medyczne, w których matka leczyła się jako osoba psychicznie chora: „moja matka (zamknięta / w Żurawicy, Węgorzewie, / Jarosławiu) zawsze / musiała do kogoś należeć"[38]. Mamy tutaj do czynienia z symboliką szpitala psychiatrycznego jako narzędzia represyjnego

---

[35] Akcja „Hiacynt" – masowa akcja Milicji Obywatelskiej przeprowadzona w PRL w latach 1985–1987, polegająca na zbieraniu materiałów o polskich homoseksualnych mężczyznach i ich środowisku, w wyniku której zarejestrowano ok. 11 tysięcy akt osobowych, tzw. różowe teczki. *Akcja „Hiacynt"*, www.pl.wikipedia.org/wiki/Akcja_„Hiacynt" [5.11.2021].

[36] Idem, *CIX, 2, [moja matka piękny krzew dwulicowy]* [w:] idem, *Młodzieniec o wzorcowych obyczajach,* Warszawa 1994, cyt. za idem, *Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 133.

[37] Rozdwojenie jaźni ciągle towarzyszy także podmiotowi lirycznemu: „obudziłem się w nocy / i odkryłem prawdę / której nie chciałem przyjąć / moje miejsce jest / albo w polszczyźnie (niczym / w kościółku) albo w transporcie / czyli po stronie matki / w bydlęcym wagonie […]", za: Idem, *VIII. [obudziłem się w nocy]* [w:] idem, *Kochanka Norwida,* op. cit., s. 12.

[38] Idem, *IX. Kochanka Norwida* [w:] idem, *Kochanka Norwida,* op. cit., s. 13.

dla osób inaczej myślących, więzienia dla dysydentów. W okresie późnego ZSRR podczas rządów Breżniewa właśnie do takich szpitali kierowano „wrogów" komunistycznego ustroju, gdzie próbowano ich „wyleczyć", była to jakby łagodniejsza wersja stalinowskich GUŁagów. Autor wierszy buduje wyraźną paralelę między deportacją matki w ramach akcji „Wisła" a zabraniem do szpitala: „we wszystkich okolicznych wsiach / mówi się o akcji (o przedsiębranej przeciwko / nam akcji) matka boi się kolejnej / wywózki suszy chleb worki zasuszonego chleba"[39]. Zabranie matki do szpitala pozostawiło bardzo głęboki ślad w świadomości autora, wywołując kolejną traumę związaną z ukraińskim pochodzeniem. Dzięki niemu mógł jak gdyby cofnąć bieg historii i znaleźć się w roku 1947, gdy przeprowadzono akcję „Wisła": „na moich oczach (w którym / to było roku?) wywlekli matkę / […] nie zostało nic / oprócz bucika w moim ręku"[40]. Przez cały tom *Kochanka Norwida* obsesyjnie przewija się motyw murów szpitala psychiatrycznego, oddzielających autora wierszy od jego matki. W wierszu o ironicznym tytule *Zawsze u siebie* placówka medyczna dla obłąkanych sąsiaduje w sposób symboliczny z jednostką Ludowego Wojska Polskiego, które – jak wiadomo – przeprowadzało deportację ludności ukraińskiej, a krzyk matki byłby w stanie obalić te mury, co stanowi wyraźne nawiązanie do słynnej piosenki Jacka Kaczmarskiego. Poeta podkreśla: „najlepiej zaś pamiętam nieprzebyte / mury węgorzewskiego szpitala / naprzeciw jednostki Ludowego Wojska / Polskiego a mury runą runą / kiedy zaczniesz krzyczeć w języku ukraińskim […][41]. W ten sposób autor sugeruje, że walka pod sztandarami Solidarności musiałaby doprowadzić nie tylko do wyzwolenia Polski spod sowieckiej dominacji, lecz także do naprawienia krzywd wyrządzonych ludności ukraińskiej. Wkrótce ta sama choroba psychiczna stanie się udziałem autora wierszy, o czym możemy się dowiedzieć z tomu *Dwie główne rzeki*, w którym aż się roi od nazw leków przyjmowanych przez podmiot liryczny (ketrel,

[39] Idem, *X. [spotykam w lesie kobietę]* [w:] idem, *Dwie główne rzeki*, op. cit., s. 14.
[40] Idem, *V. Pantofelek* [w:] idem, *Dwie główne rzeki*, op. cit., s. 9.
[41] Idem, *LVII.* [*Zawsze u siebie*] [w:] idem, *Kochanka Norwida,* op. cit., s. 61.

pernazyna, zolafren, haloperidol). W jego przypadku schizofrenia symbolizuje tajemnicę aktu twórczego, ale jest także wyrazem odczuwanej wspólnoty z losem pokrzywdzonej matki. Tę chorobę nazywa „domem bożym"[42]. Zarówno szaleństwo matki, jak i akt poetycki znajdują się po stronie niewyrażalnego i nieświadomego, dlatego autor dostrzega jakiś związek między tymi dwoma zjawiskami: „krzycz matka krzycz może jutro / gdy się pozbieram będą z tego wiersze"[43].

Jak zaznacza Sartre:

> Zatem zły to inny. […] A ponieważ zło jest negacją, separacją, dezintegracją, będzie się szukać jego naturalnych przedstawicieli pośród trzymających się na uboczu i separatystów, pośród niedających się zasymilować, niechcianych wyrzutków. Kandydatami są gnębieni i wykorzystywani wszelkiej kategorii, pracownicy zagraniczni, mniejszości narodowe i etniczne[44].

Dycki ma tego świadomość, dlatego między nim a matką zawiązuje się niejawny spisek, przypominający tajne porozumienie Konrada Wallenroda z wajdelotą. Matka, przekazując mu piękną literacką polszczyznę, umożliwia wśliźnięcie się w konia trojańskiego i wkroczenie na wrogie terytorium. Skwapliwie udaje matkę-Polkę, aby wychować syna-mściciela:

> od początku nakręcała mnie polszczyzna
> mojej matki […]
> choć ojciec mówił wyjątkowo po chachłacku [...]
> matka natomiast że przyszła znikąd
> postanowiła pokazać mi i przekazać polszczyznę
> od najpiękniejszej strony […]
> i tylko przez nierozum który na nią spadał
> krzyczała o strasznej deportacji[45].

---

[42] Idem, *LII. [schizofrenia jest domem]* [w:] idem, *Peregrynarz*, op. cit., cyt. za *idem, Oddam wiersze w dobre ręce,* op. cit., s. 65.

[43] Idem, *XXV, Pieśń i baśń* [w:] idem, *Dwie główne rzeki*, op. cit., s. 29.

[44] J.-P. Sartre, *op. cit*., s. 34-35.

[45] E. Tkaczyszyn-Dycki, *XXX.* [**** od początku nakręcała mnie polszczyzna*] [w:] idem, *Imię i znamię*, op. cit., s. 34.

W ten sposób Dycki kradnie Polakom ich język[46]. Matka świadomie wychowała go na poetę, aby mógł wykrzyczeć ból ukraińskiej społeczności deportowanych.

Polska z kraju wielokulturowego przekształciła się w państwo prawie monoetniczne, ale nastąpiło to w wyniku dokonanego przez hitlerowców Holokaustu i następujących po wojnie deportacji. Utrata Kresów i przesiedlenie po wojnie ludności na ziemie poniemieckie – takich eksperymentów i zmian terytorialnych doświadczyło niewiele państw. Dycki jest tego świadomy, że jest to kraj w stanie „surowym", który dopiero się staje i kształtuje własną tożsamość, znajdujący się na rozdrożu między Zachodem a Wschodem: „[…] ale Polski Polski / nie zmienili nie uszczelnili / okien ani drzwi i wieje / jak wiało ze wschodu / z zachodu z wszystkich stron"[47]. Autor z przerażeniem obserwuje dewastację wielokulturowego dziedzictwa Polski na ziemiach południowo-wschodnich: „to tutaj cerkiew unicką zamieniono / w skład nawozów sztucznych"[48], a „synagogę zamieniono w skup / jaj i nikt się temu nie dziwił"[49]. Nad tym obrazem spustoszenia unoszą się upiory nacjonalizmu i nostalgii za martyrologicznymi mitami. Jakim krajem stanie się Polska? – to pytanie Dycki pozostawia otwarte. Poezja Dyckiego wykonuje pożyteczną pracę, gdyż stara się definiować polskość nie w odniesieniu do własnej tradycji, lecz w relacji do Innego, w tym konkretnym wypadku – ukraińskości. Ale jaki obraz Ukrainy wyłania się z wierszy Dyckiego? Można jedynie przypuszczać, że wydarzenia na Majdanie pośrednio wpłynęły na emancypację problematyki ukraińskiej u Dyckiego, której

---

[46] Por: „Skazano Geneta na milczenie. Skazaniec nie ma prawa głosu. […] Prawda i fałsz mieszają się ze sobą. […] Język w dalszym ciągu mu się wymyka: czy jest prawdziwym złodziejem i kłamcą, czy mówiącym prawdę fałszywym mieszczaninem: język zawsze pozostaje dla niego obcy"; J.-P. Sartre, op. cit., s. 281.

[47] E. Tkaczyszyn-Dycki, *XV. [przemianowali ulicę generała]* [w:] idem, *Kochanka Norwida*, op. cit., s. 19.

[48] Idem, *XI. [na ulicach wielkich i małych]* [w:] idem, *Kochanka Norwida,* op. cit., s. 15.

[49] Idem, *XIII. [jeżeli ktoś chciał mógł pojechać]* [w:] idem, *Kochanka Norwida*, op. cit., s. 17.

apogeum przypada niewątpliwie na opublikowany w 2014 roku tom *Kochanka Norwida*. Większość wierszy z tej książki w ten lub inny sposób związana jest z jego matką. Ale sama Ukraina bez polskiego kontekstu jest nieobecna. W tym sensie Dycki jest poetą kresowym, był i pozostaje piewcą polsko-ukraińskiego pogranicza.

References

Hernas Cz., *Literatura baroku,* Warszawa 1989.
„I w odmianach czasu smak jest". Antologia polskiej poezji epoki baroku, pod red. J. Sokołowskiej, Warszawa 1991.
Pokarmy. Szkice o twórczości Eugeniusza Tkaczyszyna-Dyckiego, pod red. Piotra Śliwińskiego, Poznań 2012.
Sartre J.-P., *Święty Genet. Aktor i męczennik*, przeł. K. Jarosz, Gdańsk 2010.
B. Bakuła, *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki)* [w:] „Teksty Drugie", 2006, nr 6.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Ciało wiersza*, Stronie Śląskie 2021.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Dwie główne rzeki*, Poznań 2019.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Dzieje rodzin polskich*, Warszawa 2005.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Imię i znamię*, Wrocław 2011.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Kochanka Norwida*, Wrocław 2014.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Młodzieniec o wzorcowych obyczajach,* Warszawa 1994.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Peregrynarz*, Warszawa 1992.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Piosenka o zależnościach i uzależnieniach*, Wrocław 2009.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Przewodnik dla bezdomnych niezależnie od miejsca zamieszkania*, Legnica 2003.
Tkaczyszyn-Dycki E., *Oddam wiersze w dobre ręce* (1988–2010), Wrocław 2010.

V. Artykuły recenzyjne

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.15

Iurii Mytsyk
National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
ORCID: 0000-0003-1580-1284

«Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників», opr. Mykola Chaban, seria «DNIPROVIANA», Herda, Dnipro 2021, 216 s.

The review of "The righteous soul. Vasyl Bidnov in the memoirs of contemporaries" ('Pravedna dusha. Vasyl Bidnov u spohadakh suchasnykiv', ed. Mykola Chaban, series "DNIPROVIANA", Herda Press, Dnipro 2021, 216 pp.)

Abstract

The paper's author shows his review of a book about Vasyl Bidnov who was one of talented scientists. He was a historian and an activist of 'Prosvita' („Enlightenment"). Due to the fall of the Ukrainian People's Republic this personality emigrated to Czechoslovakia, where he has a strong connection with Ukrainian Free University in Prague. The work „The righteous soul. Vasyl Bidnov in the memoirs of contemporaries" ('Pravedna dusha. Vasyl Bidnov u spohadakh suchasnykiv") includes the introduction, which informs about the biography of this personality. Then there are presented memoirs about him collected from well-known socio-political and scientific activists-emigrants. An essential part has appendices from documents that refer to Bidnov. The article concludes that the readers received a high-value book of memoirs about this important personality of the scientific and socio-political life of Ukraine at the beginning of the 20th century.

Keywords: Vasyl Bidnov, Mykola Chaban, memoirs, emigrants, diaspora, Ukrainian People's Republic.

Powrót z zapomnienia…

Ukraińskiej emigracji oraz diasporze nie poszczęściło się w historiografii. W czasach ZSRR w ogóle o niej nie pisano, nie licząc złośliwych propagandowych obelg, którymi obrzucano jej działaczy,

nazywając ich „burżuazyjnymi nacjonalistami", „sługami amerykańskich imperialistów", „wrogami sowieckiej władzy" itd. Dzięki wysiłkom właśnie tych emigrantów oraz osób z diaspory powstały prace naukowe (m.in. monografia Symona Nariżnego, która ukazała się w Pradze w 1942 r.), jednakże były one niedostępne obywatelom ZSRR. Wydawało się, że krach imperium rosyjskiego (chociaż niepełny) oraz odrodzenie państwowej niepodległości Ukrainy w 1991 r. odkryły duże możliwości dla historyków Ukrainy, na przeszkodzie stał jednak długotrwały kryzys ekonomiczny. Oprócz tego dawała się we znaki pozycja starych prosowieckich i promoskiewskich kadr, szczególnie w czasie prezydentury Janukowycza. Niemniej staraniem ukraińskich historyków, przede wszystkim z Instytutu Ukraińskiej Historiografii i Źródłoznawstwa im. Mychajła Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz organizacji patriotycznych sprawa ta ruszyła z miejsca. Przede wszystkim wydano na nowo monografię Nariżnego[1], ukazało się pięć tomów serii „Źródła Historii Ukraińskiej Emigracji"[2], fundamentalny zbiór listów adresowanych do prof. Iwana Ohijenki (metropolity Hilariona)[3], listy Jewhena Czykałenki do Serhija Jefremowa[4], nie mówiąc już o artykułach Nadiji Myronec, Inny Starowojtenko i innych.

Z ciemności zapomnienia po trochu wychodzą najwydatniejsi działacze ukraińskiej emigracji i diaspory. Wśród nich wielka postać

---

[1] S. Narizhnyi, *Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii 1919–1939*, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, Kyiv 1999.

[2] I. Boberskyi, *Shchodennyk 1918–1919 rr.,* „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2003; *Lystuvannia Leonida Mosendza*, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2005; *Lystuvannia mytropolyta Ilariona (Ohiienka)*, Vydavnychyi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2006; *Lystuvannia Yuriia Semenka*, Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2007; Koziar I., *Spohady*, Vydavnychyi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2010.

[3] *Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i Tserkvy do Ivana Ohiienka (mytropolyta Ilariona) 1910–1969*, uporz. I. Prelovska i in., Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, Kyiv 2011.

[4] *Lysty Yevhena Chykalenka z emihratsii do Serhiia Yefremova (1923–1928 rr.)*, upor., wstup i komentar I. Starovoitenko, Tempora, Kyiv 2003.

Wasyla Bidnowa (Bidnoho) – historyka, pedagoga i aktywnego działacza „Prosvity". Swego czasu znajdował się on na liście trzech najbardziej utalentowanych działaczy naukowych i kulturowych przedrewolucyjnego Jekaterynosławia (obecnie – Dniepr): Dmytro Jawornycki, Adrijan Kaszczenko i Wasyl Bidnow. Ten ostatni urodził się w Szyrokim (obecnie – centrum rejonowe okręgu dniepropietrowskiego). Po ukończeniu Seminarium Duchownego w Odessie i Kijowskiej Akademii Duchownej, gdzie zaprzyjaźnił się z J. Czykałenką, O. Łotockim, O. Konyskim i innymi aktywnymi działaczami ukraińskiego ruchu, osiadł w Jekaterynosławiu, gdzie wykładał w miejscowym seminarium oraz w gimnazjach. Gruntownie zajął się on historią oraz został sekretarzem Jekaterynosławskiej Naukowej Komisji Archiwalnej i aktywnym działaczem „Proswity" razem z Dmytrem Doroszenką i Dmytrem Jawornyckim. Jego prace były drukowane w wydaniach ukraińskich… Szczególnie pociągała Bidnowa historia kozactwa zaporoskiego oraz Cerkwi prawosławnej i stał się on chyba najlepszym znawcą archiwów historii kozackiej. Interesujące jest to, że przyjaźń z Jawornyckim nie przeszkodziła Bidnowowi inaczej spojrzeć na kozactwo. W tym czasie, kiedy Jawornycki je romantyzował, Bidnow przedstawiał kozactwo realistycznie, pokazał rozwój na Siczy własności ziemskiej, przemysłu, handlu, oświaty i organizacji cerkiewnej, zaprzeczył twierdzeniu o prymitywizmie i niedorozwinięciu kozactwa zaporoskiego. Jednocześnie jego kapitalna praca *Православная церковь в Польше и Литве*[5] przyniosła mu ogólne uznanie i Nagrodę Makarijewską. Jednakże twarda pozycja Bidnowa co do języka ukraińskiego przyczyniła się do odrzucenia jego kandydatury na posadę docenta Kijowskiej Akademii Duchownej. W 1918 roku został on profesorem nowo utworzonego Uniwersytetu Jekaterynosławskiego, a w październiku tego samego roku przeniósł się na Ukraiński Uniwersytet Państwowy w Kamieńcu Podolskim, gdzie został dziekanem Wydziału Teologicznego. Pracował tutaj razem z rektorem prof. Iwanem Ohijenką

[5] V.A. Bednov, *Pravoslavnaia Tserkov v Polshe y Lytve (po Volumina Legum)*, Luchy Sofyy, Mynsk 2002.

(w przyszłości metropolitą Hilarionem), zapoznał się m.in. z Głównym Otomanem Ukraińskiej Republiki Ludowej Symonem Petlurą. Bidnow całym sercem był z armią Ukraińskiej Republiki Ludowej, której dzieje uważnie śledził, radował się z jej sukcesów i przeżywał jej porażki… Na końcu artykułu przywołuję list Bidnowa z 1920 roku, odnaleziony przez naukowego współpracownika Instytutu Ukraińskiej Historiografii i Źródłoznawstwa im. Mychajła Hruszewskiego NAN Ukrainy – Innę Tarasenko w archiwum konsystorza Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej w Kanadzie (Winnipeg).

Z powodu porażki Ukraińskiej Republiki Ludowej Bidnow wyemigrował do Polski, gdzie prowadził aktywną działalność wydawniczą i religijną w ośrodku emigracji ukraińskiej w Tarnowie. Później wyjechał do Czechosłowacji i dalsza jego działalność jest związana z Ukraińskim Wolnym Uniwersytetem w Pradze. Był on tam też kierownikiem towarzystwa Liga Ukraińskiej Kultury[6]. W 1928 roku utonął w Wełtawie jego najstarszy syn Arsen, z którym przebywał na emigracji, następnie zostaje aresztowana i ginie w stalinowskich obozach koncentracyjnych jego żona, oskarżona w sprawie ZWU – utalentowana pisarka Lubow Szemplinska (pseudonim literacki) Żyhmajło. Brat Wasyla Bidnowa, Mytrofan, był represjonowany i zginął w obozie koncentracyjnym… To wszystko przybiło uczonego, który opuścił miejsce śmierci syna i wyjechał do Warszawy. Jednak ciężar utraty najbliższych spowodował chorobę i przedwczesną śmierć Bidnowa. Został on pochowany w Warszawie…

Na wieść o śmierci Bidnowa czołowi działacze ukraińskiej emigracji odpowiedzieli szeregiem wspomnień i nekrologów, jednakże były one absolutnie niedostępne w ZSRR. W czasach sowieckich prawie w ogóle o nim nie wspominano, ponieważ w oczach możnowładców partii komunistycznej był „burżuazyjnym nacjonalistą", „cerkiewnikiem", „emigrantem"… Już jedna z tych etykiet wystarczyła, aby wykreślić Bidnowa ze spisu ukraińskich działaczy nauki i kultury… Jedynie w czasach tzw. pieriestrojki zaczęły pojawiać się prace poświęcone tej osobistości oraz jego dorobkowi naukowemu.

[6] S. Narizhnyi, op. cit., s. 29.

Niedawno ukazała się praca, którą przygotował czołowy dnieprowski krajoznawca i dziennikarz Mykoła Czaban. Przede wszystkim zwróćmy uwagę na napisaną przez niego przedmowę, która informuje o biografii Bidnowa, jego społeczno-politycznej oraz naukowej działalności. Dalej zaprezentowane są zebrane przez niego wspomnienia o Bidnowie znanych społeczno-politycznych oraz naukowych działaczy Ukrainy, którzy byli zmuszeni wyemigrować po porażce ukraińskich walk wyzwoleńczych w latach 1917–1921: Dmytra Doroszenki, Ołeksandra Łotockiego, Natalii Wasyłenko-Połonskiej, Wjaczesława Prokopowycza, Maryny Antonowycz-Rudnyckiej, Sofiji Rusowej, Wasyla Symonowycza, Hanny Czykałenko oraz innych.

Wiele miejsca zajmują dodatki z dokumentów, które odnoszą się do Walsyla Bidnowa. Były one poszukiwane przez Czabana jeszcze ćwierć wieku temu. Wtedy, mając stypendium im. Petra Jacyka, Czaban pracował w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Chociaż zbioru Bidnowa tam nie ma, jednak wiele dokumentów, rozproszonych po różnych miejscach udało się odnaleźć. Część z nich została wydrukowana przez M. Czabana[7]. Tutaj też przywoływane są wszystkie odnalezione dokumenty. One obejmują lata 1921–1923 i odnoszą się krzemieńskiego okresu życia emigranckiego Bidnowa, także jego listy z tego okresu do Jurija Mahałewskiego. Oprócz tego w dodatkach znajdują się materiały odnalezione w archiwach Ukrainy i przygotowane przez starszego naukowego współpracownika Instytutu Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M. Hruszewskiego NAN Ukrainy, doktora nauk historycznych Inną Starowojtenko (listy z lat 1928–1932 do Ławka Czykałenki oraz Hanny Czykałenko-Keller). Razem ze wspomnieniami dokumenty te odkrywają ogromną warstwę informacji nie tylko o życiu i osobistości Bidnowa, lecz także z życia ukraińskiej emigracji w Polsce i Czechosłowacji.

---

[7] M. Chaban, *Kremianets (1921–1922) u biohrafii Vasylia Bidnova* [w:] „Spadshchyna". Zbirnyk statei (Do 75-richchia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti), Dnipropetrovsk 1999, s. 127–142; M. Chaban, *Kremianetski storinky biohrafii Vasylia Bidnova* [w:] *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, t. 3, Kyiv 1998, s. 104–110.

Memuaryści są jednomyślni w ocenach otwartości, zdolności komunikacyjnych, dobroci, głębokiej religijności Bidnowa (niektórzy nazywali go świętym), jego szczerej chęci przysłużenia się ukraińskiej sprawie, bez względu na zakazy przełożonych. Szczególnie akcentują, że Bidnow doskonale organizował spływy wzdłuż Dniepru (wśród jego kompanów byli tacy ukraińscy działacze jak S. Jefremow, W. Durdukiwski, W. Szulhin). Był autorem książki o nich, wydanej w 1919 roku, czyli wcześniej niż książka Jawornickiego. Demyd Burko zatrzymał się na powszechnej moskiewskiej praktyce przerobienia na swój ład ukraińskich nazwisk (niestety, ta praktyka była kontynuowana i w czasach ZSRR). Tak z Mordowca zrobili Mordowcewa (pisarz), z Komara – Komarowa (publicysta), Szczohola – Shchoholiw (poeta), ze Starczenka – Starcewa (architekt), z Bidnoho – Bidnowa… Przywoływane są ciekawe fakty na temat prowadzenia przez Bidnowa Ukraińskiego Gubernialnego Zjazdu Jekaterynosławszczyny (kwiecień 1917 roku), na którym został wybrany do Rady Centralnej; pedagogicznej i naukowej działalności w Kamieńcu Podolskim i na emigracji. O. Łotocki podał listę głównych prac Bidnowa, a także problemów naukowych, nad którymi on pracował. Moim zdaniem ten akcent ma perspektywy w badaniach historyków przyszłości.

Historycy memuaryści podkreślają jego głęboką znajomość archiwów, szczególnie jekaterynosławskich, bogactwo notatek z tych dokumentów (niestety, większość tych materiałów zaginęła), bezinteresowną chęć dzielenia się nimi z innymi, chęć pomocy historykom w poszukiwaniu potrzebnych dokumentów.

Trzeba zaznaczyć, że wszystkie materiały zostały bardzo gruntownie skomentowane, co nie tak często spotyka się nawet w wydaniach naukowych. Książka mieści w sobie także materiały fotograficzne, przedstawiające Bidnowa w kole naukowców, pedagogów oraz działaczy społecznych ukraińskiej emigracji. Tym samym czytelnicy otrzymali gruntowną i dobrze opracowaną księgę wspomnień o ważnej osobistości naukowego i społeczno-politycznego życia Ukrainy pierwszego trzydziestolecia XX wieku – Wasyla Bidnowa.

* * *

№ 1

1920, серпня 10. – с. Комарівка на Вінничині. – Лист В. Біднова до І. Огієнка.

«Вельмишановний Пане Ректоре!

Дуже Вам вдячний за Вашого листа від 26. VIII, його я одержав тільки 7 серпня.

Зараз прибув сюди один урядовець генерал. Штабу через нього посилаю свою відповідь. Ходжу за Штабом дієвої Армії, видаючи газетку «Козацька Думка». Технічні умови не дають можливости робити це як належить, але щось роблю.

На фронті щодня йдуть бої, наші стоять твердо, б'ють большевиків, але примушені відходити назад, бо поляки бояться большевиків, сунуться назад і оголяють наш лівий фронт, чи то фланг. Генерал Омелянович-Павленко виявляє багато бойового хисту і не нахвалиться нашими козаками.

Козаки мріють про Херсонщину, куди хотять попасти через Руминію, з останньою в цій справі ведуться переговори, послали полковника Гулого.

Про Університет певного не знаю. Ходять чутки, що знищено 16 осіб, що мають відношення до Університету, в тому числі о. Тобінського та Леоніда Тимофійовича! Кажуть, [єпископ] Пімен ввійшов в згоду з більшовиками і знищив о. Тобінського.

Балакають про наступ на большевиків, але цього поки не видно.

Життям своїм я задоволений. Тільки бракує хліба, іноді доводиться голодати.

Хочу скликати з'їзд військового духовенства, та нема можливости через переходи з місця на місце.

Привіт мій найщиріший вельмишановній Домні Даниловні та дітям. Арсен кланяється Вам всім.

З пошаною до Вас В. Біднов

10 серпня 1920 року

с. Комарівка, Бучац[ького] Повіту»

(Автограф)

References

Bednov V.A., *Pravoslavnaia Tserkov v Polshe y Lytve (po Volumina Legum)*, Luchy Sofyy, Mynsk 2002.

Boberskyi I., *Shchodennyk 1918–1919 rr.,* „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2003.

Chaban M., *Kremianets (1921–1922) u biohrafii Vasylia Bidnova* [w:] „Spadshchyna". Zbirnyk statei (Do 75-richchia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti), Dnipropetrovsk 1999, s. 127–142.

Chaban M., *Kremianetski storinky biohrafii Vasylia Bidnova* [w:] *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, t. 3, Kyiv 1998, s. 104–110.

Koziar I., *Spohady*, Vydavnychyi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2010.

Lystuvannia Leonida Mosendza, wyd. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2005.

Lystuvannia mytropolyta Ilariona (Ohiienka), Vydavnychyi dim „Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv 2006.

Lystuvannia Yuriia Semenka, wyd. Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy, Kyiv 2007.

Lysty hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i Tserkvy do Ivana Ohiienka (mytropolyta Ilariona) 1910–1969, upor. I. Prelovska i in., Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, Kyiv 2011.

Lysty Yevhena Chykalenka z emihratsii do Serhiia Yefremova (1923–1928 rr.), upor., wstup i komentar I. Starovoitenko, Tempora, Kyiv 2003.

Narizhnyi S., *Ukrainska emigratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii 1919–1939*, Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, Kyiv 1999.

VI. Varia

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.16

Julia Roguska
University of Warsaw (Poland)
ORCID: 0000-0001-5412-8366

Sprawozdanie z II Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu *Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)* Warszawa, 12 grudnia 2020 roku

W dniu 12 grudnia 2020 roku odbyła się w trybie online II Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu *Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)*. Jej główną inicjatorką i organizatorką była prof. Walentyna Sobol kierująca Pracownią Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich w Katedrze Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego[1].

Do współorganizatorów konferencji należeli: Instytut Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Kijowski Międzynarodowy Uniwersytet, Uniwersytet w Białymstoku, Wołyński Uniwersytet Narodowy im. Łesi Ukrainki, a także Ambasada Ukrainy w Polsce. Było to już drugie spotkanie naukowe skupiające badaczy zgłębiających tematykę piśmiennictwa osobistego przedstawicieli ukraińskiego świata literackiego i artystycznego[2]. Uczestniczyli w nim prelegenci z Polski, Ukrainy oraz Stanów Zjednoczonych.

---

[1] Pracownia działa nieprzerwanie od 2013 roku. Wyniki badań prezentowane są w artykułach naukowych poświęconych problematyce o charakterze literaturoznawczym, filozoficznym i historycznym. Pracownia ma status jednostki międzywydziałowej.

[2] Pierwsza konferencja z cyklu *Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)*

Uroczystego otwarcia konferencji dokonała kierownik Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego dr Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, wyrażając uznanie wobec determinacji prof. Walentyny Sobol w zorganizowaniu tego naukowego spotkania w obliczu tak mało sprzyjających okoliczności pandemicznych. Doktor Jakubowska-Krawczyk wspomniała również o cykliczności konferencji, mającej na celu budowanie dialogu badawczego i wyraziła nadzieję na jej kolejne edycje w trybie stacjonarnym. Przemówienie powitalne zwieńczyła stwierdzeniem, że tematyka ego-dokumentów pozwala na głębsze spojrzenie na twórczość badanego autora, umożliwia poznanie jego świata duchowego, fascynację drugim człowiekiem i jego tekstem, poruszającym tematy osobiste. Uczestników konferencji uroczyście powitał również Witalij Biły, pierwszy sekretarz Ambasady Ukrainy w Polsce. Złożył on podziękowania organizatorom i uczestnikom oraz życzył wszystkim owocnych obrad.

Konferencja została podzielona na cztery części z uwzględnieniem tematyki prezentowanych wystąpień: ***Ad Fontes*** (część 1 i część 2), ***Dzienniki najnowsze – wyzwania czasów współczesnych*** (część 3) oraz ***Dzienniki ze świata*** (część 4).

Moderatorkami pierwszej części konferencji były prof. Walentyna Sobol oraz prof. Teresa Chynczewska-Hennel. Jako pierwszy odczyt wygłosił prof. Mykoła Sułyma z Instytutu Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. W referacie pt. *Архівні епітемійні записи як джерело інформації про приватне життя людей старожитньої України* dokonał analizy spraw, które były rozpoznawane w sądach konsystorialnych w XVII i XVIII wieku. Profesor Sułyma podkreślił, że sprawy te pokazują takie zakamarki ludzkiej duszy i choroby społeczeństwa, które w literaturze

---

odbyła się rok wcześniej, 9 listopada 2019 roku. Uczestniczyli w niej pracownicy naukowi polskich i zagranicznych ośrodków akademickich, m.in. Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Slawistyki PAN, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu w Białymstoku oraz Przykarpackiego Uniwersytetu Narodowego im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku.

późniejszych czasów odnajdują odzwierciedlenie w utworach wybitnych prozaików i poetów.

Kolejnym prelegentem był prof. Mirosław Nagielski z Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego. W referacie pt. *Diariusz wojny smoleńskiej Władysława IV (1632–1634)* omówił dzieje kampanii smoleńskiej oraz szereg istotnych wydarzeń związanych z organizacją, przebiegiem i działaniami wojsk polsko-litewskich.

Profesor Tetiana Bowsuniwska, teoretyk literatury, w odczycie *Діарист як творець документальної медіації* zbadała mediacje oraz mediatorów w ego-dokumentalnej prozie, na przykładzie dziennika Tarasa Szewczenki. Mariusz Robert Drozdowski z Uniwersytetu w Białymstoku wygłosił referat pt. *Kozacy w Pamiętniku Albrychta Stanisława Radziwiłła*. Przedmiotem swych naukowych rozważań uczynił problematykę kozacką w pamiętniku kanclerza litewskiego. Prelegent omówił zarówno okoliczności powstania pamiętnika, jak i jego walory poznawcze.

Pierwszą część konferencji zamknęło wystąpienie *Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального* Hennadija Nohy z Instytutu Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Doktor Noha dowodził, że listy filozofa Skoworody określają naturę myśliciela przez propagowanie ideałów: chrześcijańskiej miłości do bliźniego, szczerej przyjaźni, nieustannego samokształcenia.

Druga część konferencji rozpoczęła się po krótkiej przerwie, objęła ona wystąpienia dwojga prelegentów reprezentujących Instytut Literatury im. Tarasa Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy: Jarosława Myszanycza (wystąpił on z referatem pt. *Утвердження просвітницької естетики у щоденнику Петра Апостола)* i Olhy Zinczenko, która wystąpiła z referatem pt. *Домашній протокол Якова Марковича як зразок наратії про приватне життя козацької старшини XVIII ст*.

Kolejnym prelegentem był Ihor Nabytowycz z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W referacie *Спогади Софії Шептицької як джерело досвіду освоєння приватної екзистенції у мікродеталях повсякденности* przybliżył sylwetkę, wybitnej

kobiety i malarki Sofiji Szeptyckiej, matki metropolity Andrzeja Szeptyckiego, czyli krewnego dramatopisarza Aleksandra Fredry.

Jako ostatni wystąpił Dawid Bzorek, doktorant Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego. W referacie pt. *Filip Orlik i Franciszek II Rakoczy w ujęciu porównawczym* skontrastował dwa XVIII-wieczne ego-dokumenty *Diariusz podróżny* Filipa Orlika z lat 1720–1723 oraz *Wspomnienia* i *Pamiętniki* Franciszka II Rakoczego, poddając analizie elementy prywatnej egzystencji tych dwóch wybitnych bohaterów narodowych i polityków. Moderatorzy Marija Mokłycia i Mirosław Nagielski zamknęli tę część obrad, składając podziękowania prelegentom i pozostałym uczestnikom konferencji i zaprosili wszystkich na dłuższą przerwę.

Tematyka referatów trzeciej części konferencji ***Dzienniki najnowsze – wyzwania czasów współczesnych*** była zróżnicowana, tak jak w przypadku dwóch poprzednich sesji. Obejmowała ona twórczość Łesi Ukrainki – dwie pierwsze prelegentki: Marija Mokłycia oraz Marta Kaczmarczyk dokonały analizy ego-dokumentów pisarki. Marija Mokłycia z Wołyńskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki wygłosiła referat pt. *Рукописи Лесі Українки як его-документ епохи*, natomiast Maria Kaczmarczyk z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego wystąpiła z referatem *Obecność i kreacja tekstu sanatoryjnego w twórczości i literaturze dokumentu osobistego Łesi Ukrainki*.

Następnie swoje tezy zaprezentował Eugeniusz Sobol, pisarz i krytyk literacki. Tytuł jego referatu brzmiał *Skąd zło? Paradoksy rewolucji na Ukrainie. O „Wspomnieniach" i „Dziennikach" Jewhena Czykałenki.*

Kolejną prelegentką była Katarzyna Jakubowska-Krawczyk. Przedmiotem badawczym swojego referatu pt. *Między autobiografią a publicystyką. Obraz Ukrainy w narracjach hierarchów kościelnych* uczyniła teksty wywiadów, m.in. z arcybiskupem większym kijowsko-halickim, zwierzchnikiem Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego Swjatosławem Szewczukiem oraz wywiadu *A piękno świeci w ciemności* z biskupem Michałem Janochą, biskupem pomocniczym archidiecezji warszawskiej. Na podstawie dokonanej analizy tekstów

autorka wyodrębniła trzy ważne kategorie obrazu Ukrainy poruszane przez hierarchów: wolność, kultura, duchowość.

Jako ostatnia swój odczyt wygłosiła Chrystyna Semeryn (Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska"). W referacie pt. *Українсько-єврейські взаємини в особистих рефлексіях В. Винниченка, А. Любченка, М. Ірчана та ін*. prelegentka omówiła stan badań w zakresie prezentowanego tematu oraz pokrótce przeanalizowała dzienniki wspomnianych ukraińskich twórców. Moderatorki Marta Kaczmarczyk i Tetiana Bowsuniwska dokonały podsumowania obrad.

Po przerwie rozpoczęła się ostatnia część konferencji ***Dzienniki ze Świata***. Jej moderatorami byli Hennadij Noha i Mariusz Robert Drozdowski. Teresa Chynczewska-Hennel z Uniwersytetu w Białymstoku w swoim wystąpieniu przedstawiła fragment przygotowywanego do druku *Dziennika Nepalskiego*, dotyczącego opisu podróży do tajemniczego buddyjskiego Królestwa Lo, w końcu października 2015 roku. Autorka wędrując przez tę krainę, docierała do niezwykłych obiektów religijnych i kulturalnych w tej części Himalajów. Przedmiotem jej rozważań są m.in. zjawiska synkretyzmu religijnego i cywilizacyjnego.

Profesor Walentyna Sobol w referacie *Anonim, „Dziennik w czasach zarazy"* przybliżyła fragment niezwykle interesującego tekstu nieznanego autora (tłumaczenia na język ukraiński dokonała prelegentka). *Dziennik w czasach zarazy* jest swego rodzaju „kardiogramem" egzystencji współczesnego człowieka w obliczu pandemii 2020. Zdaniem badaczki zawiera on interesujące dygresje na temat epidemii w kontekście zachowań ludzkich, poczynając od czasów Justyniana I Wielkiego (541 r.) przez czasy średniowieczne aż do wieków XIX, XX oraz XXI.

Autorką ostatniego wystąpienia konferencyjnego była Aleksandra Ziółkowska-Boehm, wybitna polsko-amerykańska pisarka. Wygłosiła ona referat pt. *Z dziennika „Ulica żółwiego strumienia"*. Po wysłuchaniu odczytu rozpoczęła się dyskusja, która przebiegała w atmosferze twórczego dialogu i wzajemnej życzliwości.

Po dyskusji głos zabrała prof. Walentyna Sobol w celu podsumowania obrad. Jak podkreśliła prof. Sobol, zaprezentowane na

konferencji referaty ukazały niezwykle szerokie spektrum zagadnień dotyczących omawianej problematyki, ponieważ obejmowały one teksty od czasów najdawniejszych do współczesności. Dodała również, że ego-dokumenty mogą być niebezpieczne, gdyż mówią prawdę. Profesor Sobol przywołała pogląd Pitagorasa głoszący, że „dzienniki, listy, wspomnienia piszą nie ci, którzy gonią za władzą i sławą, ale ludzie, którzy gonią za prawdą". Na zakończenie wspomniała o interdyscyplinarnym charakterze konferencji (archiwalnym, historycznym oraz historycznoliterackim) oraz wyraziła nadzieję na jej kolejne edycje.

ISSN 2353-5644, e-ISSN 2451-2958
Creative Commons Uznanie Autorstwa (CC-BY) 3.0 Polska
http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/
DOI: https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.9.17

Dawid Bzorek
University of Warsaw (Poland)
ORCID: 0000-0002-6549-2873

Sprawozdanie z III Międzynarodowej Konferencji Naukowej z *cyklu Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)* Warszawa, 20 grudnia 2021 roku

W dniu 20 grudnia 2021 roku w Pracowni Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego odbyła się III Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu *Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)*. Tematem tegorocznej edycji byli ***Autorzy dzienników jako świadkowie epoki***. Konferencja została otwarta przez Prodziekan ds. Naukowych Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego prof. dr hab. **Ewę Żebrowską**, która bardzo serdecznie przywitała uczestników konferencji i życzyła wszystkim owocnej pracy naukowej. Następnie głos zabrała kierowniczka Katedry Ukrainistyki dr **Katarzyna Jakubowska-Krawczyk**, która zaakcentowała, że cykliczność owego święta naukowego jest miejscem do kreowania i podtrzymywania dialogu między naukowcami. Kierownik Pracowni prof. **Walentyna Sobol** podziękowała wszystkim przybyłym i zaprosiła na pierwszą część konferencji pt. **Ad fontes**. Jej moderatorami byli: prof. dr hab. **Teresa Chynczewska-Hennel**, kierowniczka Katedry Historii Nowożytnej i Edytorstwa Źródłowego Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku oraz dr **Ihor Stamboł**, docent Katedry Bibliotekoznawstwa i Informatologii Instytutu Dziennikarstwa Kijowskiego Uniwersytetu im. Borysa Hrinczenki.

Pierwszy referat wygłosiła prof. dr nauk filologicznych **Oksana Slipuszko**, kierowniczka Katedry Historii Literatury Ukraińskiej, Teorii Literatury i Twórczości Literackiej Dydaktyczno-Naukowego Instytutu Filologii Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki. Prelegentka wystąpiła z referatem pt. *Ідея свободи у творчості середньовічного книжника Іларіона: антична й автентична традиції*. W swoim referacie podkreśliła, że po raz pierwszy określenie problematyki egzystencji pojawia się dzięki obrazom-symbolom zawartym w utworze *Слово о Законѣ и о Благодѣти* napisanej w pierwszej połowie XI wieku przez Hilariona Kijowskiego. Oddając hołd średniowiecznemu kanonowi, autor starał się utwierdzić własną konfesyjną identyczność i to właśnie było największym przejawem wolności. Kolejny referat pt. *Anton Żdanowicz płk kozacki w świetle diariusza i korespondencji hetmana litewskiego Józefa Radziwiłła* wygłosił prof. dr hab. **Mirosław Nagielski** z Katedry Historii Nowożytnej Instytutu Historycznego Wydziału Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Postać płka kijowskiego Antona Żdanowicza często występuje w diariuszu i korespondencji hetmana litewskiego Józefa Radziwiłła i to nie tylko w związku z kampanią 1651 roku, lecz także mediacji, którą za pośrednictwem tego dowódcy kozackiego podjął się hetman w latach 1653–1654 między Rzecząpospospolitą a Bohdanem Chmielnickim. Hetman litewski był zdania, że wobec wojny z Moskwą w 1654 roku należy pójść na ustępstwa wobec Kozaczyzny zaporoskiej i skłonić Bohdana Chmielnickiego do zerwania sojuszu z Moskwą. Akademik Narodowej Akademii Nauk Ukrainy **Rostysław Radyszewski**, prof. dr nauk filologicznych Katedry Polonistyki Dydaktyczno-Naukowego Instytutu Filologii Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki wygłosił referat pt. *Йосип Верещинський. Листи про Україну*. poświęcony problematyce listów Josypa Wereszczynskiego. Naukowiec zebrał, przeanalizował, przełożył na język ukraiński i przygotował do druku listy o Ukrainie. Owe listy miały konkretnych adresatów, m.in. Jana Zamoyskiego czy Stanisława Żółkiewskiego. Doktor **Andrij Bowhyria**, przedstawiciel Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy zaprezentował badania pt. *Матеріали про політичні злочини*

в Гетьманщині XVIII ст. як різновид его-документів. Jak zaznaczył naukowiec, materiały instytucji śledztw politycznych Imperium Rosyjskiego XVIII wieku, tzw. sprawy słowa i czynu, które dotyczyły wizerunku majestatu, są cennym źródłem rekonstrukcji mentalności ludności Hetmańszczyzny. Są niezwykle pouczające w kontekście codziennego, niesakralnego postrzegania władzy i jej atrybutów, świadczą o świadomości zwykłych mieszkańców ukraińskiej autonomii na temat wydarzeń politycznych. Doktor hab. **Mariusz Robert Drozdowski**, pracownik naukowy Katedry Historii Nowożytnej i Edytorstwa Źródłowego Wydziału Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu w Białymstoku, przestawił referat pt. *Wyobrażenia Iwana Mazepy w kozackiej historiografii*. Referat został poświęcony ukazaniu wizerunku hetmana Iwana Mazepy w historiografii kozackiej końca XVII i pierwszej połowy XVIII wieku. Autor wykazał, że obraz Mazepy, który pojawia się na kartach analizowanych dzieł, był wielobarwny i nie jednoznaczny. Można odnaleźć portrety ukazujące hetmana jako osobę rodu szlacheckiego, inteligentną i zdolną do różnych spraw, wytrawnego wodza kozackiego wiernie służącego carowi moskiewskiemu, hetmana całej Ukrainy dbającego o jej interesy polityczne, gospodarcze i wyznaniowe, podstępnego, zdradliwego, chytrego lisa, nieugiętego obrońcę kozackich wolności i praw, hetmana dążącego do zjednoczenia i niepodległości Ukrainy czy wreszcie wyzwoliciela Ukrainy z niewoli moskiewskiej.

Po krótkiej przerwie rozpoczęła się druga część konferencji, której tematem był ***Ojciec i syn. Rocznica 350-lecia urodzin Filipa Orlika (1672–1742) i 320-lecie urodzin Hryhora Orlika (1702–1759).*** Moderatorami zostali: dr **Oxána Kovács** z Katedry Ukrainistyki Instytutu Filologii Słowiańskiej i Bałtyckiej Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu im. Loránda Eötvösa w Budapeszcie oraz dr hab. **Mariusz Robert Drozdowski**. Pierwszą prelegentką tej części została prof. dr hab. **Walentyna Sobol**, naukowiec z Pracowni Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich Katedry Ukrainistyki Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Jej referat pt. *Зустріч батька з сином у 1730 у Салоніках (на матеріалі копії та оригіналу рукопису)* przedstawiał przeanali-

zowany przez badaczkę obszerny fragment diariusza Filipa Orlika (1762–1742) z okresu od maja do czerwca 1730 roku, porównanie oryginalnego rękopisu z jego skróconą kopią stworzoną przez anonimowych polskich paleografów. To najbardziej serdeczny i empatyczny fragment o szczęśliwym spotkaniu Filipa Orlika z jego synem Hryhorem Orlikiem (1702–1759). Kolejną badaczką była prof. dr nauk filologicznych **Iryna Dmytryszyn** z Narodowego Instytutu Języków i Kultur Orientalnych w Paryżu, która przedstawiła badania pt. *Меморандуми Г. Орлика в ракурсі самоідентифікації*. Autorka nowoczesnego badania *Hryrorij Orlik albo Kozacka nacja w dyplomacji francuskiej* (Tempora, Kijów 2019, 496 ss.) przeanalizowała kilka memorandów syna Filipa Orlika – bohatera Francji Hryhora Orlika. Zaakcentowała ona, iż we Francji przetrwało wiele dokumentów o Hryhorze Orliku, umieszczonych obecnie w wielu archiwach. Ostatnim referentem był mgr **Dawid Bzorek**, przedstawiciel Szkoły Doktorskiej Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, członek Pracowni Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich Katedry Ukrainistyki Wydziału Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Zaprezentował on referat pt. *Motyw przyjaźni i samotności w „Diariuszu podróżnym" (1720–1723) Filipa Orlika*, którego metodologiczną podstawą analizy była *Historia życia prywatnego*. Przedstawił on przejawy samotności oraz przyjaźni w początkowej części diariusza Filipa Orlika, którą rzeczywiście można nazwać podróżną.

Trzecią część konferencji pt. ***Wyzwania XX–XXI wieku*** moderowali prof. dr nauk filologicznych **Oksana Slipuszko** oraz prof. dr hab. **Mirosław Nagielski**. Pierwszą prelegentką tej części została prof. dr hab. **Teresa Chynczewska-Hennel** z referatem pt. *Między Slavia Latina a Slavia Orthodoxa. Dyskusja Ihora Skoczylasa z koncepcją Riccardo Picchio*. Obaj naukowcy nigdy się nie poznali i – jak zaakcentowała prelegentka – dzieliły ich dwa pokolenia, ale myśl ludzka nie ma wieku, nie zna granic, zwycięża to, co jest skończonością trwania na ziemi. Riccardo Picchio slawista włoski, stworzył pojęcia Slavia orthodoxa i Slavia romana (latina), które wzbudziły dyskusję w świecie naukowym, ale też niemałe wątpliwości. Ihor

Skoczylas przez lata swej pracy polemizował z tymi pojęciami, uważając, iż w istocie mamy do czynienia z obrazem świata słowiańskiego złożonego z trzech wymiarów jako: Slavia latina, Slavia orthodoxa i Slavia unita. Profesor dr nauk filologicznych, czołowa badaczka Instytutu Literatury im. Tarasa Hryhorowycza Szewczenki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy **Ludmiła Tarnaszynska** przedstawiła badania pt. *Его-дискурс українського шістдесятництва як зріз епохи вивільненої свободи*. Referat zwracał uwagę na szereg kwestii ego-dokumentów (pamiętniki, epistolaria Iwana Dziuby, Łesia Taniuka, Iwana Switłycznego, Iryny Żylenki, Wałerija Szewczuka, Mychajłyny Kociubyńskiej itd.) w dyskursie ukraińskim lat sześćdziesiątych. W szczególności podkreśla się, że właśnie w tych dokumentalnych świadectwach z silnym czynnikiem subiektywnego „ja" pokazano wycinek epoki „wyzwolonej wolności", kiedy to potępienie kultu Stalina i odwilż Chruszczowa doprowadziły do powstania nowej generacji ukraińskich intelektualistów – ukraińskiego szistdesiatnyctwa jako nowego etapu społecznej i społeczno-kulturowej transformacji społeczeństwa ukraińskiego w warunkach imperialnej Ukrainy i prób wyzwolenia się dysydentów z tego zniewolenia. Doktor **Oxána Kovács** w swoim referacie *Україністика в Угорщині* przedstawiła zarówno współczesność, jak i historię kształtowania się studiów ukrainistycznych na Węgrzech. Dziś ukraińskie studia na Węgrzech są reprezentowane na trzech uniwersytetach: Uniwersytet im. Loránda Eötvösana w Budapeszcie, Uniwersytet Segedyński i Uniwersytecie w Nyíregyházie. Ostatni referat przedstawił dr **Ihor Stamboł**. Tytuł referatu: *Мемуари першого дипломатичного призначеця Незалежної України: від задуму до книги*. Jest on poświęcony specyfice tworzenia księgi memuarów pierwszego kandydata dyplomatycznego niepodległej Ukrainy i pierwszego ambasadora w Rosji Wołodymyra Kryżaniwskiego. Zwrócił uwagę na techniczne i teoretyczne aspekty przeprowadzania wywiadów, transkrypcji, komponowania i redagowania pamiętników.

Po zakończeniu ostatniej części konferencji odbyła się owocna dyskusja, w której wzięli udział wszyscy uczestnicy. Następnie omówiono krótko nowości wydawnicze: zaprezentowaną przez dr **Andrija**

Bowhyrię autorską monografię pt. *„Слово і діло". Політичні злочини та політичний розшук в Гетьманщині XVIII ст.*, prof. dr nauk filologicznych **Irynę Dmytryszyn** oraz dr **Ihora Stamboła** – W. Kryżaniwski *МИ ЗНОВУ ЗДОБУЛИ ДЕРЖАВНІСТЬ. Спогади першого посла незалежної України в Росії*.

Zdaniem wszystkich prelegentów i organizatorów III Międzynarodowa Konferencja Naukowa z cyklu *Filozofia bycia i przetrwania w ego-dokumentach pisarzy, malarzy i filmowców ukraińskich (od czasów Orlika do współczesnych)* odbyła się na bardzo wysokim naukowym poziomie oraz nakreśliła perspektywy nowych tematów dla wspólnych polsko-ukraińsko-węgiersko-francuskich badań. Następna edycja konferencji odbędzie się w listopadzie 2022 roku.

www.wuw.pl